THE BOOK WAS DRENCHED

TEXT FLY WITHIN THE BOOK ONLY

काळांतील निवडक निबंध

भाग पहिला

शिवराम महादेव परांजपे

प्रस्तावना लेखक

महामहोपाध्याय प्रा. दत्तो वामन पोतदार

पुनर्मुद्रण २७ सप्टेंबर १९४६

किंमत

कागदी बांधणी ३ रुपये] [कापडी बांधणी ३॥ रुपये

प्रकाशक

यशवंत गोपाळ जोशी,

$\frac{१२४}{१५}$ सदाशिव, पुणें २.

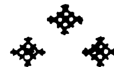

मुद्रक

व्यंकटेश राघवेंद्र शिंगरे

हिंदुराष्ट्र मुद्रणालय,

१४०८, कसबा, पुणे २.

अनुक्रमणिका

प्रकाशकाचें निवेदन

युद्धजन्य परिस्थितीमुळें कांहीं दिवस प्रकाशनाचा धंदा स्थगित करावयाचा असें ठरवून मी प्रकाशित केलेली पुस्तकें ग्राहकांना व विक्रेत्यांना सवलतीच्या दरानें विकून टाकली. आतां कांहीं दिवस तरी वाचावें, लिहावें असे मी ठरविलें होतें. धंद्याचा व्याप मागें नसल्यामुळें मी जरा आनंदांत व उत्साहांत होतो. अशी विश्रांति फक्त पांच दिवसच मिळाली. तोंच काळांतील निवडक निबंधावरील बंदी उठल्याचें जाहीर झालें. आपल्या सरकारनें आपलें वाङ्मय बंधमुक्त करून स्वदेशाला बंधमुक्त करण्याचा मुहूर्त केला. कै. शिवरामपंताच्या वाङ्मयाचा मी चहाता असल्यामुळें हे ग्रंथ प्रकाशनास मिळविण्याची मी खटपट केली व ती यशस्वी झाली.

कै. शिवरामपंताचे चिरंजीव श्री. विनायकराव आणि नातू श्री. वामनराव व वासुदेवराव यांनीं हे प्रकाशन मजकडे देऊन आमचा पूर्वीचा ऋणानुबंध दृढ केला व त्यांनींच मला पुन्हा या प्रकाशनाच्या व्यापांत घातलें.

सध्या प्रकाशनाच्या धंद्याची परिस्थिती फार चमत्कारिक आहे. एक वेळ चांगलें वाङ्मय लिहितां येईल पण ते छापण्यासाठीं कागद व छापखाना मिळविणें सध्याच्या काळांत जवळ जवळ अशक्य होऊन बसलें आहे. काळ्या बाजाराचा घुमाकूळ सर्वत्र चालू असला तरी कांहीं माझ्या बद्दलच्या आपुलकीमुळें व कांहीं कै. शिवरामपंताच्या पुण्याईनें या मार्गाचा अवलंब न करतां मला कागद व छापखाने मिळाले आणि म्हणूनच शिवरामपंताच्या वाङ्मयाची अकराही पुस्तकें मला आज वेळेवर प्रसिद्ध करतां येत आहेत.

या अकरा पुस्तकांची किंमत पूर्वीच्या किंमतीच्या मानानें फार जास्त दिसेल. पण छपाईचे दर तिपटीचें व कागदाचे दर चौपटीचें झाले आहेत. तरी पुस्तकांच्या बाजारांतील चालू किंमतीशीं तुलना केली असतां या संग्रहाची किंमत वाजवी आहे असें ग्राहकांना दिसून येईल अशी माझी अपेक्षा आहे.

प्रकाशकाचें निवेदन

लेखन व प्रकाशन याच्या निमित्तानें विद्वानाशी माझा थोडाबहुत परिचय आहे यामुळे व विषयाचें महत्त्व माहीत असल्यामुळे प्रत्येक भागाला विद्वान् साहित्यिकाच्या प्रस्तावना मला मिळविता आल्या. अनुभव म्हणून नमूद करून ठेवावेसे वाटते कीं या पुस्तकाला कागद मिळविण्याला जितका त्रास झाला – प्रस्तावना मिळविण्याकरिता बिलकूल त्रास झालाच नाहीं ! यामुळे एक प्रकारचा अलौकिक आनद वाटला कीं, व्यापारी परिस्थितीनें ताळ सोडला असला तरी जीविताची शाश्वतमुल्यें अशाही स्थितीत स्वयभू आणि जाग्यावर आहेत आणि म्हणूनच अशाही दिवसात या प्रकाशना-सारखीं अवजड कामे अगावर घेण्यास दिक्कत वाटत नाहीं !

माझे स्नेही व ऋणानुबधी महामहोपाध्याय दत्तोपत पोतदार, श्री. ज. स. करदीकर, श्री. आचार्य काका कालेलकर; आचार्य. श द. जावडेकर, श्री. सि. ल. करदीकर, प्रा. श. दा. पेडसे, प्रा. रा. श्री. जोग, प्रा. न. र. फाटक, श्री. श्री. श. नवरे, श्री. त्र्य. र. देवगिरीकर व श्री. स. आ. जोगळेकर यानी प्रत्येक भागास तत्परतेने प्रस्तावना लिहून दिल्या. तसेच वामनराव पराजपे यानी 'काळ' वाङ्मयाचा प्रभाव, पार्श्वभूमि आणि पूर्वे-तिहास लिहून दिला व अशा तऱ्हेनें या निबध सग्रहाची उपयुक्तता वृद्धिगत केली याबद्दल सर्वांचे अतःकरणपूर्वक आभार मानतो. काळातील निबधास टीपा लिहिण्याचे काम माझे स्नेही श्री. स. आ. जोगळेकर यानीं केले आहे. शक्य तितक्या आटोपशीर व अगदीं जरूर तेथेच टीपा याव्यात असें आम्हीं उभयतानीं ठरविले होते. प्रासगिक मजकुराचा खुलासा आणखी काहीं ठिकाणीं जरूर होता तेथे तो देता आला नाहीं कारण ' काळ ' च्या अकाचे सग्रह पुष्कळ खटपट करूनही समग्र उपलब्ध झाले नाहींत.

या अकरा पुस्तकाची छपाई पुण्यातील राजगुरु प्रेस, आदर्श प्रेस, लोकसग्रह प्रेस, टीचर्स प्रेस, अग्रणी मुद्रणालय व हिंदुराष्ट्र मुद्रणालय यात झाली आहे व या सर्व छापखान्यानीं केवळ गिऱ्हाईक म्हणून नव्हे तर काहीं तरी भावनेनें या छपाईचा बोजा पत्करला याबद्दल माझे स्नेही श्री. गानु, श. दा. चितळे, श्री. दि. दा. गागल, श्री. न. श. कुलकर्णी, श्री, आबा सरदेशपाडे, अमरेंद्र गाडगीळ, श्री. शिंगरे, व ताबोळी आर्ट पेपर छपाई बालोद्यानचें सहस्रबुद्धे यानीं पत्करली. मुखपृष्ठ श्री. बाबुराव

प्रकाशकाचें निवेदन

गुर्जर, भारत प्रिंटिंग प्रेस यांनीं तयार करून दिली श्री. मोघे यांनीं ब्लॉक्स-बद्दल मेहनत घेतली. जे. विनायक आणि कंपनीचे श्री. जोग यांनीं बायंडिंगला हातभार लावला. प्रा. चिं. ग. कर्वे, प्रा. शं. दा. चितळे, श्री. ना. के. महाजन, श्री. चिं. य. मराठे यांनीं मुद्रितें तपासण्यास हातभार लावला तेव्हां या सर्व मित्रांचें व माझे सहकारी श्री. रा. शं. पटवर्धन व छापखान्यांतील कामगारांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. आणखीही अनेकांनीं अनेक तऱ्हेनें साह्य केले आहे त्यांचा नामनिर्देश झाला नसला तरी त्यांची मला जाणीव आहे.

ही अकरा पुस्तकें मला एका वेळीं प्रसिद्ध करतां आली याचें महत्त्वाचें श्रेय पेपर कंट्रोलर मुंबई यांस आहे. या अकरा पुस्तकाकरितां–स्वतंत्र परवानगी मिळाल्यामुळेंच हे ग्रंथ आज व एका दिवशीं प्रसिद्ध होत आहेत.

प्रकाशनाच्या कांहीं नव्या नव्या कल्पना आणि स्वतंत्र मासिकाचें संपादन अशी अनेक मनोराज्ये माझ्या मनांत आहेत, पण परिस्थितीनें ते जेव्हां शक्य होईल तेव्हां–तोपर्यंत कांहीं दिवस धंदा स्थगित करणें आहे असें नाममात्र म्हणतो.

य. गो. जोशी प्रकाशन कार्यालय
६२३।१५ सदाशिव पुणें २.

यशवंत गोपाळ जोशी

आभार प्रदर्शन

मी त्या वेळीं दहा अकरा वर्षांचा असेन. आज त्या गोष्टीला चांगलीं पस्तीस छत्तीस वर्षें झालीं आहेत. पण त्या वेळच्या एका भीषण प्रसंगाची माझी आठवण अजून बुजालेली नाहीं. आम्ही त्या वेळीं नदी कांठच्या कोनकरांच्या वाड्यांत रहात होतों. काळांतील निवडक निबंधांना बंदी झालेली होती; आणि दुसऱ्या दिवशीं आमच्याकडे असलेल्या निबंधांच्या पुस्तकांसाठीं झडती येणार होती. पण शक्य झालें, तर तीं पुस्तकें भलत्या हातांत पडूं नयेत, म्हणून आदल्या रात्रीं त्या पुस्तकांची विल्हेवाट लावली जात होती. ती रात्र काळोखाची होती. कोनकरांच्या वाड्याच्या पहिल्या चौकभर शेकोटया पेटल्या होत्या; आणि काळांतील निवडक निबंधांचीं पुस्तकें आणि सुटे फॉर्म त्या शेकोटयांतून जाळले जात होते. एका तपाच्या साहित्यसेवेचें हवन चाललें होतें. त्या वेळचा अण्णांचा चेहरा दुःखपूर्ण आणि गंभीर होता. त्यांच्या तोंडून एक शब्दहि बाहेर पडत नव्हता. त्या रात्रीं ते निश्चल बसून होते. पण त्यांच्या अंतरात्म्यांत केवढा क्षोभ पेटला असेल, केवढा कोलाहल चालला असेल, केवढी आग भडकली असेल, याची कल्पनाच करावी लागेल. त्या आचीनें त्यांचे अश्रु आटून गेले होते. निवडक निबंधांतून अग्नीच्या ज्वाळा निघत असतांना त्यांच्या हृदयांतूनहि तितक्याच लाल क्रोधाच्या ज्वाळा निघत होत्या. त्यांच्या जळणाऱ्या ग्रंथांतील आणि डोक्यांतील ठिणग्या एकदमच बाहेर पडत होत्या. होतां होतां सर्व पुस्तकें भस्मसात् झालीं आणि बाहेर लागलेली आग विझून गेली. पण त्यानंतर अखेरपर्यंत अण्णांच्या अंतर्यामांतील क्रोधांगार तसेच धुमसत राहिले होते. तो प्रसंग आज मनःचक्षूंपुढें आल्याशिवाय रहात नाहीं.

हें सरकारनें जप्त केलेलें वाङ्मय, हें अग्नींत भस्मसात् झालेलें वाङ्मय, हें गेलीं तीन तपें बंदींत अडकून पडलेलें वाङ्मय, हें माशानें गिळलेलें माणिक, 'सर्वे यस्य वशादगात्स्मृतिपथं' अशा कालाच्या कपाटांतून गडप्प

आभार प्रदर्शन

झालेलें हें वाङ्मय, ज्याच्या सद्धेतूनें आणि सदिच्छेनें रसिक वाचकाना परत पहावयाला मिळत आहे, त्या मुबई प्रातातील आपल्या कॉंग्रेस सरकारला शतशः धन्यवाद ! आण्णाच्या त्रस्त आत्म्याला आज खरी शाती मिळाली असेल. भगिरथाच्या प्रयत्नानें त्याचें पूर्वज उद्धरून गेले. कॉंग्रेस सरकारच्या या सत्कृत्यानें शिवरामपताचा आत्मा सुखावला असेल ! आपल्या कॉंग्रेस सरकाराकडून अशींच लोकहिताचीं कामें अधिकाधिक होवोत !

काळातील निवडक निबधावरलि बदी उठविण्याचे काम लेखणीच्या एका फटकाऱ्यानें केलें. पण ते निबध लोकापर्यंत नेऊन पोचविण्याचें अवघड काम श्री. य. गो. जोशी यानीं केलें, त्याबद्दल त्याचेहि आभार मानणें अवश्य आहे. बदींतून सुटलेल्या या निबधाबद्दल श्री. जोशी यानीं जी आस्था, आवड आणि अहमहमिका दाखविली, त्यामुळेच हे प्रकाशनाचे काम त्याचें गळयात पडलें. हें प्रकाशनाचें काम श्री. जोशी यानीं मोठ्या जाणिवेनें आणि जबाबदारीने केले आहे. त्याचें चीज झाल्याशिवाय खास रहाणार नाहीं.

हें जनतेसाठीं लिहिलेलें वाङ्मय, जनताजनार्दनाचे स्वाधीन करण्याचे कामीं नावापुरता तरी का होईना, आमचा थोडासा हातभार लागला आहे, आम्हाला ही गोष्ट केवळ सद्भाग्याची आणि अभिमानाचीं वाटते, म्हणूनच आत्मप्रौढीचा दोष पत्करून सुध्दा नमुद करावीशी वाटते. ज्याच्या-ज्याच्यामुळें हा योग आला, त्या सर्वांचेंच मानावे तितके आभार थोडेच आहेत.

विनायक शिवराम परांजपे

एकंदर चालू महगंतेमुळें 'काळांतील निवडक निबंधाचीं' पुस्तकें जितक्या किंमतीत द्यावयाचीं माझी इच्छा होती तितक्या किंमतीत देतां आली नाहींत याकरितां काळांतील निवडक निबंधाच्या ग्राहकांकरितां मी कांहीं सवलती देण्याचें ठरविलें आहे.

सवलत नंबर

(१) श्री ज्ञानेश्वरी-

संपादक: **वि. का. राजवाडे**

१२५ पानांची अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना व कठीण शब्दांच्या कोशासह. ज्या पोथीवरून ही ज्ञानेश्वरी छापली आहे ती पोथी होयसळवंशीय जयंतपाळाचा गुरु-मुकुंदराज याची होय. ही पोथी शके १२१२ ते शके १२४० पर्यंतच्या काळांत केव्हां तरी लिहिलेली आहे. म्हणजे ती थेट श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वेळची आहे असें म्हणतां येईल. लोकमान्य टिळक आपल्या अभिप्रायांत म्हणतात. "प्रस्तुतची ज्ञानेश्वरी म्हणजे खुद्द नेवाशास ज्ञानेश्वरांनीं भाषेच्या ज्या स्वरूपांत ती सांगितली त्याच स्वरूपांत तंतोतंत छापलेला हा महाराष्ट्र वाङ्मयांतील बहुमोल ग्रंथ होय." पृष्ठ संख्या ९०० चे वर. किंमत ५ रुपये.

(२) हिंदूंचे समाज रचनाशास्त्र-

लेखक : समाज-शास्त्रज्ञ **गो. म. जोशी,**

पृष्ठसंख्या ४५०, किंमत ५ रुपये.

आजच्या खळबळीच्या काळांत जगांतील सर्व समाज-रचना कोलमडून पडत आहेत. अशा वेळीं आपली समाज-रजना काय होती, कशी असावी या दृष्टीनें लिहिलेला अभ्यासपूर्ण ग्रंथ.

(३) — काळकर्ते —

शिवरामपंत परांजपे यांचे चरित्र

लेखक—**वामन कृष्ण परांजपे** बी. ए. एल्. एल्. बी.

प्रस्तावना—**गंगाधरराव देशपांडे.**

पृष्ठसंख्या ३२० तीनरंगी कव्हर. आत आर्टपेपरवरील १० चित्रे. किंमत ५ रुपये.

शिवरामपंताच्याच नातवानीं लिहिलेलें हे चरित्र असून त्यावर सर्व वृत्तपत्राचे सुंदर अभिप्राय आलेले आहेत.

…चरित्र अत्यंत चित्तवेधक आणि काळकर्त्याची जणू काय मूर्ति पुढे आणून उभे करणारे असें झालें आहे

—**केसरी**

…या सर्व लोकोत्तर गुणवत्तेचे यथार्थ वर्णन सरस भाषाशैलीने चरित्रलेखकाने केलेले असल्यानें हा चरित्रग्रंथ मननीय व मार्गदर्शक झाला आहे.

—**लोकशक्ति**

…वर्णनशैली आणि वक्रोक्ति—व्याजोक्ति हे वाङ्मयगुण आजोबा-प्रमाणेच लेखकाच्या अंगी उतरले आहेत, असे या पुस्तकावरून स्पष्टच दिसून येते

—**मनोहर**

…येवढेच नव्हे, तर मराठीच्या चरित्र वाङ्मयात एका मूल्य-वान् ग्रंथाची भर घातली आहे.

—**विविध-वृत्त**

वामनरावाची लेखणी या चरित्रात मोठ्या सफाईनें चाललेली दिसते.

—**प्रो० माटे**

…जीवन वृत्ताची सुंदर गुंफण.

—**नवाकाळ**

(४) महाराष्ट्र शब्दकोश

संपादक—य. रा. दाते, चिं. ग. कर्वे, आबा चांदोरकर,
चिं. शं. दातार

मराठीच्या उगमापासून आजतागायत प्रचारांत असलेले व नसलेले सर्व शब्द यांत आहेत. शब्दांचे विविध काळांतील अर्थ उदाहरणांसहित दिले आहेत. चिकित्सापूर्वक भाषेचा अभ्यास करणारांस व ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत, तुकाराम, रामदास इत्यादि जुनें वाङ्मय वाचणारांस अत्यंत आवश्यक.

महाराष्ट्र शब्दकोशांत—एक लाखावर म्हणजे सुमारें १,१२,१२९ शब्द, वाक्प्रचार व अनेक अर्थप्रकाशक अवतरणें आलेलीं आहेत. महाराष्ट्र शब्दकोशाचे १ ते ७ भाग असून त्या सात विभागांत मिळून १ कोशरचनाशास्त्र व कोशवाङ्मय, २ भाषाशास्त्र व जगांतील भाषा, ३ महाराष्ट्र देश, जनता व भाषा, ४ मराठी भाषेची उत्पत्ति, ५ मराठी भाषेची वाढ, ६ मराठी भाषेचें व्याकरण व शब्दसिद्धी अशा मौलिक प्रस्तावना जोडल्या आहेत.

सरकारची मंजुरी—ऑर्डर नं. S, C, S, 66 ता. १५।२।१९३३ या अन्वयें मुंबई सरकारनें हायस्कूल, ट्रेनिंग कॉलेजें व ग्रंथालयें याकरितां त्याचप्रमाणें ऑर्डर नं. ७३७६।३ ता. १।७।१९३४ अन्वयें मध्यप्रांत, वऱ्हाड मध्यप्रांतांतील हायस्कूल्स, नॉर्मल स्कूल्स व प्राथमिक शाळा याकरितां महाराष्ट्र शब्दकोश घ्यावयास मंजुरी दिली आहे.

महाराष्ट्र–शब्द–कोश भाग ७ प्रत्येकीं १० रुपये प्रमाणें किंमत ७० रुपये. संपूर्ण कापडी बांधणी.

ज्ञानकोश—आज दुर्मिळ झाला—शब्दकोशही त्याच मार्गावर आहे ! आपण आपणाकरितां——आपल्या भावी पिढीकरितां शब्दकोश संग्रही ठेवणें अवश्य आहे ! वकील वर्गास धंद्याच्या दृष्टीनें हा कोश फार उपयोगी पडतो.

अपूर्व सवलतीचें कुपन

नांव ______________________

पत्ता ______________________

रेल्वे स्टेशन ______________________

सही ______________________

१. महाराष्ट्र शब्दकोशाकरितां तीस रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

२. शि. म. परांजपे चरित्र, राजवाडे ज्ञानेश्वरी, हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र या तीन पुस्तकांकरितां अकरा रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

३. राजवाडे ज्ञानेश्वरी, शि. म. परांजपे चरित्र. हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र या दोन पुस्तकांकरितां साडे आठ रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

४. राजवाडे ज्ञानेश्वरी, शि. म. परांजपे चरित्र, हिंदूंचे समाजरचनाशास्त्र या एका पुस्तकाकरितां ४॥ रुपयांची मनीआर्डर केली आहे.

* नं. ३ मधील नको असलेलें एक पुस्तक व नं. ४ मधील नको असलेली दोन पुस्तकें खोडावी.

शिवराम महादेव परांजपे यांची

ग्रंथ संपत्ति

राजकीय वाङ्मय

काळांतील निवडक निबंध भाग दहा

'स्वराज्यां'तील निवडक निबंध भाग पहिला

साहित्य-विषयक

साहित्य-संग्रह भाग १

,, २

,, ३

नाटकें

१ संगीत कादंबरी

२ मानाजीराव

३ भीमराव

४ रामदेवराव

५ पहिला पांडव

६ संगीत मिराबाई

*७ महाराष्ट्र-लक्ष्मी

*८ राजसिंह आणि पद्मिनी

कादंबऱ्या

गोविंदाची गोष्ट

विंध्याचल

---

*हीं दोन नाटकें सन १८९८ च्या सुमारास लिहिलेलीं होतीं. परंतु तत्कालीन राजकीय परिस्थितीमुळें सरकारनें बंद पाडलीं असतीं, म्हणून रंगभूमीवर आलीं नाहींत. हीं दोनही नाटकें अनुपलब्ध आहेत.

काव्य

१ अहिल्या-जार

शास्त्रीय

१ तर्कसंग्रह-दीपिका

२ तर्कभाषा

३ अर्थसंग्रह

ऐतिहासिक

मराठ्याच्या लढायाचा इतिहास

संपादित

भामिनीविलास

प्रसन्नराघव

प्रतिमा

स्फुट-लेखन

१ सूर्याच्या गैरसोई (एक गद्यकाव्य)

२ मोरोपताच्या आर्याभारताला प्रस्तावना

याखेरीज मासिकातून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेले राजकीय, साहित्य-विषयक, व्युत्पत्तिविषयक वगैरे अनेक स्फुट लेख.

याखेरीज रूसोचें राजनीतिशास्त्र नावाचा ग्रंथ रचावयाचा होता. परंतु त्याचें फक्त पहिलेंच प्रकरण लिहून होऊन तें १९२८ मध्ये रत्नाकर मासिकात प्रसिद्ध झालें आहे म्हणून हा ग्रंथ वरील यादींत समाविष्ट केलेला नाहीं.

वा. कृ. परांजपे

‘काळा’चीं दहा वर्षें

केसरी पत्रानें महाराष्ट्रांत एका नव्या युगाला आरंभ केला. आणि तोच मान आगरकरांच्या सुधारक पत्रालाही दिला पाहिजे. केसरी पत्र इ० स० १८८१ सालीं निघालें आणि त्यानंतर आठ नऊ वर्षांनीं सुधारकाचा जन्म झाला. सुधारकाचा जोम त्याचे जनक आगरकर यांच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे १८९५ पर्यंत कायम राहिला आणि केसरींतून आगरकर विभक्त झाल्यावर आणि टिळकांच्याकडे केसरीचें सर्व कर्तृत्व आल्यावर टिळकांनीं प्रतिदिनीं केसरीला नवा जोम प्राप्त करून दिला. येणेंप्रमाणें केसरी आणि सुधारक या दोन वर्तमानपत्रांनीं अवघ्या पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रीय लोकांच्या मनावर विलक्षण पकड बसविली आणि लोकशिक्षणाचें नवें युग निर्माण केलें.

लोकशिक्षणाचें एक प्रमुख साधन म्हणून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावानें टिळक आणि आगरकर यांनीं या ‘चौथ्या सत्ते’चा जो विलक्षण उत्कर्ष केला, त्या उत्कर्षाचा पुढील टप्पा यशस्वी रीतीनें गांठण्याचें कार्य शिवराम महादेव परांजपे यांच्या काळ पत्रानें केलें. किंबहुना केसरी आणि सुधारक या पत्रांनीं दाखविलेल्या दिशेनेंच परंतु एका अत्यंत अभिनव अशा दिशेकडे काळाच्या द्वारें शिवरामपंतांनीं जनतेचें लक्ष लाविलें. याचाच अर्थ असा कीं काळ पत्रानें महाराष्ट्रांत, नव्हे, कदाचित् अखिल भरतखंडांत एका नव्या क्रांतीचें बीजारोपणच केलें.

‘८० ते ९५’ या पंधरा वर्षांत केसरी आणि सुधारक यांनीं लोकांना आपल्या राजकीय व सामाजिक परिस्थितीची जाणीव करून देऊन, आपल्या उन्नतीसाठीं विचार करण्यास आणि त्या अनुरोधानें कांहीं धडपड अथवा हालचाल करण्यास शिकविलें. आपली सर्व विद्वत्ता आणि बुद्धिबळ टिळक आणि आगरकर या असामान्य कोटींतील थोर पुरुषांनीं या कामीं खर्च केलें आणि महाराष्ट्रांत नवी जागृती आणि नवा उत्साह निर्माण केला. आपल्या समाजांतील दोषांवर आगरकर यांनीं आपल्या तीक्ष्ण लेखणीनें प्रभावी प्रहार केले तर टिळकांनीं राजकीय सत्ता आधीं हातीं घेतल्याशिवाय

आपली दुःस्थिती नष्ट होणार नाहीं आणि आपले सुधारणेचे प्रयत्नही यशस्वी होणार नाहींत असा प्रचार आणि शिकवण आपल्या बुद्धिचापल्यानें केसरींतून जनतेला दिली. सोमवारचा सुधारक व मंगळवारचा केसरी यांच्या आपसात चाललेल्या झकडीमुळे लोकमतात नवी खळबळ नित्य निर्माण होत गेली आणि जिकडे तिकडे मोठ्या अटीतटीनें 'आधीं सत्ता मिळाली पाहिजे,'– 'नव्हे' आधीं सुधारणा केली पाहिजे;' अशा प्रकारचे वादविवाद व मतप्रचार लोक जोरजोराने करूं लागले. दर आठवड्यास याप्रमाणें धुमधडाक्याने चाललेल्या या झगड्यात टिळकानी आणि त्याच्या केसरीनें आपला पगडा जनमतावर अधिक मजबूत असा बसविला आणि आगरकराच्या मृत्यूच्या आधीं काहीं थोड्या दिवसापूर्वी सुरू झालेल्या गणेशोत्सवाचे संवर्धन करून आणि पुढें त्यात शिवाजी उत्सवाची भर घालून टिळकानीं आपलें कार्य जोराने पुढें रेटलें.

अशा परिस्थितींत देशावर एक नवीनच आपत्ती ओढवली. प्लेग या नावाच्या महाभयकर रोगाचें विलक्षण संहारकांड सुरू झालें आणि सारा जन-समाज भयानें ग्रस्त झाला. यातच दुष्काळाची भर पडली. सरकारनें या नवीन संकटावर केलेल्या उपाययोजनानीं लोकातील असंतोष अधिकच वाढला आणि अखेर संतप्त झालेल्या आणि राजकीय सत्ताप्राप्तीविषयीं आतुर झालेल्या चाफेकर तरुण मंडळानें रॅंड साहेबाचा बळी घेतला ! सर्वत्र मोठी खळबळ उडाली ! 'पुण्याचे ब्राम्हण' चेचून काढले पाहिजेत, एक तोफ लावून सारें पुणें उडवून देऊं, असे त्वेषाचे उद्गार इंग्रज अधिकारी काढूं लागले आणि या सर्वांचे मूळ असलेला हा बाळ गंगाधर टिळक त्याना नकोसा झाला. शिवाजीचे पोवाडे गाणाऱ्या आणि राजकीय सत्ता हातीं घेण्या-विषयीं लोकाना सतत प्रोत्साहित करणाऱ्या या लोकप्रिय पुढाऱ्यावर राज-द्रोहाचा आरोप ठेवून आणि त्याला दीड वर्षाची सक्त मजुरीची शिक्षा फर्मावून सरकारानें आपलें उग्र स्वरूप प्रकट केलें.

जनतेचे कंठमणी बनलेले टिळक याप्रमाणें तुरुंगात खडी फोडीत असताना आणि बेमालूम साथेजोड करणारे त्याचे तरुण सहकारी केळकर आणि खाडिलकर हे केसरीची ध्वजा न डगमगता पुढें फडकावीत असताना टिळक आगरकर प्रभृतींच्या न्यू इंग्लिश स्कूलामधून आणि फर्ग्युसन कॉले-

जांतून आपलें शिक्षण पूर्ण केलेल्या शिवरामपंत परांजपे, विश्वनाथपंत राजवाडे प्रभृति नव्या तरुणांची पिढी पुढें येऊं लागली. पुण्यांत न्यू इंग्लिश स्कूलच्याही पूर्वी स्थापन झालेल्या भावे शाळेच्या चालकांनीं काढलेल्या महाराष्ट्र कॉलेज या नव्या संस्थेंत शिवरामपंत हे एक अध्यापक होते. नटेशराव द्रविड, अच्युतराव साठे वगैरे मंडळी त्यांची जोडीदार होतीं. टिळकांनीं सुरू केलेले गणेश उत्सव व शिवाजी उत्सव यांतून तरुण शिवरामपंत प्रवचनें आणि पुराणें सांगूं लागले होते. त्यांच्या वक्तृत्वाचा आणि प्रतिपादनाचा थाट अत्यंत अभिनव आणि मोहक असा होता. कॉलेजमध्यें शिकवावें आणि बाहेर आपल्या प्रभावी वाणीनें लोक-जागृती करावी, एवढ्यानेंच शिवरामपंतांच्या तळमळणाऱ्या मनाचें समाधान झालें नाहीं; तर आपल्या गुरूनें ज्या प्रमाणें वर्तमानपत्राच्या द्वारां आपल्या विजेसारख्या लेखणीची चमक लोकांना दाखवून दिपवून टाकलें, तेंच मोहनास्त्र आपणही चालवावें असा निर्धार करून 'काळकर्ते' म्हणून शिवरामपंतांनीं इ. स. १८९८ च्या चैत्र शुद्ध प्रतिपदेस आपल्या 'काळ' वर्तमानपत्राची मुहूर्तमेढ रोविली.

पण काळ हा कांहीं केसरी किंवा सुधारक यांची एक नक्कल म्हणून शिवरामपंतांनीं काढला नाहीं. 'काळा'ची मांडणी सर्वस्वीं अभिनव अशीच होती. मुंबई इलाख्यांत सरकारी बाजूचें 'टाईम्स' नांवाचें प्रख्यात पत्र इंग्रजींत निघत असे आणि याच नांवाचें एक जगविख्यात पत्र लंडन येथेंही निघत असे. काळ हा शब्द अर्थाच्या दृष्टीनें पाहिला तर टाइम्स या शब्दाच्या अर्थाशीं जुळणारा आहे आणि सरकारच्या बाजूनें हीं इंग्रजी वर्तमानपत्रें जें वजन उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत असत त्याला लोकांच्या बाजूनें तोडीस तोड करण्याचा एखादा सूक्ष्म हेतू 'काळ' हें नांव आपल्या पत्रास देतांना शिवरामपंतांच्या मनांत आला असेल असें म्हणण्यांत, निदान अशी कल्पना करण्यांत, कांहीं चूक होईल असें वाटत नाहीं. 'काळ' या शब्दाला मराठीमध्यें आणखी एक फार समर्पक अर्थ चिकटलेला आहे. 'तो अमक्याचा काळ आहे,' अशा वाक्यांतून 'काळ'-काल,-यम,-मरणे,-नाश, यांची भयानक सूचना मराठी वाचकांच्या मनांत तात्काळ उभी राहिल्याशिवाय राहात नाहीं. आपलें काळ हें वर्तमानपत्र इंग्रजांचा काळ आहे, अशा प्रकारचा एक सूक्ष्म परंतु मार्मिक ध्वनी या सुंदर नांवांतून कोणाही मराठी

वाचकाला सहज प्रतीत झाल्यावाचून राहात नाहीं. केसरी म्हणजे सिंह हाही भय आणि दरारा उत्पन्न करणारा आहे. पण काळ म्हणजे प्रत्यक्ष यमच; मृत्युदेवच तो. केसरी हें काळाचें साधन होय अशा प्रकारचा विचार केला असताना आपल्या पत्राला ' काळ ' हे नाव ठेवण्यात शिवरामपतांनीं आपल्या भेदक आणि शोधक बुद्धीची मोठीच बहारदार चमक लोकांच्या प्रत्ययाला आणून दिली असली पाहिजे यात शंका नाहीं. दर मंगळवारीं केसरी गर्जना करी आणि सारा महाराष्ट्र दणाणून सोडी तर प्रत्येक शुक्रवारीं ' काळ ' आपले सूक्ष्मपाश सर्वत्र प्रसृत करीत असे मंगळवार आणि शुक्रवार हे दोन्हीही महाराष्ट्राचे आदि दैवत जें श्रीभवानी देवी तिचे नेमलेले वार होत. अशा दोन्ही शुभ दिवशीं आपल्या प्रभावी लेखणीचा मारा टिळक आणि परांजपे यांच्यासारखे असामान्य वीर ज्यावेळीं करीत होते, त्यावेळीं सारा महाराष्ट्र त्यांच्या प्रभावाने कसा भारला गेला असेल याची कल्पनाच केलेली बरी.

तसे म्हटलें तर काळ म्हणजे एक चार पानांचा कागद होता. कांहीं जाहिराती, थोड्याशा बातम्या यांना दिलेली जागा वगळली तर बाकीचा बराचसा मजकूर प्रायः संपादक शिवरामपंत परांजपे यांचाच असे. देशामध्यें सतत ज्या घडामोडी चालू असत, प्रजेचीं जीं लहान मोठीं गाऱ्हाणीं असत, त्या घडामोडींची माहिती देणे आणि ती गाऱ्हाणीं वेशीवर जागरूक रीतीने टांगणें हे काम टिळकांचा केसरी मोठ्या दक्षतेनें आणि निर्भयतेनें करीत असे निराळ्या शब्दात तेच काम करण्यानें येणारा बेचवपणा शिवरामपंतांच्या प्रकृतीला कधींच रुचण्यासारखा नव्हता त्यांच्या मनासमोर कांहीं निश्चित ध्येय होतें. कांहीं नवे विचार त्यांस लोकांच्या मनावर ठसवावयाचे होते. लोकांचीं मनें आणि मते त्यांस निश्चितपणें आपल्या मतांच्या वळणावर न्यावयाचीं होतीं. आणि एवढ्याचसाठीं त्यांनीं आपले 'काळ' वर्तमानपत्र चालविलें होते.

'काळ' १८९८ त निघाला आणि १९०८ त काळकर्ते शिवरामपंत परांजपे यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला होऊन ते तुरुंगात जाईपर्यंत तो त्यांनीं एकनिष्ठपणें चालविला. या अवघ्या दहा वर्षांत काळाच्या द्वारें शिवरामपंतांनीं आपल्या मनाशीं योजलेले हेतू पुष्कळ अंशानी सिद्धीला नेले आणि

काळाच्या विचारसरणीची छाप अखिल महाराष्ट्रावर व विशेषतः त्यांतील तरुण पिढीवर निश्चितपणें पाडली.

साधारणपणें परांजपे हे टिळकांचे शिष्य म्हणूनच महाराष्ट्रांत वावरले. टिळकांनीं सुरू केलेल्या उत्सवादिकांतून आणि सभांतून व्याख्यानें आणि प्रवचनें देणें आणि स्थूलमानानें त्यांच्या प्रेरणेनें चाललेल्या चळवळींना प्रोत्साहन देणें ही शिवरामपंतांची सार्वजनिक भूमिका होती आणि ती त्यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणें पाळली. मात्र विचाराच्या दृष्टीनें टिळकांच्याच धोरणाच्या रस्त्यानें परंतु फार पुढल्या मुक्कामावर त्यांनीं लोकांची दृष्टि खेचून नेण्याचें कार्य मोठ्या सफाईनें सिद्धीस नेलें. काळ पत्राच्या जन्मापूर्वी टिळकांनीं परकीय इंग्रज सरकारावर, त्यांच्या धोरणावर आणि राज्यपद्धतीवर जी कडक परंतु कायदेशीर टीका सतत चालविली होती, ती अर्थातच सरकारला असह्य होऊन त्यानें टिळकांवर राजद्रोहाचा खटला भरला याचा उल्लेख मागें केलाच आहे. या खटल्यानें वर्तमानपत्रकारांवर आपला दरारा बसावा आणि सार्वजनिक चळवळ दडपून टाकावी असा सरकारचा हेतु होता हें उघड आहे. परंतु टिळकांनीं तुरुंगाची वाट पत्करून धैर्याचा, कर्तव्यतत्परतेचा आणि आत्मकष्टाचा नवीनच मार्ग लोकांस आचरून दाखविला आणि त्यामुळें सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना एक नवा आणि स्पृहणीय आदर्श मिळाला. या खटल्यांत इंग्रज सरकारच्या (क्रिमिनल प्रोसीजर कोड) गुन्ह्यांच्या कायद्याच्या नियमावळींतील राजद्रोह विषयक १२४ कलमाचा जो खल देशांत झाला आणि या खटल्याचें जें फल लोकांच्या दृष्टीस पडलें त्यामुळें एक प्रकारची सावधगिरी आणि एक प्रकारचा मानसिक असंतोष आणि त्वेष निरनिराळ्या मराठी वर्तमानपत्रांनीं आपल्या व्यवहारांत आपापल्या प्रकृतिधर्माप्रमाणें प्रकट केला असला तर त्यांत नवल नाहीं. या प्रकारणीं गुराखी पत्राचे संपादक आणि प्रकाशक यांची उडालेली धांदल न. चिं. केळकर यांनीं आपल्या टिळक चरित्रांत वर्णन केली आहे. काळ पत्राचा जन्म १२४ व्या कलमाची भयसूचक घंटा चोहींकडे निनादून जाऊन भ्रमानें निद्रिस्त असलेल्या जनतेस आपल्या सिंहनादानें जागृत करणाऱ्या केसरीलाही प्रतिबंधांत कोंडून ठेवलें असतांनाच झाला. आणि ज्या निर्भयतेनें शिवरामपंतांनी आपल्या लेखणीची फेंक केली तिचा आणि भोंवतालच्या

परिस्थितीचा विचार केला असता आपल्या मनाला वाटणारें आश्चर्य आणि आदर हे दोन्हीही दुणावल्याशिवाय राहत नाहींत.

शिवरामपंताच्या तेजस्वी लेखणींतून निघालेल्या दीर्घ आणि स्फुट अशा अनेकविध लेखानीं भरलेला साप्ताहिक काळ दहा वर्षें चालला. केसरी-प्रभृति वर्तमानपत्रात एक अग्रलेख आणि त्याच्या शेजारीं 'पत्रकर्त्यांच्या स्फुट सूचना' असा सपादकीय मजकूर नियमे करून येत असे. शिवरामपतानी आपल्या काळ पत्रात हा नियम मधून मधून चालविला आणि अधून मधून मोडला. अग्रलेखासाठीं एखादा विषय योजून आणि त्याला समर्पक मथळा देऊन ते तो पुरा करीत आणि जोडीला 'पत्रकर्त्यांचे स्फुट विचार' वाचकास सादर करीत. परतु पुष्कळ वेळा कसलाही मथळा न देता किंवा स्फुट विचार असेही न म्हणता ते एकदमच आपल्या मनातील विचार क्रमशः आपल्या वाचकास अग्रलेखाचे जागीं सादर करीत असत. हे असे नाव न दिलेले स्फुट विचार किंवा तसें नाव देऊन लिहलेले स्फुट विचार किंवा मथळा घालून लिहिलेले अग्रलेख, किवा अन्य रीतीने अग्र-लेखाच्या जोडीला नाव देऊन लिहिलेले लेख अशा विविध प्रकारानीं शिवरामपत आपले काळ वर्तमानपत्र बव्हशीं आपल्या लेखणीच्या विलासानें व्यापून टाकीत. या सर्व लेखाचे वाचन आणि मनन केले असता त्यातून शिवरामपताची एक प्रबल विचारधारा स्पष्टपणे वहात असलेली आपल्या प्रत्ययास येते. ही विचारधारा म्हटली म्हणजे—आपला देश आपण स्वतत्र केला पाहिजे, आपल्या गुलामगिरीचे पाश आपण तोडून टाकले पाहिजेत, बेहिमतीचे आणि नेभळटपणाचे विचार आणि भावना आपण गाडून टाकल्या पाहिजेत, आपल्या पराक्रमी पूर्वजाचें स्मरण जागृत ठेऊन आपण त्याच्या कीर्तीला साजेल असे सवाई विक्रम करून दाखविले पाहिजेत, आपसातील दुही, जी आपल्या नाशाला आणि गुलामगिरीला कारण झाली आहे ती नष्ट केली पाहिजे, किरकोळ सुधारणाच्या मार्गे लागून आपण आपली फसगत करून घेता कामा नये, आपला राजकीय मोक्ष जगातील इतर लोकानीं ज्या मार्गांनें मिळविला त्याच मार्गानें आपणालाही मिळवावा लागणार आणि म्हणून आपणालाही तशीच तयारी करावी लागेल, आपल्या मनात क्रांती होईल, आणि जगाच्या इतिहासातील खरें मर्म आपल्या ध्यानीं येईल

असेच उपाय आपण योजिले पाहिजेत, इंग्रजांनीं दिलेलीं पोकळ आश्वासनें आणि केलेलीं गुळचट भाषणें यांनीं आपली फसगत होऊं देतां कामा नये, गुलामी स्थितीचा आपणांस वीट आला पाहिजे आणि तिटकारा वाटला पाहिजे—येणेंप्रमाणें थोडक्यांत वर्णन करतां येईल. आणि या विचारांतील निरनिराळ्या पैलूंचें पोषण शिवरामपंत दर आठवड्यास घोळून घोळून परंतु प्रतीक्षणीं अभिनव आणि मोहक वाटेल अशा पद्धतीनें करीत असत.

इतर वर्तमानपत्रांप्रमाणें भोंवती चाललेल्या अनेकविध घडामोडींचा परामर्ष घेण्याचें काम हें ते प्रमुखत्वानें आपलें काम समजत नसत. तर वर वर्णन केलेले विचार नि भावना जेणें करून लोकांच्या मनांत ठसवितां येतील अशा प्रकारच्याच घडामोडी अगर विषय चतुरपणानें निवडून काढून, त्यांची मांडणी ते करीत असत. वाचकांच्या मनाला आपल्या गुलामगिरीची सतत टोंचणी लागेल आणि त्यांतून मुक्त होण्याचे विचारचक्र त्यांच्या डोक्यांत फिरूं लागेल या धोरणानें शिवरामपंत आपली लेखणी चालवीत.

शिवरामपंताचे हें सर्व लेख-भांडार काळजीपूर्वक वाचणारांच्या ध्यानांत त्यांचें अद्वितीयत्व आल्याशिवाय राहाणार नाहीं. सतत दहा वर्षे आपल्या वाचकांना आपल्या विचारधारेंत वर्धमान उत्साहानें सतत डुंबत ठेवणें हीं त्यांच्या लेखणीची कामगिरी असामान्य कोटीची म्हणावी लागेल. अवघ्या भारतवर्षांत या कामगिरीला तोड सापडणार नाहीं. शिवरामपंताच्या काळांत तर नाहींच नाहीं ! त्यांच्या भोवतालच्या परिस्थितींत जागरूक इंग्रज सरकाराच्यासमोर बिनधोकपणाने आणि सफाईने स्वातंत्र्याचा असा कुशल पुरस्कार करणारा वक्ता आणि लेखक उभ्या हिंदुस्थानांत दुसरा कोणी असल्याचें आम्हांस माहीत नाहीं. आट्यापाट्याच्या खेळांत ज्याप्रमाणें विलक्षण चपळाईनें मार न खाता पाट्या ओलांडीत जाऊन एखादा कुशल खेळाडू लोण पोहोंचवितो, त्याप्रमाणें इंग्रज सरकारच्या कायद्याच्या बंदोबस्ताच्या पाट्या सफाईने ओलांडून आपल्या अंगास स्पर्श होऊ न देता शिवरामपंतांनी निर्भेळ स्वातंत्र्याच्या प्रसाराचें लोण महाराष्ट्राच्या मैदानावर सर्वांसमक्ष पोहोंचवून दाखविलें, ही त्यांची कामगिरी केव्हांही अविस्मरणीय अशीच ठरेल. स्वातंत्र्यार्थ धडपडणाऱ्या गुलाम राष्ट्रांतील अनेक लेखकांनी आणि वक्त्यांनी केलेल्या स्फूर्तिदायक वाक्पाटवाचे मनोवेधक इतिहास प्रसिद्ध आहेत. परंतु मराठी

भाषेत अवघ्या दहा वर्षांत शिवरामपतानी केलेल्या पद्धतीची कामगिरी अन्य कोणी तशा प्रकारें तडीस नेल्याचें उदाहरण मिळणें दुरापास्त आहे असा शिवरामपती स्वातंत्र्य वाङ्मयाचा अतुल महिमा आहे. वर्णन करून किंवा भाष्य करून तो प्रकट करून दाखविणें कठीण आहे. तद्रूपतेने त्याच्या वाङ्मयाचे मनसोक्त अवगाहन करणें हाच त्यातील रसास्वाद मनमुराद लुटण्याचा एकमेव मार्ग आहे. शिवरामपताच्या हृदयात निर्भय देशभक्ती थयथय नाचत होती. कवीची उदात्त प्रतिभा त्याना लीलेने वश होती. न्याय, मीमासा इत्यादि सस्कृत शास्त्रातील पाडित्य, इग्रजी वाडमय आणि इतिहास याच्या दृढ अभ्यासाने सपादन केलेली स्फूर्ती आणि नव विचार याचा भरपूर साठा त्याच्यापाशीं होता. उपहासाने प्रतीपक्षाचे पाणी पाणी करण्याच्या कलेंत तर त्याच्या कोणीच हात धरणारा नव्हता. भावनेचे उत्थान करण्याची त्याच्या अगीं जबरदस्त शक्ती होती. अशा अधिकाराचा आणि योग्यतेचा स्वातंत्र्याचा उद्गाता महाराष्ट्राला लाभला हें त्याचें महत्भाग्य होय.

काळात शिवरामपतानीं लहानमोठे सुमारे एक हजार लेख लिहिले असतील आणि 'काळातील निवडक निबध' म्हणून जीं दहा पुस्तके त्यानीं प्रसिद्ध केलीं त्यात त्यापैकीं सुमारें दोनशें ते सव्वादोनशें लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. म्हणजे त्याच्या काळातील लेखनापैकीं सुमारें चौथा हिस्सा आपणासमोर आहे आणि सुमारें तीस पस्तीस वर्षांच्या बदिवासानतर हे त्याचे लेख पुनर्मुद्रित होऊन आपणास वाचण्यास मिळण्याचा सुप्रसग आला आहे. या दहाही भागातील दोनशें सव्वादोनशें लेखाची ठोकळ वर्गवारी केल्यास त्यातील एक भाग स्वित्झर्लंड, आयर्लंड आणि इटलीसारख्या पारतंत्र्याच्या मगरमिठींत सापडलेल्या देशानीं गुलामगिरींतून मुक्त होऊन स्वतंत्रतेच्या प्रकाशात येण्यासाठीं केलेल्या प्रयत्नाना अनुलक्षून लिहिलेल्या लेखाचा आपणास करता येईल. तिबेट, चीन आणि हिंदुस्थान अथवा दक्षिण आफ्रिका वगैरे स्थळीं परकीयानीं जीं आक्रमणें चालविलीं होतीं आणि दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याचा अपहार करण्यासाठीं जे राजकीय लपडाव खेळले जात होते त्यास अनुलक्षून लिहिलेल्या लेखाचा गट हा दुसरा भाग आपणास करता येईल तिसरा भाग असा करता येईल कीं त्यात शिवाजी महाराजानीं स्थापिलेल्या मराठी स्वराज्याच्या खटपटीला अनुलक्षून लिहिलेले लेख

समाविष्ट करतां येतील. पारतंत्र्याच्या काळांत परतंत्र प्रजेचें शोषण सतत चालू असतें आणि या सुलतानींत दुष्काळासारख्या अस्मानीची भर पडली म्हणजे जो कहर होतो त्याच्या वर्णनानें दगडांचींसुद्धां अंतःकरणें शतशः विदीर्ण होतील आजचे बंगालचे भूकबळी कोणाच्या अंतःकरणाला घरें पाडीत नाहींत ? शिवरामपंतांचा 'काळ' अशा दुष्काळांतच जन्माला आला होता आणि या दुष्काळांत सद्विचारांच्या आणि सद्विकारांच्या भीषण दुष्काळाची काळवंडून टाकणारी छाया सर्वत्र पसरली होती. लोकांच्या हृदयावर आपल्या लेखणीचे तीव्र घण मारून त्यांतून निघणाऱ्या ठिणग्यांनीं शिवरामपंतांनीं या दाट अंधःकारांत प्रकाश दाखविला. दुष्काळावर आणि उपासमारीवर कळवंळणाऱ्या अंतःकरणानें लिहिलेले आणि हृदय पिळवटून टाकणारे या दहा भागांत आलेले त्यांचे लेख हा त्यांचा चौथा गट होय. स्वातंत्र्याची ईर्षा मनांत उत्पन्न करण्याऐवजीं सबूरीच्या गोष्टी सांगणारे, आपल्या समाजांतील दोषांचा पाढा वाचणारे आणि निःशस्त्र व निर्बल झालेल्या समाजाच्या दोषाविष्करणानें त्यांच्या दुःखावर डागण्या देणारे असे जे कित्येक आमच्यांतील पुढारी आणि त्यांच्या संस्था आणि खटपटी असत त्यांचा तीव्र उपहास करण्यासाठीं लिहिलेल्या लेखांचा पांचवा गट करतां येईल. रुचिपालटासाठीं म्हणून लिहिलेल्यां उरल्यासुरल्या लेखांचा सहावा गट होऊं शकेल.

या दहा भागांतून आलेले लेख हे त्या त्या वर्षांतील काळांत आलेल्या लेखांतून वर्षवार निवडून छापले असल्यामुळें साहजिकपणेंच त्यांची वांटणी विषयवार झालेली नाहीं. सर्व प्रकारच्या लेखांची प्रत्येक भागांत गल्लत झाली आहे. शिवरामपंतांच्या कारकीर्दीतील मूळ 'काळ' पत्राच्या संपूर्ण फायली प्रयत्न करूनही अद्याप हातीं आल्या नाहींत. दहा भागांत शिवरामपंतांनीं समाविष्ट न केलेले असे अनेक सुंदर लेख या फायलींतून त्या मिळतील त्या वेळेस आपणास निवडून काढतां येतील आणि मग अशा सर्व लेखांचे विषयवार विभाग करून ते प्रसिद्ध केल्यास आपणांस शिवरामपंतांचे एकेका विषयावरील विचार एकत्र वाचावयास सांपडतील. असा सुप्रसंग लवकरच येईल अशी आम्ही आशा करतों.

शिवरामपंतांचा प्रत्येक लेख म्हणजे अखंड पाषाणाच्या घडीव मूर्ती-

सारखा आहे. त्याचे हात, पाय, मान, नाक, तोंड निरनिराळे तोडून दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यातील सौंदर्य आणि भावनेचा डौल नष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाही. तो अखंडच वाचला पाहिजे, तरच त्याची रुची आपणास यथार्थपणें चाखता येईल. पृथक्करण करण्याच्या प्रयत्न केल्यास मूळातील मौजेचे आविष्करण यथोचितपणे करता येणार नाहीं. असे आहे तरी त्याचा या दहा भागात समाविष्ट न केलेला आणि आज विशेष प्रसंगोचित वाटणारा असा एक नमुनेदार लेख येथे सादर करून त्याचे मर्म विशद करण्याचा आणि शिवरामपंतांच्या लेखन–शैलीचा आविष्कार करण्याचा अल्पसा प्रयत्न येथे करू.

काळ, ता. ८ एप्रिल १९०४, [लेखाला मथळा नाही.]

मुंबईत ताबुदाच्या सणात मुसलमान मुसलमानामध्ये जो दंगा झाला त्याची हकीगत आम्ही मागील अंकीं दिलेलीच आहे. त्या नंतरची पुढील हकीगत म्हणजे मुंबईच्या दंग्याची नसून मुंबईच्या शांततेची होय. या आठवड्यातील प्रश्न दंगा कसा झाला, हा नाहीं. तो गेल्या आठवड्याचा प्रश्न होता. या आठवड्यातील प्रश्न दंगा कसा शांत झाला हा होय. व याच प्रश्नाकडे आपण क्षणभर वळू. परिणामाचा विस्तार हा नेहमी कारणाच्या महत्त्वावर अवलंबून असतो. आणि कर्तबगारीची मर्यादाही अंत:करणातील महत्वाकांक्षेच्या मानाने नियमित झालेली असते. मुसलमानांनी प्रथमतः दंग्याला सुरवात केली तेव्हा त्यांच्या मनात काय होतें ? त्यांनी आपल्या मशिदीपुढे वाद्ये वाजविली तर, आपण त्यांच्या मशिदीपुढे वाद्ये वाजवू एवढीच क्षुद्र कल्पना मनात होती. व ती कल्पना जशी क्षुद्र होती तशी तिला फळेंही क्षुद्र आलीं व तीं क्षुद्र वेळेपर्यंतच टिकलीं. बोहरी लोकांच्या मशिदीपुढें आपण वाद्यें वाजवावयाची, ही सुनी लोकांची महत्त्वाकांक्षा होती आणि त्याप्रमाणे एक दिवस ताशाच्या कातड्यावर वेतांच्या काड्या पडून ताब्यांच्या भाड्यामधून एकदा आवाज निघाला ! जेवढे मनात असते, तेवढेंच हात करतात. दंगेवाल्या लोकांच्या मनामध्यें थोड्याच गोष्टी असल्याकारणाने त्यांचा दंगाही थोड्याच वेळात आटोपला. आपण एखादे महत् कृत्य हातीं घेत आहोंत आणि ते आपण वर्षाचे ३६५ दिवस एकसारखें चालवू असे

दंगा करणाऱ्या मुसलमानांपैकी एकाच्याही मनात नव्हतें. मग तो दंगा एका आठवड्याचे मुदतींतच थांबला याबद्दल आश्चर्य तें काय? आणि जो दंगा स्वाभाविक रीतीनें बंद पडावयाचा होता तो शांत केल्याबद्दल मुंबईच्या पोलीस कमिशनर साहेबांचे तरी आभार कसले मानावयाचे? एकादा दंगा लवकर थांबणें किंवा पुष्कळ दिवस चालणें या गोष्टी अंशतः कित्येक बाह्य कारणांवर कधीं कधीं अवलंबून रहातात. परंतु मुख्यत्वेंकरून अंतःकरणांतील महत्त्वाकांक्षा हे दंग्याचा विस्तार किंवा संकोच करणारे प्रधान कारण असतें. कांहीं शतकांपूर्वीं इंग्रज लोक हिंदुस्थानांत आले आणि त्यांनीं येथें एक प्रकारचा दंगा सुरू केला. तो दंगा ताबडतोब न मिटतां अजूनपर्यंतही चालू आहे व याच्यापुढेही कित्येक वर्षेंपर्यंत कदाचित् चालेल. पण याचें कारण काय? मोहरमचा सण दहा दिवस आहे. तेवढे दहा दिवसपर्यंत आपण कांहीं तरी मजा करू असल्या क्षुद्र कल्पनेनें प्रेरित होऊन ईस्ट इंडिया कंपनीचे नोकर हिंदुस्थानांत आलेले नव्हते. त्यांनीं जें काम मनांत योजिलें होतें, तें दहा दिवसाचें किंवा दहा वर्षांचें नसून त्याच्यापेक्षां फार मोठ्या विस्ताराचें होतें. ताबूत थंडे होईपर्यंत दंगा करून नंतर लगेच दुसऱ्या दिवशीं आपल्या दुकानाच्या फळ्या उघडून साहेबांनीं तयार केलेला माल लोकांना विकण्याची किंवा साहेबाकडे बटलरचें काम करण्याकरतां जाण्याची त्यांना घाई नव्हती. कांहीं शतकेंही लागलीं तरी हरकत नाहीं, परंतु सगळ्या हिंदुस्थानचें राज्य हळुं हळुं आपल्या हस्तगत करून घ्यावयाचें ही त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती आणि त्याप्रमाणें त्या महत्त्वाकांक्षेचे परिणाम घडून आलेले आहेत व त्यामुळें हिंदुस्थानांत इंग्लिशांनीं सुमारें दोन शतकांपूर्वीं जो दंगा सुरू केला, तो दंगा "हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांचें राज्य" इतक्या मोठ्या बहुमानाच्या पदवीला आज मितीला चढला आहे. वस्तुतः पाहिलें असतां मूळचे सगळेच दंगे. मुसलमानांच्या दंग्यांत आणि इंग्लिशांच्या दंग्यांत फारसा फरक नाहीं. कांहीं तरी कुरापत काढायची आणि मारामारीला सुरवात करावयाची ही जी हल्लीं मुसलमानांची दंग्याची पद्धत आहे, तीच पूर्वीं इंग्रजांचीही होती.

आमच्या मशिदीपुढें वाद्यें वाजविलीं ही जशी क्षुल्लक सबब आहे तितक्याच क्षुल्लक सबबी उकरून काढून इंग्लिशांनीं हिंदुस्थानांतील नेटिव्ह राजांशीं मारामाऱ्या केलेल्या आहेत. परंतु असल्या मारामाऱ्यांचें पर्यवसान मुसलमान

लोक आपसांतीलच एकमेकाचीं डोकीं फोडण्यात करितात व इंग्लिशानीं हिंदुस्थानचें राज्य जिंकून घेण्यामध्ये केलें आहे एवढाच काय तो दोहोंमध्ये फरक ! बाकी बहुतेक सर्व बाबतींमध्ये हे सगळे दंगेच होत. परंतु असले दंगे फारच फैलावले व त्याचा विस्तार फारच वाढला म्हणजे त्यांना दंगे हे नाव देण्याची लोकानाच लाज वाटू लागते व ते त्याना राज्य असे म्हणू लागतात, व कोणत्याही दंग्यापासून झाले नाहीं असें कल्याण या इंग्लिशाच्या दंग्यापासून हिंदुस्थानातील लोकाना हल्ली प्राप्त होत आहे. त्यामुळे त्यानीं त्याला राज्य हे दिलेले नाव किती यथार्थ आहे, याची कोणालाही सहज कल्पना करता येईल. व त्याच्या अंतःकरणामध्ये इंग्लिशाबद्दल जी राजनिष्ठा वास करीत आहे, तिजवरून पाहिलें असता इंग्लिशाच्या या दंग्याची येथील लोकाना किती अभिरुची आणि प्रीति आहे, हेही व्यक्त होईल. खुद्द मुसलमानाचा धर्मसंस्थापक जो महमद त्यानेंही सातव्या शतकात अरबस्थानात काही थोड्याशा निराळ्या धर्तीवर दंगे सुरू केले होते. व हल्लींच्या महमदी धर्माचा जो विस्तीर्ण फैलाव झालेला आहे, तो त्याचेच फळ होय. महमदाच्या दंग्याचा इतका फैलाव का झाला आणि महमदाच्या हल्लीच्या अनुयायाच्या दंग्याचा तसा सुपरिणाम का होत नाहीं असा जर कोणी प्रश्न विचारील, तर या सगळ्या गोष्टीचे कारण त्या त्या गोष्टीच्या उत्पादकाच्या अंतःकरणातील महत्वाकांक्षेमध्यें त्याला सापडेल. मी नवीन धर्म स्थापन करीन, परमेश्वराने माझ्या मनात संचार केला आहे, त्याने आपली इच्छा परिपूर्ण करण्यासाठींच मला या जगामध्ये धाडिले आहे, व त्याचा हुकूम मी बजावीत आहे, अशा प्रकारच्या उदात्त कल्पनानीं, दैविक विचारानीं आणि सात्विक मनोवृत्तींनीं महमदाचें अंतःकरण उचंबळून गेलें होतें. आणि त्यामुळे त्याच्या दंग्याचा इतका चांगला परिणाम झाला. आपल्या शिवाजीनेंही काही शतकापूर्वी अशाच प्रकारचे दंगे केले होते. असले सगळे हे वास्तविक दंगेच असतात. हें वर स्पष्ट सांगितलेलेंच आहे. परंतु स्थितिमानाने या दंग्याच्या नावामध्ये फरक पडत असतो. इंग्लिशाच्या हिंदुस्थानातील दंग्याना हल्लीं जें स्वरूप आलेलें आहे, तें पाहून आपण त्याला राज्य असें म्हणू लागलों आहों. आता इंग्लिशाच्या हिंदुस्थानातील दंग्यांना त्याच्या खऱ्या नावाने कोणी हाक मारली असता इंग्लिशाना कधीं कधीं रागही येतो. परंतु असाच राग

दुसऱ्यांनाही येत असेल ही कल्पना त्यांच्या मनाला कधीं शिवलेली सुद्धां नसल्या कारणानें शिवाजी महाराजाच्या सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीला दंगे आणि खुद्द शिवाजीला दंगेखोर अशी नांवें देण्याला ते यत्किंचितही मागें-पुढें पहात नाहींत. असो, त्यांचा मोठेपणा त्यांच्यापाशीं. आपला तूर्त प्रश्न एवढाच आहे कीं, शिवाजीनें जे दंगे आरंभिले ते त्या वेळच्या एखाद्या पोलिस कमिशनरच्या दबकावणीनें बंद कां पडले नाहींत, आणि त्यांना इतकी चांगलीं फळें कां प्राप्त झालीं? या प्रश्नाचें उत्तरही शिवाजीच्या विचारांमध्येंच शोधून पाहिलें पाहिजे, म्हणजे ते आपल्याला बरोबर कळेल. महाराष्ट्र हा मराठ्यांचा देश, तेथें मी मराठ्यांचें स्वराज्य स्थापन करीन, मी त्या देशांतील गोब्राह्मणांचा प्रतिपाळ करीन, आणि त्यांच्यावर धार्मिक आणि राजकीय बाबतींत जो जुलूम होत आहे त्यांतून सोडवून मी त्यांना स्वतंत्र करीन, असले शिवाजीचे विचार होते, ही त्याची महत्त्वाकांक्षा होती व ह्या ज्वाळांनीं त्याचें अंतःकरण रात्रंदिवस पेटलेलें होतें! ज्या दंग्याच्या पायाशीं असली पवित्र, मंगल, आणि शुभकारक मनोवृत्ति, त्याच्या शेवटावर स्वतंत्रतेचीं गोड फळें निर्माण झालीच पाहिजेत! असो. येथपर्यंत आपण ज्या कांहीं प्रख्यात दंग्यांचें परीक्षण केलें, त्यावरून एवढें म्हणण्याला कांहीं हरकत नाहीं कीं, दंग्याची किंमत त्यांच्या हेतूवरून ठरविली जाते, व जेथें हेतु चांगले, तेथें बहुधा फळही चांगलेंच येतें. इतिहासानें मागील दंग्यांचीं जीं उदाहरणें हल्लींच्या वाचकांच्या नजरेसमोर आणून मांडली आहेत, त्या बहुतेकांतून उदात्तच हेतु दृष्टीस पडतात. परंतु वर्तमान कालाकडे पाहिलें तर, क्षुद्र हेतु, क्षुल्लक कल्पना आणि तिरस्करणीय महत्त्वाकांक्षा यांचाच दंगा उसळलेला दृष्टोत्पत्तीस येतो. आणि म्हणूनच एकादा पोलीस कमिशनर किंवा पांचपन्नास लष्करी लोक या दरिद्री मनोविकारांच्या जंतूंनीं उत्पन्न केलेले दंगे मोडून टाकूं शकतात. क्षुद्र हेतूचा दंगा, पाहिजे तो क्षुद्र शक्तीचा प्राणी एका क्षणांत जागच्या जागीं दाबून टाकूं शकेल. लहान मन हें एखाद्या ढेकणांप्रमाणें पाहिजे तो आपल्या चिमटींत धरून चिरडून टाकूं शकतो; परंतु विस्तीर्ण मन, अवाढव्य कल्पना, उदात्त हेतु, दैविक महत्त्वाकांक्षा, अचाट बुद्धी, अतुल पराक्रम, आणि जोमाची कर्तबगारी हीं सगळ्या जगाला थक्क करून सोडतात. सर्वांच्या अंतःकरणांत त्यांच्याबद्दल आश्चर्य,

कौतुक आणि प्रेम उत्पन्न होते, सर्व दुष्ट लोकाची अक्कल त्याच्यापुढे गुग होतें, सर्व जुलमाची त्याच्या भयाने पाचावर धारण बसते, सर्व अन्याय-मूलक सामर्थ्य त्याच्यापुढें डळमळू लागते, सर्व लुच्चेगिऱ्या त्याच्यापुढे आपले खरें स्वरूप आविष्कृत करितात, आणि सर्व शत्रू एखाद्या पशूप्रमाणें दातीं तृण धरून त्याना शरण येतात, व अखेरीस या ईश्वरी गुणाचा सर्वत्र विजय होतो. देशबाधवहो, असले गुण आपल्या अतःकरणात उत्पन्न झाले पाहिजेत !''

लेखाचा विषय वरवर पाहिला तर मुसलमानातील शिया आणि सुनी याच्यात झालेला दगा हा आहे. दगा शात झाल्यावर त्याची मीमासा करण्याचा उद्देश मनात धरून शिवरामपताची लेखणी चालू लागते न लागते तोच, एखादे विमान ज्याप्रमाणे भूमीला थोडे खरचटून एकदम अतराळात उड्डाण करतें त्याप्रमाणे त्या दग्याच्या मीमासेचा ततू हाताशीं धरून, त्याच्या प्रतिभेने एकदम उड्डाण केले आहे, असा चमत्कार आपणास येथे आढळून येतो. दगा करणाराच्या मनात काय होते असा प्रश्न विचारून दगा करण्याचे हेतु क्षुद्र असतील तर त्याला क्षुद्रच फळे येतील आणि ते क्षुद्र वेळेपर्यंत टिकून शात होतील असे सागून, मोठ्या महत्त्वाकाक्षेने दीर्घकाळपर्यंत चालविलेल्या दग्याला सहजच मोठी वजनदारी प्राप्त होईल, सबब करावयाचा तर तसा दगा करावा असे सुचविले आहे. आणि दृष्टातादाखल असा प्रश्न केला आहे कीं, इग्लिशानीं तरी हिंदुस्थानात जे केले तो एक प्रकारचा दगाच नव्हे काय ! पण त्यानीं तो सतत चालविला. तेव्हा त्या मूळच्या दग्याला 'राज्य' असें प्रतिष्ठित नाव प्राप्त झाले आणि तें आम्हा लोकानाही कितो तरी मानवले आहे. महमद पैगबर याने तरी दुसरें काय केलें ? दगाच केला. पण त्याच्या बुडाशीं महत्त्वाकाक्षा होती, उदात्त कल्पना, दैविक विचार व सात्विक मनोवृत्ती होत्या. म्हणूनच त्याला मोठे यश मिळविता आलें आणि आपल्या शिवाजीने तरी काय केले ? दगेच केले. परतु ते स्वातत्र्यासाठीं आणि स्वराज्यासाठीं केले. अशा शिवाजीला दगेखोर इग्रजानींच दगेखोर म्हणून दूषणें द्यावी यात काय अर्थ ? तात्पर्य, दग्यापेक्षा दंग्याच्या मागील हेतू पाहूनच दग्याची किंमत ठरविली पाहिजे. उदात्त हेतु आणि अवाढव्य कल्पना जर एखाद्या दग्याच्या बुडाशीं असतील तर अखेरीस अशा ईश्वरी गुणाचा सर्वत्र विजय होतो असें प्रति-

पादन करून शिवरामपंत म्हणतात—"देशबांधवहो, असले गुण आपल्या अंगांत उत्पन्न झाले पाहिजेत."

या एवढ्याशा लहान लेखांत मुसलमानांच्या दंग्यांपासून निघून शिवरामपंतांची लेखणी इंग्रजांचें साम्राज्य, महंमदी सत्तेचा फैलाव आणि शिवाजीचें स्वराज्य एवढ्या सर्वांतून झपाट्यानें भ्रमण करून आली आहे. आणि भिकार फळें देणाऱ्या क्षुद्र दंग्यांच्या ऐवजीं विशाल, चिरंतन फळें देणाऱ्या स्वराज्य व स्वातंत्र्यस्थापक दंग्यांच्या विषयीं वाचकांच्या मनांत अनुकूल प्रेरणेचे धक्के देऊन विराम पावली आहे. ही अशी मीमांसा त्यांच्या लेखांतून वारंवार केलेली आढळते आणि वरवर सारख्या दिसणाऱ्या आणि म्हणून प्रथम प्रथम तरी दंगा, या एकाच शब्दानें संबोधिल्या जाणाऱ्या परंतु हेतु भिन्नतेस्तव भिन्न परिणामाला पोहोंचणाऱ्या अतएव श्रेष्ठ कनिष्ठपणाच्या भिन्न कोटींत दाखल होणाऱ्या घटनेची मोठी मार्मिक आणि सूचक मीमांसा शिवरामपंतानीं केली आहे. तर्काची कुऱ्हाड चालवूनही त्यांची नाजुक मीमांसा रक्तबंबाळ करणारा अत्यंत अरसिक ठरल्याशिवाय राहाणार नाहीं. या लेखांतील प्रत्येक वाक्याच्या मागें शिवरामपंतांचे स्वदेश प्रेम आणि स्वातंत्र्योत्सुकता भरल्या डोळ्यानें वाचकांकडे पहात आहे आणि त्याला वश करित आहे असा अनुभव आपणाला आल्याशिवाय राहाणार नाहीं. आपण हात लावला तर आपल्या हाताला या लेखांतील खडबडीत शब्द लागतील; पण या शब्दांना छायेप्रमाणें चिकटून उभ्या असणाऱ्या भावना दिसतील पण हातास लागणार नाहींत; कळतील पण पकडता येणार नाहींत; अशी यांतील जादूगिरी आहे. अशी जादूगिरी तुम्हांला अन्यत्र कोठेंहि आढळणार नाहीं. तुम्हीं या लेखांच्या, त्यांतील शब्दांच्या जों जों निकट जाल, तों तों ते शब्द नाहींसे होऊन त्याच्यामागें उभ्या असलेल्या त्या भावनांशी तुम्हीं एकरूप व्हाल आणि त्यांत विरून जाल. हीच शिवरामपंतांची किमया, त्यांची लेखनशैली, आणि हेंच त्याचें पृथक्करण.

पहिल्या भागाचा परामर्ष

काळ पत्रातील निवडक निबंध भाग पहिला हें पुस्तक काळ कर्त्यांच्या परवानगीने रा. आत्माराम रामजी जगताप यानीं शारदाक्रीडन छापखान्याचे मालक रा. मोरेश्वर रामचद्र काळे याच्याकडे छापून इ. स. १९०० (३० जून रोजीं) सालीं प्रसिद्ध केले. बारीक छपाईच्या १४० पानाच्या या पुस्तकाची किंमत अवघी आठ आणे होती. मालकाने सर्व हक्क आपल्या स्वाधीन ठेवले आहेत असा शेरा यावर आहे. आणि बाळकृष्ण नारायण फाटक कमिशन एजट मुबई याचा छाप प्रत्येक प्रतीवर आहे, कारण पुढे दिल्याप्रमाणे सूचना पुस्तकात छापली आहे. (ज्या पुस्तकावर बाळकृष्ण नारायण फाटक याच्या नावाचा छाप नसेल ते पुस्तक चोरीचे समजावे.) यावरून या आवृत्तीच्या विक्रीचा हक्क कमिशन एजट रा. फाटक यानीं घेतला असावा असे दिसते.

काळ पत्र पहिल्या वर्षी गोंधळेकराच्या जगद्धितेच्छु छापखान्यात छापलें जात असे. परतु काळाची बाधा कदाचित् आपणालाही होईल या भयानें जगद्धितेच्छु कर्त्यांनीं आपला पाय मागें घेतला तेव्हा शिवरामपतानी आपला स्वतःचा मनोहर नावाचा छापखाना घालून ते 'काळ' त्यात छापू लागले. मग काळातील निवडक निबधाचे प्रसिद्ध झालेले पुढील नऊ भाग वेळोवेळीं स्वतः शिवरामपतानीं छापून प्रसिद्ध केले. पैकी दुसरा भाग स. १९०३ मध्ये प्रसिद्ध झाला. सात, आठ, नऊ आणि दहा हे भाग अनुक्रमे १९०५, १९०६, १९०७, १९०८ या सालीं प्रसिद्ध झालेले आहेत. या भागातील छपाई दु–रकानी आहे. त्यावरून काळात आलेले लेख तेव्हाच निवडून व त्याच जुळाईचा उपयोग करून हे भाग तयार झालेले दिसतात. १९०३ सालीं दुसरा भाग छापल्यानतर असे भाग प्रतिवर्षी छापण्याचें काम मागें पडलें असावे असें दिसतें आणि १९०५

सालापासून या कामाची उठावणी झाली आणि सात, आठ, नऊ, दहा हे भाग छापून होत असतांनाच मागील शिल्लक पडलेल्या तिसऱ्या, चौथ्या, पांचव्या व सहाव्या वर्षांतील लेख निवडून पुन्हां छापून घेऊन आणि त्यांचे भाग क्रमशः तिसरा १९०५ मध्यें, चौथा १९०६ मध्यें, पांचवा १९०७ मध्यें आणि सहावा १९०८ मध्यें याप्रमाणें एकरकानी छपाई करून छापण्यांत आलेले दिसतात. येणेंप्रमाणें या दहा भागांच्या छपाईची कथा आहे.

फार पूर्वी केसरीतील निवडक निबंधांचीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं होतीं पण त्या नंतर ती प्रथा कांहीं पुढें चालू राहिली नाहीं. काळानें मात्र दहाही वर्षांच्या निवडक निबंधांची पुस्तकें काढण्याचें धाडस केलें. केसरी नंतर काळाला लाभली एवढी लोकप्रियता दुसऱ्या कोणत्याही पत्राच्या वांट्याला आली नाहीं. शेवटीं शेवटीं काळाचे वर्गणीदार सोळा हजारापर्यंत गेले. आणि क्षणभर काळ केसरीलाही मागें टाकतों कीं काय अशी चर्चा त्यावेळीं तरुण मंडळींत असल्याचें आम्हास प्रत्यक्ष माहीत आहे.

काळाच्या लेखाची तरुण पिढीवर अशी मोहनी पडली होती कीं जागजागीं स्थापन झालेल्या तरुणांच्या मंडळांत काळांतील लेखांचे मिटक्या मारून नियमानें वाचन होत असल्याचें आम्ही प्रत्यक्ष अनुभवलें आहे.

शिवरामपंत हे पट्टीचे वक्ते होते आणि त्यांच्या मोहक भाषणाची छाप तरुण पिढीवर इतकी पडली होती कीं बाकीचे सारे वक्ते त्यांच्यापुढें फिके पडत. लेखणीसारखाच त्यांच्या वाणीचा थाटही सर्वांआगळा होता. त्यांचीं वाक्यें तोंडानें उच्चारलीं जात तेव्हां ती दिसण्याला अगदी साधी दिसत. परंतु आपल्या आवाजाच्या आरोह आणि अवरोह यांच्या पेरणीनें या बाह्यतः शुष्क दिसणाऱ्या शब्दावलींत विविध भावनांचे जे रस कांठोकांठ भरलेले असत ते ज्यांनीं ती भाषणें शिवरामपंतांच्या मुखांतून प्रत्यक्ष ऐकलीं तेच जाणूं शकत. हीं भाषणें ज्यांनीं ऐकलीं आणि जे रोज ऐकत होते त्यांना त्या वेळच्या काळांतील लेखांचा रसास्वाद जितक्या मनमुराद व सहजतेनें घेता येत होता, तसा तो आतां शिवरामपंतांच्या पश्चात् कोणालाही आणि केव्हांही मिळणार नाहीं. आपल्या भाषणांत ज्या प्रकारचे आरोह व अवरोह शिवरामपंत योजीत त्याच प्रकारचे आरोह अवरोह त्यांच्या लेखांतील वाक्यांना

आणि शब्दाना लाऊन ते वाचावे लागतात, तेव्हाच त्यातील खरी मौज आणि मर्म भरपूर लुटावयास सापडते. आणि हे वैभव तेच भोगू शकतात कीं जे शिवरामपताच्या भाषण—गंगेत प्रत्यही स्नात होत असत त्या वेळच्या त्या आम्हा लोकाना काळाच्या लेखातील छापलेल्या शब्दाच्या आणि वाक्याच्या रांगाच्या फटींफटींतून शिवरामपताची ती मनोहर आणि मोहक मूर्ती अद्यापही दृष्टीस पडल्याचा भास होतो आणि लेखणीला वाणीची साथ मिळाल्यामुळे येणारा जिवतपणा अनुभवावयास सापडतो.

अशा या 'काळातील निवडक निबंध' याच्या पहिल्या भागात १८९८-९९ सालीं लिहिलेल्या सव्वीस लेखाचा समावेश झाला आहे. पहिल्या सलामीच्या लेखाचा विषय प्रत्यक्ष 'काळ' हा आहे, तर सव्वीसाव्या लेखाचा विषय 'झोपेतील देखावा' आहे काळाचे परमेश्वरसदृश व्यापक स्वरूप या लेखात शिवरामपतानी उभे केलें आहे. इकडे शिवरामपतानीं काळाने भूतकाळात पाहिलेल्या एकामागून एक गोष्टी वाचकास दाखवीत जों जों पुढे चलावे, तों तों वाचकाच्या अतःकरणातील भावनाचे पडद्यामागून पडदे खुले व्हावे, त्याच्या कानाला काळाने त्वेषाने उच्चारलेले 'सूड सूड' असे शब्द ऐकू येऊन त्याच्याही मुखातून ते शब्द नकळत बाहेर पडावेत, जुलमी राजाला सिंहासनावरून खालीं ओढणारा काळ त्याना प्रत्यक्ष दिसावा असे काळाचे कधींही न विसरून जाणारे चित्र शिवरामपतानीं उभे केले आहे या नमुन्याचा लेख मराठी वाचकानीं तरी हाच पहिल्याने वाचला असेल असे आम्हास वाटते आणि या लेखकाचे लेख पुन्हा आपणास वाचावयास मिळावे म्हणून त्याच्या मनाला कसा चटका लागला असेल याची आपणास कल्पना येते. 'गरिबाची उपासमार' आणि 'सपत्तीचा दुरुपयोग' असल्या लेखातून इकडे भुकेनें तडफडणारे जीव तर तिकडे मेजवान्या झोडणारे श्रीमत, हा समाजातील विषमतेचा प्रकार शिवरामपतानीं आपल्या विदारक लेखणीने उघड केलेला दिसतो. या भागात अथवा दुसऱ्या कित्येक भागात आलेल्या काहीं काहीं लेखावरून शिवरामपताच्या मनावर युरोपात हळुहळु प्रसार पावत चाललेल्या सोशॅलिझमच्या नव्या मताचा पगडा बसलेला दिसतो. त्या काळीं हिंडमन्, केरहार्डी सारखे इग्रज' आणि प. शामजी कृष्णवर्मासारखे हिंदी गृहस्थ या मताचा प्रसार करताना आढळतात आणि शिवराम-

पंतांच्या बुद्धीवर या तत्त्वज्ञानाची थोडी बहुत छाप पडलेली स्पष्ट दिसून येते. हाही प्रकार मराठी सृष्टीस अभिनव असाच होता. 'राज्य कशानें मोडकळीस येते', या विषयावर एकंदर चार लेख या भागांत आलेले आहेत. होता होई तों राजानें ज्ञानाचा प्रसार होऊं देऊं नये, आपणांहून कोणाला वरचढ होऊं देऊं नये, हमकरेसो कायदा हें तत्त्व अमलांत आणावें, धर्माचे बंड वाढू देऊं नये, शिपायांचा पगार कधींही तुंबवूं नये, असल्या प्रकारचे विचार वरून साळसूद परंतु आंतून उपरोधिक अशा आपल्या विशिष्ट पद्धतीनें शिवरामपंतांनीं मांडले आहेत. राजे लोकांना दिलेल्या पदव्यांची मीमांसाही एका लेखांत करण्यांत आलेली आहे. नवीन राज्यें स्थापन करणारे आणि दरवडेखोर हे मूळचे एकच कसे हें आपलें आवडतें तत्त्व या लेखांतही काळकर्त्यांनीं विशद केलें आहे. आम्ही वर जो एक नवीन उतारा दिलेला आहे त्यांतही हेंच प्रतिपादन आलेलें आहे हें चाणाक्ष वाचकांस सांगावयास नकोच. 'राज्यापहार आणि न्याय,' यावर तीन लेख आहेत. राज्यापहार म्हणजे चोरीचें भारदस्त स्वरूप ही मांडणी या लेखमालेंत मोठ्या भेदक पद्धतीनें केली आहे. हे सर्व लेख स्वराज्य गमावलेल्या हिंदुस्थानांत तेथील लोकांसाठीं लिहिले आहेत, हें लक्षांत घेतले म्हणजे हिंदी वाचकांवर त्यांचा कोणता परिणाम उतरत असेल हें निराळें फोडून सांगण्याची गरज नाहीं. असा परिणाम करण्यांत त्या काळीं काळकर्त्यांचा हात धरणारा कोणीही नव्हता. पण काळकर्ते अशाच तऱ्हेनें लिहीत कीं, त्यांना धरण्याकरतां शिवशिवणारे हात त्यांना कधींही पकडू शकत नसत. तिबेट आणि नीतिशास्त्र हाही लेख राज्यापहार विषयक लेखांच्या वर्गातच बसण्यासारखा आहे. शिवरामपंतांचा विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांप्रमाणेंच खिस्ती मिशनऱ्यांवर फार कटाक्ष होता आणि त्याहीपेक्षां एतद्देशीय सुधारकांवर त्यांचा तीव्रतर कटाक्ष होता. 'हिंदुधर्म आणि खिस्तीधर्म' या लेखांत काळकर्त्यांनीं सुधारकांच्या मतावर अशी टीका केली आहे कीं, आमच्या लोकांतील दुष्काळांतील उपासमारीनें पीडिलेल्या गरिबांना खिस्ती करण्यास प्रतिबंध करण्याचे उपाय वास्तविक सरकारानेंच योजावयास पाहिजेत. धोंडो केशव कर्वे प्रभृति जे कार्यकर्ते सुधारक फंड जमवून अशा कामीं खटपट करण्याच्या प्रवृत्तीचे होते, त्यांना कांहीं काळकर्त्यांनीं मनापासून यश चिंतिलें

नाहीं. सरकार जर आमच्यापासून घेतलेल्या कराच्या पैशावर चालते तर प्रजेवर फड देण्याची पाळीच का यावी ? असा युक्तिवाद या लेखात करण्यात आला आहे. एका पूजेच्या गणपतीचें पत्र हें सुधारकातील तसल्याच जातीच्या लेखाला यथा यक्षस्तथा बलिः या जातीचें कुचेष्टेचें उत्तर आहे. सुधारक म्हणजे दारू पिणारे वगैरे ठराविक फटकारे या लेखात ओढलेले दिसून येतात. कायमचें स्थान देण्याच्या लायकीचा हा लेख नाहीं 'अहाहा मला दारू पिता येत असती तर किती बरे झाले असतें' हा लेखही मागच्या लेखाच्या तोडीलाच बसविला पाहिजे. परंतु एका सोमयज्ञाची हकीगत हा लेख तसाच सुधारकाच्या उपहासानें भरलेला असला तरी वाङ्मयाच्या दृष्टीने आणि त्यामुळें घटकाभर, राग आला तरी राग विसरून वाचावासा वाटावा, इतका चटकदार उतरला आहे. 'एका वर्तमानपत्राचा प्रसार' या लेखात लोकशिक्षणाचें साधन म्हणून वर्तमानपत्रें वाचून दाखविण्याची योजना झाली पाहिजे अशी सूचना मांडण्यात आली आहे. मराठी भाषेची लेखनपद्धती यात शुद्धलेखन सुधारणेचा साने-हतवळणे प्रभृतींनीं जो प्रयत्न केला त्यावर थोडी प्रतिकूल टीका करण्यात आली आहे. काळकर्त्यांची विद्वत्ता व अधिकार या लेखात चांगल्या प्रकारे दिसून येतो. 'तलवारीचा हक्क' या लेखात राइट ऑफ कॉंक्वेस्टचा तोंडपुज्या लोकानीं उभारलेला असला बागुलबोवा हुसकून लावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. 'चित्रें' हा एक अत्यंत वाचनीय लेख असून देवळातून सुद्धा साहेबाचीं चित्रे लावून जी विटंबना आपल्या समाजात चालू आहे तिचा योग्य निषेध केला आहे नि असें विचारिलें आहे कीं मन उदात्त करणें हा जर चित्राचा एक उपयोग असेल तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्याच्या खुर्चीमागें उभे राहिलेले अशा चित्रानें मन उदात्त कसलें होणार. आमच्या विवेकशून्यतेवर ओढलेला हा कोरडा मननीय आहे यात शंका नाहीं. 'समजूत' या लेखात पोलीसी समजुतीचा समाचार घेण्यात आला आहे. 'आयाकरता गाणें' यात पेशवाईच्या अखेरच्या एका देशाभिमानी वृद्ध बाईची अख्याइका गाण्यात गुंफली आहे. संवाद ही एका धर्माभिमानी बंगाली मुलाची गोष्ट म्हणून लिहिली आहे. 'भोंवरीचें फूल' या लहानशा लेखांत ज्ञानापेक्षा अज्ञान कसें बरें असा विचार गोविला असून त्याचाच विस्तार 'डेक्कन कॉलेज पाहून केशवरावाच्या मनात सुचलेले विचार'

या नामांकित लेखांत आलेला पुढील एका भागांत आढळून येईल. 'आम्ही' या लेखांत आम्ही शब्दाच्या व्युत्पत्तीच्या काथ्याकुटापासून सुरुवात करून आम्ही शब्दाच्या निरनिराळ्या उपयोगाचें मनोरंजक वर्णन केलें आहे. शेवटचा लेख 'झोपेंतील देखावा' हा असून तें एक स्वप्न आहे. या स्वप्नांत धवल-कुसुमावती अर्थात ब्रिटानिया आणि हेमवती म्हणजे अर्थात आपली भरत-भूमि या दोन स्त्रियांमधील संवाद आणून धवलकुसुमावती हेमवतीवर कसा जुलूम करीत आहे याचें दिग्दर्शन केलें आहे. येणेंप्रमाणें या सव्वीस लेखांचा थोडक्यांत परामर्ष घेतला आहे.

पुणें
ता. १५-८-४६

—दत्तो वामन पोतदार

या पुस्तकातील

हिंदुधर्म आणि ख्रिस्तीधर्म

या लेखांक नं. ६ मधील

सिन्नर प्रकरणाबद्दल खालील माहिती नंतर हाती आली

१८९८ साली सिन्नरला दंगा झाला. दंग्यात डॉक्टर ग्विथरचा तंबू जाळण्यात आला आणि राजे व हॉस्पिटल यांचे खून झाले. हॉस्पिटल असिस्टंटच्या बायकोला दरमहा चार रुपये पेन्शन देण्यात आले व राजे याच्या वारसाला थोडी जास्त रक्कम द्यावी अशी शिफारस करण्यात आली. ग्विथरला त्याच्या सामानसुमानाच्या नुकसानीबद्दल अठराशे रुपये देण्यात आले. याच सुमारास सरकारनें रँड व आयर्स्ट यांच्या खुनाच्या चौकशी-साठीं बातमीदारांना बक्षिसें म्हणून हजारों रुपये खर्च केला होता.

' काळ कर्ते ' शि. म परांजपे.

काळ : अग्रलेख : ता. २५।३।१८९८

सा रम्या नगरी महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत् ।
पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चंद्रबिम्बाननाः ॥
उन्मत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते बन्दिनस्ताः कथाः ।
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

एखादें कार्य झालेलें असतें, होणार असतें, किंवा होत असतें. झालेलें असतें तें पूर्वी, होणार असतें तें मग, आणि होत असतें तें हल्लीं. ह्यापैकीं कार्य होत असतें त्यांतील कांहीं भाग झालेला असतो व कांहीं भाग होणार असतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या पुस्तकाचीं कांहीं पानें छापून तयार झालेलीं असतात व कांहीं छापून तयार व्हावयाचीं असतात. अशा स्थितींत जें पुस्तक असतें तें छापून होत आहे असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. परंतु जें कार्य पूर्ण होण्याला अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींपैकीं अगदीं शेवटची गोष्ट देखील घडून गेलेली असते, तें कार्य झालेलें आहे; आणि जें कार्य पूर्ण होण्याला अवश्य लागणाऱ्या गोष्टींपैकीं अगदीं प्रथमच्या गोष्टीला देखील सुरुवात झालेली नसते, तें कार्य होणार आहे, असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. ह्याच विस्तृत रीतीनें स्पष्ट करून सांगितलेल्या वरील कल्पना भूत, भविष्य, आणि वर्तमान ह्या तीन शब्दांनीं आपण नेहमीं व्यक्त करून दाखवीत असतों. पण जितके अशा रीतीनें आपल्या कल्पना व्यक्त करतात तितक्या सर्वांनाच त्यांचा अर्थ काय, त्या कशा अस्तित्वांत आल्या, त्या कोणच्या मुख्य मूळ कल्पनेवर अवलंबून आहेत, इत्यादि प्रश्नांची माहिती असते असें नाहीं. धूर पाहिला म्हणजे तेथें आग आहे हें पुष्कळांना समजतें; पण ह्यावरून त्यांनीं

तर्कशास्त्रातील प्रमेयाचे अध्ययन केलेलें असतें असे नाहीं. त्यातलाच वरील प्रकार आहे. पण ह्या गोष्टी थोड्याना माहीत असतात, म्हणून त्याचा त्या मानाने जास्तीच ऊहापोह झाला पाहिजे. पूर्वी, पुढे, हल्लीं इत्यादि व्यवहार जे आपण नेहमीं करतों त्या सर्वांला आधारभूत जी काही कल्पना तिलाच आपण काळ असे म्हणतो. काळ हा पदार्थ डोळ्याने दिसण्यासारखा नाही, किंवा स्पर्शानें जाणता येण्यासारखा नाहीं. तरी पण तो डोळ्याला दिसत नाही किंवा हाताला लागत नाहीं म्हणून त्याचे अस्तित्वच नाहीं असे मात्र म्हणता येणार नाही. कारण ज्ञानाची द्वारे अनेक आहेत. जे प्रत्यक्ष दिसत नाहीं ते कदाचित् अनुमानानें सिद्ध होत असते आणि प्रस्तुत विषयाची स्थिति अशीच आहे. काल, आज, उद्या, पूर्वी, हल्ली, पुढें इत्यादि व्यवहार काळ म्हणून काहीं पदार्थ नसता तर आपणाला करताच आला नसता आंब्याचे झाड नसले तर त्याजवरील फळ खावयाला मिळणें जसें अशक्य तसेच काळ हा पदार्थ अस्तित्वात नसता तर पूर्वीचा काळ, हल्लीचा काळ, पुढचा काळ असले प्रयोग जे आपण पावलोपावलीं करतों ते करता आले नसते. पण ज्या अर्थी ते करता येतात, त्या अर्थी काळाचें अस्तित्व कबूल करणें भाग आहे. ह्या काळाला आदि आणि अत हे मुळींच नाहींत. ज्या-प्रमाणें सूर्य पूर्वेकडील क्षितिजावर आल्यापासून पश्चिमेकडील क्षितिजाच्या खालीं जाईपर्यंतच काय तो आपल्याला दिसतो, त्याच्या आधीच्या आणि नतरच्या स्थितीबद्दल आपल्याला काहींच कळत नाहीं, त्याप्रमाणे काळाचा-देखील काहीं भाग मात्र जाणता येतो; आणि त्याच्या आधींचा भाग आणि नतरचा भाग ह्याविषयी मनुष्याचें पूर्ण अज्ञान असतें. पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर उभ्या राहिलेल्या मनुष्याला ज्याप्रमाणे आपल्या पायाखालील जमिनीच्या पोटात काय आहे आणि आपल्या डोक्यावरील आकाशाच्या पोकळींत काय आहे हें समजत नाहीं,त्याप्रमाणेंच काळाच्या आद्य आणि अत्य स्थितीचा विचार करूं लागलें म्हणजे मनाची अवस्था होऊन जाते. होकायत्र बिघडून जाऊन वादळांत सापडलेलें गलबत,चोहोंकडून धुक्यानें वेढून गेल्यामुळें वाट चुकलेला वाटसरू आणि काळाच्या आनंत्याचे मोजमाप काढणारा तत्त्ववेत्ता ह्याना फार झालें तर आपल्या पुढली चार हात जागा आणि मागली चार हात जागा एव-ढेंच काय तें दिसत असतें. इतिहासाच्या साधनानें काळाच्या उगमाकडे

आणि ज्योतिःशास्त्राच्या साधनानें काळाच्या मुखाकडे जाण्याविषयीं मनुष्याचे सतत प्रयत्न चालले आहेत. पण त्यांना कितीसें यश आलें आहे ? उपलब्ध साधनांपैकीं अतिशय प्राचीन असे जे वेद त्यांच्या कालमानाविषयींच्या वादाच्या भानगडींत न पडतां स्थूल मानानें वेद सहा हजार वर्षांचे जुने आहेत असें कांहींच्या मताप्रमाणें घटकाभर मानलें तरी काय ? सहा हजार वर्षांपासूनच काळाला सुरुवात झाली असें त्यावरून कोणाला म्हणतां येणार आहे ? किंवा आजपासून पुढें सहा हजार वर्षांनीं ग्रहांची स्थिति अमुक अमुक होईल, त्यांचीं अमुक अमुक फळें येतील, हें जरी कळलें तरी काय ? त्या मुदतीच्या पुढें काळाची गति खुंटणार असें कोणा ज्योतिष्याला सांगतां येणार आहे ? सारांश, परमेश्वराप्रमाणेंच काळ हा आद्यंतरहित आहे, आणि आदि व अंत ह्यांनीं विरहित हा काळ असल्यामुळें परंपरेनें ह्याच्याही अंगांत पुष्कळ विलक्षण शक्तींचा समावेश झालेला आहे. परमेश्वर हें सगळ्यांचें मुख्य कारण आहे. आणि काळ उपाधीभूत आहे. काळ हा जसा अनादि आणि अनंत आहे तसाच तो सर्व ठिकाणीं आणि सर्व वेळीं असतो. म्हणून जगांत आजपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी घडून आल्या त्या सर्व काळानें पाहिल्या आहेत, व यापुढें ज्या ज्या गोष्टी घडून येणार असतील त्याही सर्व काळाला पहावयाला सांपडतील. अशा प्रकारचें काळाचें भव्य, उदात्त, गंभीर, आणि अतर्क्य स्वरूप लक्षांत आणलें म्हणजे कांहीं कांहीं तत्त्ववेत्ते काळ हें निराळें द्रव्य न मानतां त्याचें परमेश्वराशीं तादात्म्य मानितात तें किती यथार्थ आहे हें चांगलें लक्षांत येईल. आणि त्याच तत्त्वाला अनुसरून थोड्याशा लाक्षणिक रीतीनें बोलावयाचें म्हटलें तर आजपर्यंतच्या सर्व अनंत गोष्टी काळानें केलेल्या आणि पाहिलेल्या आहेत असें म्हणण्याला हरकत नाहीं. मध्य आफ्रिकेंत आणि राजपुतान्यांत हत्तींच्या अंगा एवढाल्या समुद्राच्या लाटा उसळतांना आणि त्यावरून हत्तीच्यापेक्षां दसपटीनें मोठीं अशीं गलबतें फिरतांना यानें पाहिलीं असलीं पाहिजेत. हिमालय पर्वताच्या जागीं डोळे फिरून जातील इतके खोल खळगे आणि अटलांटिक महासागराच्या जागीं मेघमंडळांत घुसणारीं पर्वतशिखरें कदाचित् यानें पाहिलीं असतील. ईजिप्त देशांतील उंच उंच मनोरे बांधलेले आणि जमिनदोस्त झालेले यानें पाहिले आहेत. बॅबिलो-

नच्या कळसाचे काम चालले असता दररोज वाढत वाढत तो अगदीं स्वर्गलोकाजवळ जाऊन ठेपलेला याने पाहिला आहे व त्याच्या पूर्वीचे सारे लोक एक भाषा बोलत होते तीं याने ऐकिली आहे. निनेव्ही, केरो, सिरिया पॅलेस्टाईन इत्यादि शहराचा आणि देशाचा उत्कर्ष आणि अपकर्ष दोन्ही याने पाहिलेले आहेत. रोमचे राज्य उभारलेले आणि मोडलेले दोन्ही याने पाहिलीं आहेत. याने घोड्याना आणि पर्वताना पख असलेले पाहिले आहेत याने समुद्राचे गोडे पाणी प्राशन केले आहे. अर्जुनाच्या एका बाणापासून हजारों बाण उत्पन्न होत आणि रावणाला दहा तोंडे होतीं ह्या सर्व गोष्टी याला थोताड वाटत नाहींत. ह्यानें ऋषींना ऋग्वेदातील सूक्ते रचित बसलेले असताना पाहिलें आहे. याने विश्वामित्र आणि वसिष्ठ याच्या भाडणाला काय काय कारणे झालीं तीं लक्ष्यात ठेविलीं आहेत. याने आजपर्यंत कैक राजाची राज्ये, गर्विष्टाचा गर्व, धनाढ्याचे धन, बलाढ्याचे बल, आणि मस्तवालाची मस्ती ही लयाला गेलेलीं पाहिली आहेत आणि यापुढे पाहील. एजिस, टार्क्विनस, नीरो यानीं गरिबावर पुष्कळ जुलूम केला. पण अखेरीस याच्या पुढें त्याचा जुलूम चालेनासा झाला. अलेक्झँडर आणि जूलिअस सीझर यानीं आपल्या सैन्याने साऱ्या शत्रुना जेरीस आणले, पण जेव्हा याच्याशीं लढाई करण्याचा प्रसग आला तेव्हा तेच उलटे जेरीस आले. सालोमन आणि मार्कस ऑरोलिअस हे राजे मोठे शहाणे होऊन गेले, पण ह्याच्यापुढे त्याचे शहाणपण चालेना. गरीब लोक जुलुमाने गाजून, भुकेने व्याकूळ होऊन, उन्हानें करपून, किंवा थडीनें गारठून गुडघ्यात डोके घालून डोळ्यातून टिपे टाकीत बसत तेव्हा खऱ्या मित्राप्रमाणे चार युक्तीच्या गोष्टी सागून हाच त्याच्या मनाला धीर देत असे. लढाईत पराभव पावून जिवत शत्रूच्या हातीं सापडलेल्या राजाकडून रोमन बादशहा रोम शहरातून आपले विजयरथ ओढवीत असत त्या वेळी त्या गुलाम राजाना किंवा राजकीय गुलामाना शत्रूचे वैभव आणि आपली विपत्ति सहन करण्याचे सामर्थ्य खऱ्या शूराप्रमाणें हाच त्याच्या डोळ्यापुढें येऊन देत असे. ल्युक्रेशिआवर टार्क्विनसने जुलूम केला, रावणाने सीतेला चोरून नेलें आणि दुःशासनाने द्रौपदीला भर सभेत नग्न करण्याचा प्रयत्न केला, त्या वेळी ब्रुटसच्या, रामाच्या आणि भीमाच्याही

आधीं मोठ्यानें गर्जना करून 'सूड ! सूड !' हे शब्द हाच ओरडला. दैत्यांनीं रसातळाला पोचविलेल्या वेदांचा प्रचार यानेंच फिरून सुरू केला. हिरण्यकशिपूचें पोट यानेंच फोडिलें. बळीचें डोकें यानेंच ठेचलें. आणि रावणाचे गळेही यानेंच कापिले. जेव्हां जगांत अनाचार अतिशय वाढला तेव्हां लोकानुग्रहासाठीं शुक्राचार्य, नारदमुनि, साक्रेतीस, गौतमबुद्ध, जीजस ख्राइस्ट इत्यादि महात्म्यांना यानेंच लोकांपुढें आणून ठेविलें. असे मोठमोठे उपकार यानेंच जगावर केले आहेत व पुढेंही याचे हातून होतील. वास्तविक पाहतां उत्पत्ति, स्थिति आणि लय ह्या तिहींला हाच कारणीभूत आहे. अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव ह्या तिन्ही देवतांचा हा एकवटलेला अवतार आहे. वास्तविक हा त्रिमूर्तिमय असून कधीं कधीं फक्त शिवाची आणि ह्याची एकरूपता आहे असें वर्णन करण्यांत येतें. पण हे भ्रममूलक आहे. दूरदर्शी राजकारणी पुरुषाप्रमाणें यानें पुढें काय काय गोष्टी करावयाच्या तें सुद्धां सर्व ठरवून टाकलें आहे. कोणते किल्ले निरुपयोगी म्हणून पाडून टाकायचें आणि कोणते नवीन बांधावयाचे, कोणत्या भरभराट संपलेल्या शहराची जागा रानें लावण्यासाठीं मोकळी करून द्यावयाची आणि कोणत्या रानांतली जागा साफ करवून नवीन शहरें वसवावयाचीं, कोणत्या राजांना तक्तावरून खालीं ओढावयाचें आणि कोणाला नेऊन तेथें बसवावयाचें, कोणत्या लोकांच्या गळयांत विजयश्रीकडून माळा घालावयाच्या आणि कोणाच्या पायांत गुलामगिरीच्या बिडया अडकवावयाच्या, हें सर्व यानें कायम करून ठेविलें आहे. आणखी हजारों वर्षांनंतरचाही पृथ्वीच्या पृष्ठभागावरील राष्ट्राचा नकाशा यानें कुशल चितान्याप्रमाणें सर्व रंगवून तयार केलेला आहे. हिरवा, पिवळा, तांबडा, निळा, पांढरा हे निरनिराळे रंग कोठकोठें कसे भरायचे याचा यानें कधींच निकाल लावून टाकिलेला आहे. अशा प्रकारची व्यापक कल्पना काळ हा शब्द उच्चारला म्हणजे मनांत येते. आणि हाच काळ शब्दाचा मूळचा अर्थ. पण शब्दांच्या अर्थाची मर्यादा प्रसंगविशेषीं कमी किंवा जास्ती होत असते. इंग्रजींत 'टाइम्स' हा शब्द कांहीं विवक्षित पत्राचें नांव म्हणून उपयोगांत आणलेला आढळतो. मूळचा 'काळ' आणि 'टाइम्स' या दोन्ही शब्दांचा अर्थ जवळजवळ एकच आहे. परंतु 'टाइम्स' या शब्दाच्या

अर्थविस्ताराला मर्यादित करून ज्याप्रमाणें वर्तमानपत्राच्या नावासाठी त्याचा उपयोग इंग्रजींत केलेला आहे त्याचप्रमाणे 'काळ' या शब्दाचा अर्थ संकुचित करून वर्तमानपत्राच्या नावासाठी त्याचा मराठींत उपयोग करण्यास कांहीं हरकत आहे असे नाही.

गरिबांची उपासमार : : २

देशात संपत्ति नाही म्हणून देश भिकार होऊं शकतो किंवा देशात संपत्ति असूनही तिची योग्य वाटणी झालेली नसली म्हणजे देश भिकार होतो, उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुवाकडील देश, मध्य आफ्रिकेतील देश आणि समुद्रातील काही काही खडकाळ बेटे येथे खरोखरच संपत्ति नसल्यामुळे ते प्रदेश कंगाल अवस्थेत पडलेले आहेत, परंतु पृथ्वीच्या पाठीवर काही असे हतभाग्य देश आहेत कीं, तेथे अपरंपार संपत्ति असूनही भिकार देशात त्याचा पहिला नंबर लावण्याची पाळी येते महिन्यातून पंधरा दिवस अहोरात्र जागून, भ्रमण करून आणि श्रम करून चंद्रानें अमृताचा साठा आपले पाशी जमवून ठेवावा आणि देवानी दुसऱ्या पंधरवड्यात चंद्रानें जमवून ठेविलेलें अमृत खाऊन फस्त करावे आणि क्षयरोगानें ग्रस्त झालेल्या चंद्राच्या हातापायाच्या काड्या करून सोडाव्या, हा प्रकार स्वर्गलोकातदेखील दिसून येतो. हाय! हाय! अधाशीपणाने आणि खादाडपणाने देवानादेखील सोडलें नाही आणि दुबळ्यानें जमविलेल्या अन्नावर बलाढ्यानीं धाड घालण्याची वहिवाट आकाशातदेखील चालू आहे. मग माणसाना कशाला हासलें

पाहिजे ? आकाशांत जर अशा गोष्टी चालतात तर मग त्या जमिनीवर झाल्या तर त्यांत नवल तें काय ? चंद्राच्या सारखीच पुष्कळ देशांतील लोकांची स्थिति होते. त्या देशांतून अनिवार संपत्ति असते. परंतु तिचा दुरुपयोग असतो. ह्यामुळें लाखो लोकांना उपाशी मरावें लागतें. शेतें चांगली पिकलेलीं असतात, आणि त्यांची राखण करणारा शेतकरी भुकेनें तळमळत असतो. गलबतावर धान्याच्या पोत्यांचें ढीगच ढीग पडलेले असतात आणि ती पोतीं वाहणाऱ्या हमालाच्या पोटांत भुकेनें काहूर उसळून टाकिलेले असतें. ह्या सगळ्याचें कारण काय ? असें कशानें होतें ? ह्याचें उत्तर संपत्तीची वांटणी बरोबर होत नाहीं हें होय. आधीं सगळ्यांची पोटें भरल्यावांचून आपला पैसा चैनबाजींत उधळून टाकण्याचा कोणालाही अधिकार नाहीं आणि जो असें करतो तो परमेश्वराची आज्ञा मोडतो आणि हातांत शस्त्र घेतल्यावांचूनही शेंकडो गरिबांचे खून करतो. आणि असले खून करणारे जागोजाग किती तरी लोक सांपडतात. हे जरी फांशीं गेले नाहींत तरी त्यांच्या अधाशीपणामुळें सदोष मनुष्यवध झाले नाहींत असें कोण म्हणूं शकेल ? दुष्काळांत अशा प्रकारचे खून अतिशय होतात. पण त्यांबद्दल जबाबदार कोण ? जे श्रीमंत खून करतात तेच न्यायासनावर बसून शिक्षा देणार, मग आपणच आपल्याला फांशीची शिक्षा करून घेणारा न्यायप्रिय मनुष्य या जगांत कोण सांपडणार ? दुष्काळ ईश्वरी क्षोभामुळेंच पडतो असें नाहीं. तर श्रीमंतांचा खादाडपणा आणि हावरेपणा हेही पुष्कळ अंशांनीं त्याला कारणीभूत होतात. यंदांच्या अवर्षणामुळें हा भयंकर दुष्काळ आपल्यावर येऊन पडला आहे अशा डोळ्यांत टिपें आणून कंठ सद्गदित करून पण एकीकडे अजीर्णाची ढेंकर देत श्रीमंत लोक गरिबांना बाता मारीत असतात. पण श्रीमंतांनीं गरीबांची दरसाल घरें धुऊन नेऊन आपलीं घरें भरून ठेविली नसतीं तर हा एक वर्षी पाऊस न पडल्याबरोबर उपाशीं मरण्याचा प्रसंग गरिबांवर खास आला नसता. श्रीमंत आपले अवगुण झांकण्यासाठीं देवावर दोषदेखील लादण्याला मागेंपुढें पहात नाहींत, व त्यासाठीं ते वाटतील तशा युक्त्या करितात. आपला देश दिवसेंदिवस सधन होत चालला आहे अशा कल्पना लोकांच्या मनांत भरवून देण्याचा त्यांचा नेहमीं प्रयत्न चाललला असतो. ह्यासाठीं किती कोष्टकें तयार

होत असतात, किती आकडे भरण्यात येत असतात, आणि किती कागद खर्च होत असतात ह्याची गणती नाहीं. गरीब लोकाच्या डोळयात धूळ टाकण्यासाठीं किती कारकून लोकाना आपली डोळेफोड करून घ्यावी लागत आहे ! आणि अर्धपोटी तळमळत पडणाऱ्या लोकाना आपला देश उत्तरोत्तर सधन होत चालला आहे. हे निदान समाधान तरी वाटण्यासाठीं जगास किती नोकर लोकाच्या माना टिपणे लिहून लिहून दुखू लागल्या असतील ! ठीक आहे. श्रीमतानो, चालू द्या हे उद्योग तुमचे धंदे फार स्तुत्य आहेत. पहा ह्याच्या योगाने गरीब लोक फसले तर. नाहीतर दुसरी युक्ति. पण अशा युक्त्या किती चालणार आणि त्या मनुष्यापुढे चालल्या तरी देवापुढे कशा चालतील ! देव तुमच्या कागदावर काय लिहिलेले आहे हें पहात बसणार नाही. तो तुमच्या अतःकरणात काय लिहिले आहे ते पाहील. आणि त्याच्यापासून तुम्ही आपले अतःकरण कसे दडवून ठेवाल ? आणि मनुष्येंदेखील तुमच्या ह्या आकड्यानी आणि वितडवादानीं फसतीलच असे नाही. पुष्कळ लोकाना तुमचे आकडे बिकडे काहीं समजत नाहींत. पण आपण उपाशीं मरतों आहो एवढे मात्र समजतें. खोल गेलेले डोळे, खळगे पडलेले गाल, आणि भाकाळया पडलेली पोटें हीं तुमच्या जुलमाची रात्रदिवस साक्ष देत असता ह्याच्या पुढे तुमच्या आकड्याचें काय तेज पडणारे आहे ? तुमचे आकडे खरेच आहेत असे घटकाभर मानले तरी गरिबाची उपासमार आणि दुर्दशा हे चालते बोलते आणि साऱ्याना दिसणारे आणि समजणारे जे आकडे तुमच्या कागाळया लोकाच्या नजरेस आणून देत आहेत, ते खोटे कोणाच्यानें म्हणवणार आहेत ? धावता धावतादेखील वाचता येण्यासारखे हे आकडे साऱ्या जगभर रस्त्यातून उघडे पडलेले आणि झोंपड्यातून कण्हत असलेले पाहून कोण शहाणा तुमच्या आकड्यावर विश्वास ठेवणार आहे ? इतके लोक उपाशी मरत असताना तुम्ही म्हणता आपले राष्ट्र अधिक श्रीमत होत चाललें आहे हें कोणाला खरे वाटणार ? तुमच्या पेट्यातून पैसे फार झाले आहेत हे राष्ट्राच्या श्रीमतीचें लक्षण होय असें तुम्हीं समजत असाल तर खुशाल समजा. पण साधारण लोक असें समजत नाहींत व श्रीमत होत चाललेल्या राष्ट्रात राहून उपाशीं मरण्यात त्याना मोठा अभिमान वाटतो असेंही नाहीं. तसेंच हल्लीं जगातील राष्ट्रातून धर्मशिक्षणा-

कडे विशेष लक्ष दिलें जात असल्यामुळे लोकांची धर्मश्रद्धा विशेष वाढली आहे असेंही प्रतिपादन करण्यांत येत असतें. पण आपल्या भोंवती हजारों लोक अन्नासाठीं पटापट प्राण टाकीत असतांनाही ज्यांच्या घृतकल्यांत आणि मधुकल्यांत तिळमात्र कमी होतां कामा नये असे लोक ज्या राष्ट्रांत आहेत तें राष्ट्र धार्मिक आहे असें कोण म्हणेल ? धर्मासाठीं लढाया करून लोकांचे गळे कापले आणि राज्यांचा स्वाहाकार केला म्हणजे राष्ट्र धार्मिक होतें असें नाहीं. गगनचुंबित शिखरांचीं देवालयें आणि प्रार्थनालयें बांधलीं म्हणजे राष्ट्र धार्मिक होतें असें नव्हे. धर्माधिकाऱ्यांना मोठमोठे पगार देत असलें म्हणजे राष्ट्रांतील धार्मिकपणा वाढतो असें नव्हे. किंवा इतर धर्मांतील मनुष्य-कोटी सोडून खिस्ताच्या कळपांतील मेंढरें होऊन राहणारांची संख्या अधिक वाढली म्हणजे राष्ट्रांतील धार्मिकपणा वाढला असें नाहीं. गरिबांची सोय जेथें लागत नाहीं त्या राष्ट्रांत कसला धार्मिकपणा आला आहे ? गरिबांची उपासमार झाल्यानें राष्ट्राला एक विशेष महत्त्वाचा तोटा सोसावा लागतो व तिकडे श्रीमंत लोकांचें बहुधा लक्ष जात नाहीं. सरकार देशाचें रक्षण करण्या-साठीं लाखों रुपये खर्च करीत असतें, समुद्रावर आरमार ठेवितें, आणि जमिनीवर किल्ले बांधितें. पण हीं सर्व संरक्षणाचीं साधनें दारिद्र्यानें गांजलेल्या देशांत निष्फळ आहेत. नुसत्या आरमारांत आणि किल्यांत कांहीं शक्ति नसते. शक्ति मनुष्याच्या अंगात असते. त्या आरमारावरील किंवा किल्यातील शिपाई जर सशक्त असतील तर त्या राष्ट्राला खरी मजबुती. नाहीं तर त्याचें संरक्षण व्हावें कसें ? पण जे पुढें शिपाईगिरीचीं कामें करणार तेच गरिबांचे मुलगे जर लहानपणीं अन्नासाठीं वाळलेलें असले तर पुढें राष्ट्राचा पाया त्यांच्या मनगटावर डळमळल्याशिवाय उभा रहावा कसा ? सरकारच्या पल-टणींत गेल्यावर पोटभर खायला मिळेल हें खरें. तरी पण हाडापेरांची वाढ लहानपणीं अन्नाच्या अभावामुळें खुंटली असली तर मग तसल्या कमकुवत आणि पोंचट शिपायांचा काय उपयोग ? तेव्हां सरहद्दीवरील सुरक्षितपणा-साठीं तिजोऱ्या रिकाम्या करणारांनीं आपल्या राष्ट्रांतील गरिबांना पोटभर खायला मिळते किंवा नाहीं इकडे विशेष लक्ष दिल्यास त्यापासून परिणामीं अधिक फायदा होण्याचा संभव आहे.

गरीब लोकांना पोटभर खावयाला मिळत नाहीं म्हणून त्यांची उपासमार होते

वगैरे गोष्टींचे विवेचन मागील अंकी केलेच आहे. पण श्रीमंताच्या अघाशीपणा-मुळे गरिबाची फक्त शारिरिकच उपासमार होती तर त्यातही फारसें कांहीं नव्हतें. परंतु ह्याच्याहीपेक्षा भयंकर परिणाम गरिबांना सोसावे लागतात. शरीराची उपासमार झालेली एक वेळ चालेल. पण मनाला अवश्य लागणारे शिक्षण त्यांना मिळणें फार जरूर आहे. पण ते मिळते आहे कोठे ? गरीब लोक अशिक्षित आणि उपाशीं रहात असताही आपल्या पेट्या पैशांनी भरून ठेवणाऱ्या श्रीमंतांना आपल्या डोक्यावर काय काय जबाबदारी आहे हें मुळींच समजत नसते, व तिकडे ते कधी लक्षही देत नाहीत. आणि यदाकदाचित् चुकून त्यांचे लक्ष ह्या प्रश्नाकडे गेलेच तरी त्यांचा उद्दामपणाचा जबाब तयार असतोच. गरिबानें काम करावें आणि आपलें पोट भरावें. त्यानें दिवसभर काम केलें तरी त्याला दीड आण्याची मजुरी कोणीही देईल. आणि दीड आणा कांही थोडा झाला नाहीं. थोडा झाला नाहीं खराच ! गरिबाला नाच तमाशे, दारूबाजी, रंडीबाजी, असल्या गोष्टींत पैसे उधळावयाचे नसतात. म्हणून तो कसा तरी तेवढ्यांत आपला उदरनिर्वाह करील, ही गोष्ट वेगळी. पण आपल्याला बरोबर पांच हजारांचे पेनशन मिळावें किंवा हुंडणावळीच्या दरांत फेरफार झाल्याबरोबर आपणाला कॉपेन्सेशन मिळावें म्हणून धडपड करणाऱ्या लोकांनी जर असें म्हटलें तर तें किती संयुक्तिक आहे बरें ? ज्यांना रोज शंभर रुपये पगार मिळत असूनही तेवढा रोजच्या खर्चाला पुरत नाहीं त्यांनीं ' दीड आणा कांहीं थोडा झाला नाहीं ' असें म्हणणें अगदीं विसंगत दिसतें. संपत्तीच्या मदांत श्रीमंत मनुष्य पाहिजे तसें बोलतो. परंतु तो असा विचार करीत नाहीं कीं, दीड आण्याच्या पैशांत त्या गरिबानें काय करावें, त्यानें काय खावें, आणि आपल्या बायकामुलांना काय खायला द्यावें ? त्याला कांहीं कपडालत्ता नको काय ? तो त्यानें कशांतून करावा ? तो कधीं आजारी पडला आणि त्या दिवशीं त्याला दीड आणाच कां होईना पण तोही मिळाला नाहीं तर मग त्यानें काय खावें ? औषधाला पैसा लागला तर त्यानें कोठला आणावा ? ह्या प्रसंगा-साठीं त्याला कांही संचय करून ठेवणें जरूर नाहीं काय ? पण दीड आण्याच्या पैशांतून हे सगळें व्हावें कसें ? तरी पण श्रीमंत मनुष्य म्हणतच असतो कीं, दीड आणा कांही थोडा झाला नाहीं. पण श्रीमंतापाशीं पैसा

असला म्हणजे अक्कल असतेच असें नाहीं. श्रीमंतांचें दुसरें असें एक म्हणणे असतें कीं, लोक गरीब होतात ते आपल्या अंगच्या दुर्गुणांमुळें होतात. परंतु असल्या प्रकारच्या सर्व म्हणण्यांतली खुबी अशी असते कीं, कोणीकडून तरी गरिबाला एकादा पैसा दान करण्याचा प्रसंग आपणावर गुदरला असतां त्यांतून निसटून जाण्याकरितां ह्या युक्त्या योजिलेल्या असतात. कारण, आपल्या अंगच्या कोणत्याही दुर्गुणाशिवाय केवळ दुर्दैवानें गरीब झालेले जे लोक आहेत त्यांची ह्या श्रीमंत उदार महात्म्यांनीं आणि कर्णाच्या पुतळ्यांनीं आजपर्यंत काय दाद लाविली आहे ? कसें तरी करून आपलें कर्तव्य टाळून मोकळें व्हावयाचें हा सारा उद्देश असतो. व त्या उद्देशाप्रमाणें हातून कृति घडते. सारांश गरीब लोकांना अधिक गरीब करण्यापेक्षां इतर कामांत श्रीमंत लोकांकडून फारशी मदत होते असें नाहीं. दीड आण्यांत गरिबाचे पोट भरत नाहीं हें तर आहेच. परंतु ह्याच्याहीपेक्षां अतिशय वाईट गोष्ट वर सांगितलेली ही होय कीं, गरिबांना अवश्य लागणारें मानसिक शिक्षणही मिळत नाहीं. त्यामुळें पुष्कळ वेळां गरीब लोकांच्या हातून अन्याय घडतात. अन्यायाचा परिणाम वाईट ही गोष्ट शिक्षणाच्या अभावामुळें त्यांच्या मनावर बिंबलेली नसते. व दुपारची वेळ आली म्हणजे घरांत अन्न खावयाला नसतें अशा प्रसंगीं मध्यान्ह काळची भूक माध्यान्ह रात्रीच्या धाडसानें शांत करण्यापेक्षां त्यांना दुसरा मार्गच दिसत नाहीं. व ते गरीब लोक दारिद्र्यानें इतके गांजलेले असतात कीं, त्यांच्या मनांतील तुरुंगाची भीति अगदीं नाहींशी होऊन गेलेली असते. तुरुंगाच्या बाहेर राहून उपभोगण्यासारखें सुख जगांत त्याच्यासाठीं कांहीं उरलेलें नसतें. श्रीमंत लोकांनीं त्यांच्या पुढील अन्न ओढून नेल्यामुळें त्यांचीं बायकापोरें उपाशीं मरून गेलीं असल्याकारणानें मागचा कांहीं पाश उरलेला नाहीं हें पाहून गरीब लोक मोठ्या आनंदानें तुरुंगांत जायला तयार होतात. त्यांना घरीं उपाशीं मरावें लागतें. पण तुरुंगांत दोन तरी भाकऱ्या मिळतात. ज्या वितभर घरांत शंभर ठिकाणीं गळत असावयाचें आणि ज्याच्या फाटक्या कुडांनीं थंडीवाऱ्याचें निवारण व्हावयाचें नाहीं ! अशा खोपटापेक्षां तुरुंग कोणाला चांगला वाटणार नाहीं ? अहाहा ! धन्य आहे त्या श्रीमंत लोकांची, की ज्यांच्या कृतीनें गरिबांनां तुरुंग-

देखील प्रिय वाटू लागले. कित्येक देशातील सरकारें गुन्हे ज्या प्रमाणानें अधिक वाढतील त्या त्याप्रमाणे पोलिसचे शिपाई अधिक वाढवीत असतात, परतु गुन्हे वाढण्याचे कारण काय ह्या प्रश्नाचा विचार करण्याकडे कोणीही लक्ष्य देत नाही. नवीन पोलीस ठेवून जो खर्च वाढतो तों फिरून लोकाच्याच डोक्यावर बसतो. त्यामुळें लोक अधिकाअधिकच भिकारी होत जातात. आणि सकृतदर्शनीं गुन्हे बद करण्यासाठीं म्हणून जो उपाय योजण्यात आलेला असतो त्याच्याच योगाने अशतः तरी गुन्हे वाढले जातात ह्यात सशय नाही. पोलीस आणि पोलिसावरील वरिष्ठ अधिकारी ह्याच्या पगारात जे पैसे खर्च होतात त्यातला काही भाग जे केवळ पोटासाठी गुन्हे करितात अशा गरिबाच्या उदरनिर्वाहासाठीं खर्च केला तर एकदरीत किती फायदेशीर होणार आहे ? गुन्हा करावयाला लावून शिक्षा देण्यापेक्षा गुन्हा न होऊ देणे हे अधिक चागलें. जेथे आपल्या पोटच्या पोराला पोटभर खायला घालावयाला जवळ अन्न नसल्यामुळे आई आपल्या मुलाचा जीव घेण्याला उद्युक्त होते व अशा वेळीही त्या आईला तिच्या कर्माबद्दल शिक्षा होते, तेथे त्या न्यायाची तारीफ करावी किवा तेथील श्रीमत लोकाच्या सदयतेची तारीफ करावी हें सागणें कठीण आहे. साराश, गरिबानीं अन्याय केला म्हणजे त्याला शासन करण्याकडे श्रीमताची जितकी प्रवृत्ति असते तितकी अन्यायाचे कारण जी गरीबी ते काढून टाकण्याकडे नसते. व याचे कारणही अगदीं साधे आहे. शिक्षा भोगावयाची असते दुसऱ्याला. ती तो भोगीना खुशाल बापडा ! पण त्याची गरीबी काढून टाकावयाची म्हटले म्हणजे आपली पिशवी होणार रिकामी. एवढे कोणीं सागितले आहे ? तेवढ्याच पैशात वाटेल तितकी दारू पिता येईल, वाटेल तितके नाचतमाशे करिता येतील, वाटेल त्या मनुष्याला सतुष्ट करण्याइतका लाच देता येईल, किंवा वाटेल ती पदवी विकत घेता येईल, अशा विचाराच्या गर्दीत गरिबाच्या दैन्यावस्थेची दाद कसली लागते ? पण नेहमींच असें करणें चागले नाहीं. गरीब लोकाना पोटापुरते खायला मिळेल आणि जरूर लागणारें शिक्षण मिळेल इतकी तरी व्यवस्था श्रीमंताकडून होणे इष्ट आहे. काहीं देशातून सरकारमार्फत गरिबासाठीं शाळा घालण्यात आल्या आहेत हें खरें, पण नुसत्या शाळा घालूनही काहीं उपयोग नाहीं. शरिराचें पोषण करणारे अन्न

त्यांना मिळाल्यावाचून मनाचें पोषण करणारी विद्या त्यांना कशी गोड लागणार ? कित्येक खेड्यांतून उपाशी मरणाऱ्या लोकांच्या शिक्षणासाठीं शाळेच्या इमारती बरेच पैसे खर्च करून बांधलेल्या असतात. व फारशीं मुलें जमलीं नाहींत तरी आपल्या कारखान्यांतून तयार होऊन शिल्लक पडल्यामुळें गंज चढलेल्यांपैकीं एकेक मास्तरही त्या खेड्यावर लादण्यांत येतो. पण त्या खेड्यांतील लोकांचे जीव वांचावे ह्याबद्दल तेथें ज्यांनीं शाळा बांधल्या त्यांनीं काय व्यवस्था केली आहे ? दुपारच्या वेळीं घांसभर अन्न देण्याची सरकारानें तेथें कांहीं सोय केली आहे काय ? शाळेंतील मुलें जर अर्धपोटीं किंवा अगदीं उपाशी शाळेंत येतील तर मास्तर त्यांना काय शिकवील ? व मास्तरचा उपदेश मुलांच्या मनांवर काय ठसणार ? मुलांच्या हातांपायांत शक्ति नसेल तर मास्तरच्या शिकविण्यानें मुलांच्या मेंदूत शक्ति कोणीकडून येणार ? तेव्हां खेड्याखेड्यांतून शाळा बांधूं लागण्याच्यापूर्वी त्या त्या खेड्यांतील लोक उपाशीं मरत नाहींत हें पहाणें फार जरूरीचें आहे. गरीब लोकांसंबंधानें आणखीही अशी गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते की, त्यांच्यापैकीं बरेंच लोक नेहमी आजारी असतात. व याबद्दलसुद्धां त्यांनीं श्रीमंत लोकांच्याच अधाशीपणाचे आभार मानले पाहिजेत. श्रीमंतांना सशक्त करण्यासाठीं गरिबांना अशक्त रहावें लागते. श्रीमंतांचा धष्टपुष्टपणा हा गरिबांच्या क्षीणतेचें कारण आहे. आपल्या जवळचें चांगलें चांगलें अन्न श्रीमंतांच्या भरीस घालून गरिबांना वाईट साईट कसलें तरी अन्न खावें लागतें. आपल्या शेतांत पिकविलेले आंबेमोहोराचे तांदूळ श्रीमंतांनीं उचलून नेले म्हणजे गरिबांस कित्येक प्रसंगीं झाडांची मुळें, कांदे वगैरे पदार्थांवर आपली उपजीविका करावी लागते. ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, त्या लोकांची प्रकृति बिघडून ते वरचेवर आजारी पडतात. अशा वेळीं श्रीमंतांनीं त्यांना मदत करणें जरूर आहे. परंतु श्रीमंतापाशीं मदत मागितली असतां त्यांची ठराविक उत्तरें लागलींच पुढें येतात. कोणी गरीब आजारी असेल तर त्याच्यासाठीं दवाखानें बांधून ठेवले आहेत तेथें जावें., आणि आपल्यापाशीं खावयाला कांहीं नसलें तर तेथें जाऊन मरावें. आमचा त्यांच्याशीं का संबंध ! तो आजारी पडला म्हणून आम्हाला त्याचा त्रास कशाला पाहिजे ?

अशा बेपरवाईचे जबाब पुष्कळ वेळा ऐकण्यात येतात. हेही चागले नव्हे. श्रीमतानो, आजारी पडलेला आणि उपाशी मरत असलेला गरीब मनुष्य हा तुमचा एक भाऊच आहे. तुम्हाला श्रीमंत करण्यासाठी तो गरीब झाला आहे. तुम्हाला बलिष्ठ करण्यासाठीं तो दुबळा झाला आहे. त्याचे पैसे तुमच्या खजिन्यात आहेत. तुमचा त्याचा काहीं संबध नाहीं असे म्हणू नका. असे म्हणून चालावयाचें नाहीं. तुम्हीं म्हटले तरी देव हे तुमचें म्हणणें ऐकणार नाहीं. तुमचा आणि गरिबाचा सबध आहे किंवा नाही हे तुम्हीच आपल्या मनात उमजा. गरिबानीं पुढे येऊन आपला सबध सिद्ध करून दाखविण्याची वाट पाहू नका. गरिबाना देवाचे मोठे पाठबळ आहे. गरिबापासून लुबाडून घेतलेल्या द्रव्यातूनच हजारो रुपये खर्च करून तयार केलेल्या तुमच्या बागबगीच्यातून गरिबाना जाण्याची बदी असली तरी परमेश्वराच्या ह्या सृष्टिरूप बागेतील सर्व चमत्कार पाहण्याला गरिबाना परवानगी आहे. तुमचे मौल्यवान आणि सुदर दिवे गरिबाना न मिळोत, पण तुमच्या दिव्यापेक्षा शतपटीने अधिक चागले असे सूर्य, चद्र, नक्षत्रे हे दिवे देवानें गरिबाच्या तेलाचा खर्च न होता त्याना उजेड मिळावा म्हणून मुद्दाम निर्माण केलेले आहेत. गरिबाना देवाचा आधार इहलोकी व परलोकी सारखाच आहे. प्रश्न काय तो तुमच्याबद्दलच. आपल्या जवळच्या सपत्तीचे ढीग पाहून तुम्हाला वाटते कीं आपण मोठे परमेश्वराच्या मर्जीतले आहो, परतु हा सर्व भ्रम आहे, हे सर्व लॅझॅरसच्या गोष्टीवरून अगदीं स्पष्ट होते. पूर्वी कोणी एक अतिशय श्रीमत मनुष्य होऊन गेला. तो दररोज अगावर रेशमी वस्त्रें घेत असे आणि पचपक्वानीं जेवण जेवीत असे व त्याचे दाराशीं एक लॅझॅरस नावाचा भिकारी पडलेला असे. पुढें लॅझॅरस मरण पावला तेव्हा देवदूतानीं त्याला स्वर्गलोकात अब्राहामजवळ नेलें व तो श्रीमत मनुष्य मेला तों नरकातील अग्निकुडात जाऊन पडला. तेथे त्यानें डोळे उघडून पाहिलें तों लॅझॅरस अब्राहामच्या जवळ बसलेला त्याला दिसला. तेव्हा तो श्रीमत ओरडून म्हणाला, हे अब्राहाम, त्या लॅझॅरसला इकडे धाड म्हणजे तो मला एक घोटभर पाणी तरी पाजील, माझी जीभ ह्या आगीनें अगदीं करपून गेली आहे. तेव्हा अब्राहाम म्हणाला, ह्या लोकातील मनुष्याना नरकलोकात येता यावयाचें नाहीं. तू मृत्युलोकीं कर्मे केलीं

आहेस त्याचें फळ तुला भोगिलें पाहिजे. तेव्हां तो श्रीमंत म्हणाला, बरें तर आतां निदान माझ्यासारखें वागलें तर मेल्यानंतर काय दुःखें भोगावी लागतात हें कळविण्याकरितां लॅझॅरसला मृत्युलोकीं जाऊंदे तेथें माझे आणखी पांच भाऊ आहेत. परंतु अब्राहामनें ती गोष्ट कबूल केली नाहीं. पण ती स्थिति सांगण्याकरितां अब्राहामनें लॅझॅरसला त्या वेळीं जरी खालीं येऊं दिलें नाहीं तरी अझून लॅझॅरस जर वर असेल आणि अब्राहाम त्याला परवानगी देईल तर फार चांगलें होईल. कारण, त्या श्रीमंत मनुष्याचे त्या वेळीं फक्त पांचच भाऊ होते. परंतु हल्लीं त्याच्या भावांची संख्या अतिशय वाढली आहे.

संपत्तीचा दुरुपयोग : : : ३

जगांतील लोकसंख्येच्या मानानें श्रीमंत आणि गरीब यांचें प्रमाण पाहिलें तर ह्यांच्या आकड्यांत विलक्षण प्रकारची तफावत दृष्टीस पडते. शेंकडा पांच लोकांना वेळेला सुग्रास अन्न खावयास मिळालें तर बाकीच्या पंचाण्णवांस पोटाला चिमटा घेऊन ऊपाशीं रहावें लागतें. दहा जणांना पोटभर अन्न व वस्त्र मिळालें तर त्यांच्या दसपट लोकांना वेळेला घांसभर अन्न मिळविण्यासाठीं दारोदार फिरावें लागतें, व थंडीवाऱ्यांत उघडें पडावें लागतें. मोठमोठ्या शहरांतून आपण अतिशय विस्तीर्ण आणि उंच अशा इमारती अनेक पहातो हें खरें पण ज्यांना मुळींच घरदार नाहीं असें किती लोक पृथ्वीच्या पाठीवर सांपडतील? दहा पांच ठिकाणीं पंचपक्वानांच्या मेजवान्या चालल्या असतां शेंकडों ठिकाणी मुलेंमाणसें भुकेनें तडफडत असलेलीं दृष्टीस पडतात.

असें का हो ? ह्याचें कारण काय असावें? हा सृष्टिरचनेतच काहीं दोष आहे किंवा आपमतलबी, स्वार्थसाधु, आणि धनलोभी अशा काहीं माणसाच्या डावपेचाचा, युक्त्याचा, लबाड्याचा हा परिणाम आहे ? देवाच्या घरी पक्षपात नाही, देवाला सगळी माणसे सारखी. कोणी वेळेला दहा दहा रूपयाचा खाना खावा आणि गरीब प्रजेने आपले पोट बाधून आठ आठ दिवस उपास काढावे आणि अखेरीस अन्नासाठीं व्याकुळ होऊन प्राण सोडावे इतका पक्षपात करण्याचे देवाला खरोखर काहीं कारण नाही. काही लोकानीं आपले कोट, झगे, पाटलोणी आणि टोप्या ह्याच्यासाठी दरमहा शेंकडो रूपये खर्च करावे आणि काहीं गरिबाना अॅडम आणि ईव्ह ह्याच्या पातकामुळे जो शरीराचा भाग झाकणे अवश्य वाटू लागले तो झाकण्यापुरत्या चिंध्या देखील उभ्या वर्षांत मिळू नयेत इतके खरोखर देवाचे अतःकरण कठोर नाही. ही सारी मनुष्याची कर्तबगारी आहे. खाण्यापिण्याचे पदार्थ उत्पन्न करुन देवाने मनुष्ये आणि जनावरे ह्याना एकदमच पृथ्वीच्या पाठीवर सोडून दिले. दोघेही प्रथम सारख्या स्थितीतच होते परतु मनुष्याच्या अगात दूरदर्शीपणाचा गुण असल्यामुळे दोघाच्या स्थितीत आज मितीला किती फरक पडला आहे पहा ! रानात जोपर्यंत गवत आहे तोपर्यंत सगळ्याची पोटे सारखी भरतात, आणि नदींत जोपर्यंत पाणी आहे तोपर्यंत सगळ्याची तृषा एकसारखीच शात होत आहे. जनावरात एक श्रीमत जनावर—दुसरे दरिद्री जनावर असा भेद नाही. त्याच्यात भिक्षा मागण्याची चाल नाही. एकानें दुसऱ्याच्या दारापुढें जाऊन मी उपाशी मरतो आहे असे रडगाणे गाण्याचा या जनावराना कधीहीं प्रसग येत नाहीं. असले प्रसग मनुष्यावर येतात ह्याबद्दल त्यानें आपल्या दूरदर्शी पणाचे आभार मानले पाहिजेत. हा अमुल्य गुण जनावराच्या अगी नसल्यामुळें दारिद्र्यातील मजेचा अनुभव घेण्याचे दुर्दैवाने त्याच्या कपाळीं कधींही येत नाही. मनुष्य दूरदर्शी असल्यामुळे आपले पोट भरले तर रात्रीं कसें भरेल एवढ्यावर तो सतुष्ट राहू शकत नाहीं. दुपारी पोट भरलें तर रात्रीं कसें भरेल हा विचार त्याला कधीही सोडीत नाहीं. हा विचार अल्प प्रमाणावर असतो तेव्हा ह्यात गर्हणीय असे काहींच नसतें, हे कोणालाही कबुल केले पाहिजे. पण हा विचार जसजसा वाढत जातो तसतशी मनुष्याच्या अगच्या क्रूरपणाची, निर्दयपणाची, आणि लबाडपणाची कमाल

होऊन जाते. ह्या दूरदर्शीपणानें मनुष्याच्या पोटांत संचय करण्याची बुद्धि उत्पन्न होते. आणि ही बुद्धि संपत्तीच्या दुरुपयोगाला पुष्कळ अंशी कारणीभूत होते. जनावरें जेथें जातील तेथें त्यांचीं अन्नाचीं कोठारें भरलेलीं असतात. परंतु मनुष्याला तीं आधींपासून भरून ठेवणें जरूर आहेसें वाटतें. आज अन्न मिळालें म्हणजे उद्यां मिळण्याची तजवीज मनुष्य करतो. ह्या महिन्याला मिळालें म्हणजे तेवढयानें संतुष्ट न होऊन तो पुढल्या महिन्याची तरतूद करतो. ज्याला ह्या वर्षाची काळजी नाहीं तो पुढच्या वर्षाची बेगमी करूं पाहत असतो. आणि आपण मरेपर्यंत आपल्या पोटापाण्याची आपल्याला ददात नाही असें जरी असलें तरी मनुष्य आपल्या मुलांबाळांसाठीं संचय करून ठेवीत असतो.एका पिढीला पुरण्यासारखें द्रव्य जवळ साचलें तरी तृप्ति न होऊन तें सात पिढ्या कसें पुरेल ह्या विवंचनेंत तो पडतो. आणि खऱ्या खोट्या मार्गानें कसें तरी करून तो आपल्या सात पिढ्यांना पुरे इतकी संपत्ति गोळा करून ठेवितो. परंतु ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, ह्या श्रीमंताचे अजून जन्मास न आलेले मुलगे, नातु, पणतु, खापरपणतु, आणि ह्या खापरपणतूंचे नातु, पणतु, ह्यांना आजपासून पुढें शंभर वर्षांनीं मजा मारतां यावी आणि चैनबाजी करतां यावी म्हणून आतां जन्मास येऊन चुकलेल्या हजारों माणसांना उपाशी मरावें लागतें. संग्रह करण्याची मनुष्याची हाव कधीं कधीं इतकी दुरापास्त होते कीं, एखाद्या म्युनिसिपालिटींतील झाडूप्रमाणें साऱ्या जगांतील केरकचरा झाडून गोळा करून आपल्या घरच्या कचऱ्याच्या पेटींत (हिला तो कधीं भुयार म्हणतो, कधीं तळघर म्हणतो अलीकडे तो हिला सेफ असें म्हणूं लागला आहे) आणून सांठविल्याशिवाय त्याला आपलें कर्तव्यकर्म आपण केलें असें वाटत नाहीं. काय हा हाव ! काय हा अधाशीपणा ! आणि काय ही दुसऱ्यांच्या सुखदुःखाबद्दल अनास्था ! इतकी संपत्तीची हाव धरणारांच्या मनात सदसद्विचार कोठून राहणार ! एकेक जण बसल्या बैठकीला शंभर शंभर रुपयांच्या दारूच्या बाटल्या रिकाम्या करून टाकतो, जणुं काय जगांत भुकेनें तळमळत पडलेला कोणी माणूस नाहींच. कोणी हजारों रुपये किंमतीचा झगा नेसतात किंवा शाल पांघरतात, जणूं काय जगांत थंडीनें हातपाय वांकडे झालेला कोणी मनुष्यच नाहीं. हस्तिदंती दांडा सोन्यानें मढवून त्यावर हिरे बसविलेली छत्री कोणी आपल्या एकट्याच्या हातांत धरतो, जणूं काय जगांत सूर्याच्या

तापाने करपणारा आणि पोळणारा कोणी मनुष्य नाहींच. कोट्यवधि रुपये खर्च करून कोणी आठ आठ मजली मनोरे बांधतात. जणूं काय जगातील साऱ्या गरीब लोकाना राहण्याला झोपड्या आहेतच कोणी दरमहा हजारों रुपये पगार उचलतात. जणू काय खजिन्यात रुपये शिल्लक राहिले तर त्याचा गरीबाना फायदा करून देता येणारच नाही. कधीं कधीं हजारो गरीबाची हजारो दिवस पुरणारी अन्नसामुग्री कोणी हौशी स्त्री आपल्या बोटावरच्या अंगठींतच ठेवून देते व कधीं कोणी पुरुष आपल्या रत्नजडित घड्याळात गुतवून टाकतो. येथून तेथे चार पावले जावयाचे झाले तरी काहींजणाचे गाडीशिवाय चालत नाहीं, जणू काय जगात कोणी लगडे नाहीतच आणि असले तर ते हेच श्रीमत आपल्या गाडीच्या घोड्याला जी किंमत देतात तिच्यात पचवीस कुटुबे एक वर्षभर चागलीं पोसलीं जातील. आणि दुष्काळात या गावाहून त्या गावी देखरेख करण्याकरिता फिरणाऱ्या श्रीमताच्या घोड्याना जितके हरभरे चारण्यात येतात तितक्यात दुष्काळामुळे मरणाऱ्या माणसापैकी निम्मी माणसे वाचली असतीं आणि प्लेगमध्ये श्रीमत लोकानीं फोटो काढण्यात आणि पानसुपाऱ्या खाण्यात जितके पैसे उडवले तेवढ्यात प्लेगच्या अवश्यक अदाधुंदींत अनाथाचे झालेले नुकसान भरून आले असते. कित्येक श्रीमत लोक आपल्या बागेतील झाडावरच अतोनात पैसा खर्च करतात, जणू काय मनुष्य प्राण्याच्या सर्व गरजा भागून गेल्या आहेत. कोणी रानातल्या जनावराना विकत घेण्यासाठी आणि पोसण्यासाठीं इतका द्रव्याचा व्यय करतात कीं, जन्मातरीं ह्याचे त्याचे सजातीयत्व होते कीं काय असा गरीबाना भास होऊन आपण ह्याच्यापासून भिन्न जातीचे असे मनुष्य प्राणी उत्पन्न झालो म्हणून आपली हे वास्तपुस्त घेत नाहींत असे पाहून त्याना फार वाईट वाटते. श्रीमत मनुष्याची एक रडी दररोज निदान पन्नास भिकाऱ्याना उपाशी मारते, व त्याचा कुलुगा कुत्रा आणि खुपमस्कऱ्या हे दोघे मिळून निदान पचवीसजणाना तरी भीक मागावयाला लावतात. कोणी श्रीमत मोठ्या खर्चानें आपल्या बागेंत माकडे आणवून त्याची चेष्टा पाहून आनद मानीत असतात, जणू काय गरीबाच्या दृष्टीनें याची कृति ही माकडचेष्टा नव्हेच. श्रीमताच्या घरची एक मेजवानी आणि नाच किंवा बैठक म्हटली म्हणजे हजार गरीब शेतकऱ्याच्या शेतावर दहा वर्षे पाऊस न पडल्या-

सारखेंच आहे. काय हा खादाडपणा आणि काय हा राक्षसीपणा ! जिच्यांत शंभर गरीबांचें चांगलें जेवण होईल अशी दहा पंधरा रुपयांची रक्कम ज्यांच्या वेळेच्या जेवणाला खर्च होते असे श्रीमंत जर कोणी आढळतात तर शंभरांचे अन्न एकेकटे खाणारे बकासुरासारखे राक्षस पूर्वी मात्र होऊन गेलें असें म्हटलें असतां कसें बरोबर होईल ? ह्या श्रीमंतांच्या चैनबाजीनें लढाई नसतांनाही देश ओसाड पडतात, दुष्काळ नसतांनाही गरीब उपाशी राहतात आणि रोग नसतांनाही माणसें मरतात. साऱ्या जगातील संपत्ति आपल्या नाकांतील नथींत किंवा गळ्यांतील हिऱ्यांत लटकवून ठेवणें चांगलें नाहीं. गरीबांच्या मुलाबाळांचा सणावारांच्या दिवशीचा देखील आनंद आपल्या खजिन्यांत कोंडून ठेवणें चांगलें नाहीं. परमेश्वरानें जमीन कितीही सुपीक केली असली, इंद्रानें कितीही वेळच्या वेळीं पाहिजे तसा पाऊस पाडला असला आणि सूर्यानें हवें तसतसें ऊन पाडलें असलें तरी अखेरीस आपल्या जुलमी व कधींही न भरणाऱ्या पावड्यानें गरीबांना कफल्लक करून सोडणें चांगलें नाहीं. सर्वाला मर्यादा आहे, तशीच गरीबांच्या सोशिकपणालाही मर्यादा आहे हें कोणी विसरतां कामा नये.

राजे, सरदार, दरबार, पदव्या इत्यादिकांचा पूर्वाश्रमींचा इतिहास : : : ४

तारीख २४ मे रोजीं आपल्या परम पूज्य आणि आपल्याला परम प्रिय अशा व्हिक्टोरिया महाराणी साहेब यांचा जन्म झाला म्हणून मे महिन्याची २४ वी तारीख ही साऱ्या वर्षात अतिशय पवित्र म्हणून मानण्यांत येते. त्याप्रमाणें यंदाच्याही या पवित्र दिवशीं जेथें जेथें महाराणीचें राज्य आहे तेथें

तेथे त्या दिवशीं काहीं तरी समारभ करण्यात आला असला पाहिजे. त्याचप्रमाणें पुण्यातही तो दिवस यथासाग रीतीने साजरा करण्यात आला हे आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या हकीकतीवरून वाचकाना कळलेच आहे. आजकालचा आपल्या इकडच्या वर्तमानपत्रातील मुख्य विषय म्हटला म्हणजे राणीचा जन्म, त्या दिवशींचा दरबार, आणि त्या दिवशीं दिलेल्या पदव्या हा होय. दरबारातील ना. क्रोसाहेब याचे भाषण आणि जन्मदिवसानिमित्त दिलेल्या पदव्या ह्याच्याबद्दल आम्ही आपले मत मागच्या अकीं दिलेच आहे, तरी पण दरबार आणि पदव्या ह्याचे पावलोपावलीं आणि सर्वतोमुखीं चर्वितचर्वण होत असलेले पाहून किंचित् दुसऱ्या बाजूला काहीं वेळ लक्ष जाणें अगदी साहजिक आहे. एखाद्या रस्त्याने पुष्कळ लोकाच्या झुडीच्या झुडी चालल्या असल्या म्हणजे त्याच गर्दीतून अडखळत व मुगीच्या पावलाप्रमाणें हळूहळू चालत जाणे फारसे न आवडून दुसऱ्या एखाद्या निवान्त वाटेने जाऊन तेथली स्थिति काय आहे हे बारीक दृष्टीनें अवलोकन करण्याकडे कधीं कधी मनुष्याच्या मनाचा कल असतो असे आपण पुष्कळ वेळा पाहतो. याच तत्त्वाचा अगीकार करून आम्ही आज राजे, सरदार, दरबार, पदव्या इत्यादिकाचा पूर्वाश्रमींचा इतिहास काय आहे याचे विवेचन करण्याचे योजिले आहे. आपल्या भाषेत अशी एक म्हण आहे कीं नदीचे मूळ आणि ऋषीचें कूळ हीं शोधण्याच्या भरीस कोणीं पडू नये. हाच सिद्धान्त पुष्कळ अशीं राजाच्या मुळालाही लागू पडण्यासारखा आहे. जिच्या मुखापाशी एका काठावर उभे राहिलें तर दुसऱ्या काठावरील मनुष्य देखील दिसावयाचे नाहीं, आणि जिच्या मधील जलस्पर्शाने अनत प्राण्याचें अनत जन्मीचे पातक नष्ट व्हावयाचें त्याच नदीच्या उगमाशीं जाऊन पाहिले तर तेथे आपल्याला काय दिसते बरें? तेथें ढोपरभरसुद्धा पाणी नसतें आणि जर काहीं असले तर गावातली पोरें आणि गुरें हीं त्या पुढे पवित्र होणाऱ्या पाण्याचा अति वाईट उपयोग करीत असतात. बहुतेक राजाचीही अशीच अवस्था असते. राजे कसे उत्पन्न होतात हा एक मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. इतिहासाच्या परिशीलनावरून असें दिसून येईल की, बरेच राजे राजाच्या पोटीं जन्मास येतात म्हणून राज्यपदारूढ होतात, हा एक वर्ग झाला. राजास मुलगा नसला तर मुलीला राज्य मिळणें किंवा मुलीच्या नवऱ्याला मिळणें किंवा दत्तकसबधाने

दुसऱ्याच कोणाला तरी मिळणें, वगैरे प्रकार स्थूलमानानें पाहिले असतां ह्याच वर्गांत घालणें इष्ट आहे. हा स्वाभाविक क्रमानें राज्य मिळण्याचा आणि राजा होण्याचा मार्ग होय. परंतु ह्याच्याशिवाय दुसऱ्या एका मार्गानें लोक राजे बनत असतात असें इतिहासावरून स्पष्ट दिसून येतें. तो दुसरा मार्ग म्हणजे बलात्काराचा होय. हैदरच्या मागून श्रीरंगपट्टणच्या गादीवर टिपू बसला हें पहिल्या वर्गांतील उदाहरण होय. पण हैदर श्रीरंगपट्टणच्या गादीवर बसला हें दुसऱ्या वर्गांतील उदाहरण होय. जूलियस सीझरच्या मागून आगस्टस रोमच्या गादीवर बसला हें पहिल्या वर्गांतील उदाहरण होय. पण सीझर रोमच्या गादीवर बसला हें एका दृष्टीनें दुसऱ्याच वर्गांतील उदाहरण होय. येथें बलात्कार या शब्दानें अयोग्य, अन्याय्य आणि स्वाभाविक आणि जन्मसिद्ध हक्काशिवाय इतर सर्व उपायांचा आम्हीं निर्देश केला आहे हें कोणी विसरतां कामा नये. कोणी लढाई करून दुसऱ्याचें राज्य घेतो, कोणी दुसऱ्या राजाला विष घालून मारतो आणि आपण राज्य बळकावितो, कोणी दोघांच्यांत कलह उत्पन्न करून आपण तिऱ्हाईतपणाचें सोंग घेऊन इसापनीतींतील माकडाप्रमाणें भांडणाऱ्यासाठीं दोन्ही करवंट्या नीट जपून ठेवून त्यांच्यांतील खोबरें तेवढें आपण खाऊन टाकितो, कोणी आपल्या गुप्त कारस्थानांनीं दुसऱ्या राजाच्या पायाखालील जमीन पोखरून ठेवून त्याला एकदम खड्ड्यांत पाडवून आपण सिंहासनारूढ होतो; कित्येक बदफैली राजस्त्रियांना वश करून घेऊन आपले कार्य साधतात. असे हे राजे होण्याचे अनेक डावपेंच आहेत, अनेक युक्त्या आहेत आणि कोटयवधि कपटमार्ग आहेत. ह्या सर्वांनाच बलात्कार हा शब्द लागू पडतो असें नाहीं, हें आम्हांसही कबूल आहे. तरी पण राजकारस्थानी पुरुषांच्या कृष्ण कृति इतक्या निरनिराळ्या तऱ्हेच्या आहेत कीं, त्या सगळ्यांना लागू पडणारा असा एक शब्द कोणत्याही भाषेंत सांपडणें फार कठीण आहे. असो. हे राजा होण्याचे दोन प्रकार झाले; परंतु यांतही सूक्ष्म रीतीनें विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, हे दोन प्रकार म्हणजे मूळचा एकच प्रकार होय. राजाच्या पोटीं जन्मास आल्यामुळें जो राजा होतो त्याची गोष्ट घटकाभर आपण सोडून देऊं, आणि असा विचार करूं कीं, त्याच्याच वंशांतील अगदीं प्रथम ज्यानें राज्य संपादन केलें त्यानें तें कोणत्या रीतीनें

संपादन केले असावे. हरिश्चंद्राने विश्वामित्राला राज्य दान केले त्याप्रमाणे यांना कोणी केलेले नाही हे खास आहे. मग ह्यांच्यापाशीं एवढे डबोले आले कोठून ? अर्थात् ' विना परस्वहरणान्न कश्चित्स्यान्महाधनः ' हा लौकिक न्याय येथेही पूर्णपणे लागू पडतो. द्रव्य काय आणि राज्य काय दुसऱ्याचे अन्यायाने लुबाडून घेतल्यावाचून कसे प्राप्त होणार ? व ज्याच्यावर आपले स्वत्व नाही असा कोणताही जिन्नस मालकाच्या परवानगीवाचून आपण घेतला तर न्यायाच्या दृष्टीने ही चोरी होते. व अशा प्रकारचे चोर जगांत पुष्कळ आहेत. चोरी केल्याबद्दल तुरुंगांत शिक्षा भोगीत पडलेले तेवढेच काय ते चोर, असे ज्याला वाटते त्याला जगांतील अर्धा अधिक भाग अजून पाहावयाचा आहे असे म्हटले पाहिजे. कारण, चोर नेहमी तुरुंगातच नसून ते कधी कधी मोठमोठाल्या राजवाड्यांतून राहत असतात. मोठाल्या अधिकारारूढ झालेले असतात, सिंहासनावर बसलेले असतात, फार काय जे बारीक सारीक चोऱ्या करतात त्यांना तुरुंगांत कोंडून टाकण्यासाठी ते स्वतः न्यायासनावरही बसलेले असतात इतिहासावरून असे दिसून येईल कीं, अगदीं नवीन राज्ये ज्यांनी संपादन केलीं ते मूळचे चोर, दरवडेखोर आणि बडखोर होते. घराची भिंत फोडून चोरी केली म्हणजेच चोरी होते असे नाहीं. चोऱ्या करून श्रीमंत झाल्यावर लोक अशा मनुष्यांना उघडपणे चोर असें म्हणत नाहीत, तर ते त्यांना निरनिराळ्या नावांनीं हाका मारतात. व अतिशय चोऱ्या करून अतिशय श्रीमंत जो होतो त्याला लोक राजा असें म्हणूं लागतात. व अशा रीतीने राजा ह्या नावाखालतीं मोडणाऱ्या चोरांपैकीं जो बाकीच्यांवर आपला दाब राखतो आणि ज्याच्या अंगांत पाहिजे त्या राजाची पाहिजे त्या वेळीं चोरी करण्याचे सामर्थ्य येते, त्याला लोक सार्वभौम असे म्हणतात. हे सर्व शिष्टाचाराचे प्रकार आहेत. व मनुष्याच्या पोटांतील घाण झाकून ठेवण्यासाठीं जशी त्याच्या अंगावर गौरवर्णाची कातडी जरूर आहे, त्याप्रमाणेंच मनुष्यांचीं घाणेरडीं आणि अनन्वित कर्मे झाकून ठेवण्यासाठीं चांगल्या गोंडस शब्दांची फार आवश्यकता आहे. सार्वभौम ह्या चार अक्षरांच्या शब्दाने जगांतील किती दुर्गुणांवर पांघरूण घातलें आहे ह्याची कोणाला तरी कल्पना आहे काय ? चक्रवर्तित्वाच्या सफेती देणाऱ्या कुंचल्यानें कितीकांच्या तोंडावरील काळे डाग

झांकून टाकिले आहेत ! राजा ह्या शब्दानें किती दरवडेखोरांची तुरुंगांत जाण्याची पाळी चुकविली आहे ! आणि या शब्दानें किती चोरांना उजळ माथ्यानें दिवसाढवळ्या लोकांचीं घरें फोडतां येतात. हें कोणाच्या लक्षांत आलेलें आहे काय? राजांना चांगल्या सैन्यापेक्षां चांगल्या शब्दांपासूनच जास्त फायदा झालेला आहे. पुढील राजे धर्मशास्त्राप्रमाणें आपला राज्य-कारभार कदाचित् चालवीत असतील. परंतु राजकुळांतील आदिपुरुषांच्या हकीकतींत कांहीं तरी काळेंबेरें असतेंच. 'Violence and ability made the first masters, laws have made the present,' हें जें एका ग्रंथकाराचें म्हणणें आहे तें कांहीं खोटें नव्हे. परंतु दरवडे घालून श्रीमंत होण्याची कल्पना जरी एकाच्या डोक्यात आली, तरी ती एकाच्यानें शेवटास जात नाहीं. त्याला दुसऱ्याची मदत घेणें जरूर असतें. म्हणून तो मुख्य दरवडेखोर आपल्याभोंवतीं कांहीं साथीदार जमवतो व दरवडा घालून लूट आणल्यानंतर तो त्यांतला कांहीं भाग आपल्या प्रत्येक साथीदाराला देतो. हेच साथीदार पुढें काहीं काळानें सरदार बनतात. रोमन राजे आपल्या शत्रूचा सत्यनाश केल्यानंतर आपल्या शिपायांना शत्रूच्या राज्यांत वसाहती करून राहण्याला मुबलक जागा देत असत. वुइलियम दि कॉंकरर ह्यानें हेस्टिंग्सच्या लढाईत इंग्लंड देश काबीज करून घेतल्यानंतर, आपल्या बरो-बरच्या लोकांना त्यांतील मुलूख तोडून दिले. व दिल्लीच्या बादशहांनीं बंगाल, गुजराथ, दक्षिण वगैरे प्रदेश जिंकून त्या त्या ठिकाणची सत्ता कोणा तरी आपल्या साथीदारांच्या हातीं दिलेली इतिहासांतून आढळते. अशा रीतीनें साथीदारांचे सरदार बनलेले लोक पुष्कळ असतात. व अगदीं प्राथमिक स्थितींत हे दरवडेखोराचे नाईक आणि त्यांचे साथीदार ह्यांचा दरबार म्हटला म्हणजे अमावास्येच्या भर काळोखांत, ऐन मध्यरात्रीं कोठें तरी रानांत किंवा डोंगराच्या गुहेंत किंवा एखाद्या स्मशानांत भरावयाचा. सत-रंज्या, गालिचे आणि रुजामे ह्यांचें काम त्या वेळीं फाटक्या घोंगड्याच कर-तात. तेव्हां खुर्च्या, टेबलें, मेजें अथवा सिंहासनें कांहीं नसतात. एखादा दगड पाहून त्यावर चोरांचा नाईक बसतो आणि त्याचे साथीदार धुरळ्यांत किंवा चिखलांत उजवी मांडी मोडून वीरासन घालून बसतात. हा भावी राजांचा प्राथमिक दरबार आणि तो मूळच्या दरवडेखोरांचा हल्लीं पूर्णावस्थेस

आलेला दरबार ह्याच्यात किती तरी फरक आहे ! असो. आता आपण पदव्याच्या पूर्वपीठिकेकडे वळू. दरवडेखोराचा नाईक आपल्या साथीदारासह कोठे दरवडा घालून आल्यानतर आपल्या गुप्त ठिकाणी सगळ्या साथीदाराना एकत्र जमवितो आणि पुढील दरवड्यात त्यानीं मागच्यापेक्षा अधिक क्रूर-पणा, उग्रपणा आणि भयकरपणा दाखवावा म्हणून त्याना तो खूप चढवून ठेवीत असतो. ही पुढील नीच कृत्याकरिता आगाऊ दिलेली लाच आहे. पुढे बेफाम होऊन पाहिजे त्या कर्माला तयार करणारा हा प्रत्यक्ष दारूचा घोट होय. अशा रीतीने प्राथमिक अवस्थेमध्ये ज्या सस्था असतात त्याचे रूपातर होत होत व त्यातील बऱ्याच बाह्य वाईट गोष्टी नाहींशा होत होत अखेरीस त्या सस्था किती तरी रमणीय आणि मनोवेधक स्वरूपाने लोकाच्या नजरेपुढे आलेल्या आहेत हे पाहिले म्हणजे खरोखर कोणालाही आश्चर्य आणि समाधान वाटल्यावाचून राहणार नाही. वाईट वस्तुवर पाघरूण घालून त्या चागल्या आहेत असे लोकात भासविणे हेच खरोखर मनुष्याला शक्य असे ह्या जगात त्याचे कर्तव्यकर्म आहे. दुर्गुण मुळींच नाहीसे झाले तर सोन्यापेक्षा पिवळे, पण तसे जमले नाही तर निदान ते दुर्गुण नाहींत तर सद्गुण आहेत असा आभास तरी उत्पन्न करून सोडणे फार जरूर आहे. ज्याप्रमाणे पितळेच्या भाड्यावर सोन्याचा मुलामा करण्याची युक्ति शोधून काढलेली असल्यामुळे गरीबाना समाधान होते, त्याचप्रमाणे दुर्गुणावर सद्गुणाचा मुलामा करण्याची ही युक्ति ज्या महात्म्या रसायनशास्त्रवेत्त्याने काढली असेल त्याचे ह्या दुर्गुणपरिप्लुत जगा-वर किती उपकार झाले आहेत हे कोणालाही सागता येणार नाही. मनुष्याच्या आणि विशेषेकरून राजाच्या सुखासाठीं जगात जितक्या युक्त्या निघतील तितक्या हव्याच आहेत. परतु सगळ्यातील चतुष्टयाचा पूर्वा-श्रमीचा इतिहास ऐकून एखादा गावढळ चोर जर असे म्हणेल कीं, ' राज्ञो यदि न पाप स्याद्दस्युनामपि नो भवेत् ' तर त्याचे म्हणणे त्याचे पूर्वाश्रमीचे सगोत्र आणि सजातीय, ऊर्फ राजे, बिलकुल ऐकणार नाहींत, कारण त्यानीं आपल्यापेक्षा इतरानीं चोरी करू नये या सद्धेतूने असें एक धर्मशास्त्र बनवून ठेविले आहे कीं, ' सर्व पाप धर्मरूपे स्थितमाश्रय भेदतः'. दुसऱ्याचे द्रव्य राजानें हरण केलें असता तें पाप नाहीं असा त्याचा तात्प-

यांर्थ आहे. जणूं काय देवाच्या मनातून दुसऱ्याचें वित्त हरण झालेंच पाहिजे होतें; आणि हें असलें महत्त्वाचें चोरीचें काम दुसऱ्या कोणाला शिताफीनें करितां येणार नाहीं, म्हणून तें फक्त राजानेंच करावें असें जणूं काय देवानेंच ठरविलें आहे. असो. बाल्यावस्थेंतील बरेचसे दोष वार्धक्यांत नाहींसे झाले तरी कांहीं वाईट नाहीं. करून करून भागल्यावर तरी देवपूजेला लागणारीं माणसें जगांत फार कोठें सांपडतात ! तरुणपणांत नानाप्रकारचे ढंग करणारांनीं पांढरे केस झाल्यावरही तेच ढंग चालविले असते तर त्यांचें कोणी काय केलें असतें ? तेव्हां राजे, सरकार, दरबार आणि पदव्या ह्यांच्या पूर्वाश्रमीच्या स्वरूपाहून चतुर्थाश्रमांतील त्यांचें स्वरूप फारच प्रशंसनीय झालें आहे ही आनंदाची गोष्ट होय. इतकेंच नव्हे, तर मुळाशी कांहीं असलें तरी नदी आणि ऋषि ह्यांच्याप्रमाणें ह्या संस्थाही अतिशय पवित्र झाल्या आहेत हेंही फार चांगलें आहे. व हें पाहून प्रत्येकाला आनंद वाटल्यावांचून राहणार नाहीं अशी आमची पक्की खात्री आहे. व ह्या सगळ्याचें श्रेय पृथ्वीच्या पाठीवर जे चांगले राजे होऊन गेले किंवा हल्लीं आहेत त्यांच्याकडेच आहे. अशा चांगल्या राजांत आमच्या महाराणी साहेबांची अग्रभागीं स्थापना करणें योग्य आहे. म्हणून त्यांना परमेश्वरानें दीर्घ आयुष्य द्यावें अशी प्रार्थना करून आम्ही आपला हा लेख संपवितों.

आम्ही : : : ५

'आम्ही' या शब्दाचा इतिहास मोठा विलक्षण आहे. पण जसा त्या शब्दाचा इतिहास विलक्षण आहे तसाच, किंबहुना त्याहून जास्ती विलक्षण इतिहास त्या शब्दाच्या अर्थाचा आहे. मराठी भाषेंतील शब्द बहुधा

संस्कृत भाषेतून निघालेले असतात. त्याप्रमाणेंच आम्ही ह्या शब्दाची अवस्था आहे. आम्ही ह्या अर्थाचा संस्कृत भाषेतील शब्द म्हटला म्हणजे 'वयम्' हा होय. परंतु मराठीतील आम्ही हा शब्द 'वयम्' ह्यापासून निघालेला नाही. तर 'वयम्' ह्याचे षष्ठीचे रूप जे 'अस्माकम्' त्यापासून ह्याची उत्पत्ति आहे. प्राकृतात 'अस्माकम्' ह्याचे रूप 'अम्हाण असे होते ह्यापैकी 'ण' हा षष्ठीच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय होय. तो काढून टाकिला असता बाकी जे शब्दस्वरूप राहते त्यात आणि मराठींतील प्रथमपुरुषवाचक अनेकवचनी सर्वनामात पुष्कळ साम्य आहे, व त्यावरून पाहता मराठीतल्या शब्दाचे शुद्ध स्वरूप अम्ही ' असेच असले पाहिजे. परंतु कधीं कधीं 'आम्ही' हेही स्वरूप शुद्ध असे मानले जाते. पुढील जोडाक्षरातील जोर कमी करून मागील अक्षर दीर्घ करण्याचा एक नेहमी-चाच प्रघात आहे व त्याचेच हे उदाहरण असले पाहिजे. किंवा 'आम्ही' ह्याची उत्पत्ति 'अम्हाण' ह्यापासून न मानता प्रत्यक्ष 'अस्मत्' ह्यापासूनच मानली तरी संभवण्यासारखी आहे, व ती वास्तविक तशीच आहे. परंतु पहिल्या व्युत्पत्तीने प्राकृत आणि मराठी ह्यांचा संबंध चट्कन् लक्षात येण्या-सारखा असल्यामुळे तिचेच दिग्दर्शन आम्ही विशेष रीतीने केले आहे. 'मया ह्यापासून 'म्या' मी आणि 'अम्हाण' पासून 'आम्ही' ह्याची उत्पत्ति झालेली पाहून तर आश्चर्य वाटेलच, पण ह्याच्यापेक्षा विशेष आश्चर्य 'आम्ही' ह्या शब्दाच्या अर्थापासून वाटण्याचा संभव आहे. प्रथमपुरुषी अनेकवचनी 'आम्ही' ह्याचा उपयोग करावा असा व्याकरणातील सामान्य नियम आहे. परंतु इंग्रजी व्याकरणातून असा एक विशेष नियम आढळतो की, वर्तमानपत्रकर्ते आणि राजे ह्यांनीं आपल्या स्वतःबद्दल बोलत असताना अनेक वचनाचा उपयोग केला असता हरकत नाहीं. एवढ्या बाबतींत तरी निदान वर्तमानपत्रकर्ते आणि राजे ह्यांचे हक्क सारखे आहेत, ही एक समाधान मानण्यासारखीच गोष्ट आहे असें म्हटले पाहिजे. जुलूम करणारे आणि सोसणारे हे दोघेही येथे एकाच योग्यतेचे बनतात, सिंहासन आणि टेबल हीं सारख्याच उचीवर येऊन बसतात, व राजवाडा आणि तुरुंग ह्या दोघांना ह्यापासून साधारण सुखं प्राप्त होऊं शकतें. वर्तमानपत्रकर्त्यांचीं राजाने कितीही तोंडे बंद केलीं तरी त्यांनीं आपणा एकट्याबद्दलही 'आम्ही' म्हणून म्हणण्याचे कोणा-

घ्यानें बंद करवणार आहे ? हा पत्रकर्त्यांचा हक्क आहे. लोकांचे शेंकडों हक्क सरकारनें बुडविले किंवा तारले तरी आपल्या पदवीला सरकार धक्का लावण्यास धजणार नाहीं, अशी वर्तमानपत्रकारांची बहुधा खात्री असते. आणि ' आई भीक मागूं देईना आणि बाप खायला घालीना' अशी ज्यांची स्थिति आहे, ज्यांच्या तृतीय पंथी मताची लोकांतही टवाळी होते आणि सरकारांतही स्तुति होत नाहीं अशा पत्रकारांना हा 'आम्ही' या अनेकवचनी नांवाखालीं उपदेश करून समाधान मानून घेण्याचा जो मार्ग आहे तो सरकार होतां होईल तों बंद करणार नाहीं अशी पुष्कळांना फार उमेद आहे. न्याय मागणारे आणि अन्याय करणारे, बडबड करून रहस्यस्फोट करणारे आणि गप्प बसून आपला डाव साधून घेणारे, ह्या उभयतांतील हा सारखेपणाचा अंश चिरकाल टिको म्हणजे झालें. पण पत्रकर्ते जेव्हां 'आम्ही' ह्या शब्दाचा उपयोग करतात तेव्हां ते आपल्यांत आपल्यासारखींच ज्यांचीं मतें आहेत त्यांचाही समावेश करतात असें मानून कांहीं तरी समाधान करून घेतां येण्यासारखें आहे. परंतु जेव्हां राजे लोक आपल्या एकट्याच्याच बद्दल 'आम्ही' 'आम्ही' असें म्हणून घेत असतात तेंव्हा लहान मुलांनाही आपलें हंसूं आवरण्याला मोठे प्रयास पडत असतील. कोण हा उद्दामपणा ! आणि कोण हा गर्विष्ठपणा ! जणूं काय राजा झालें म्हणजे शिष्टाचाराची आणि सभ्यपणाची रीत त्यानें सोडलीच पाहिजे. आपल्या एकट्याबद्दलच बोलत असतां राजानें स्वतःला 'आम्ही' 'आम्ही' असें म्हणवून घेतलें तर तें मोठेसें चांगलें दिसत नाहीं. बहुमानार्थी अनेकवचनाचा उपयोग करण्याचा प्रघात आहे हें कबूल आहे. परंतु बहुमान म्हणजे तो दुसऱ्यांनीं आपणास दिला पाहिजे. आणि तरच त्यांत कांहीं अर्थ आहे. आपणच आपल्याला ' आम्ही ' ' आम्ही ' म्हटल्यानें मोठेपणा येतो असें नाहीं. तेव्हां राजांनीं दुसऱ्यांकडून बहुमान मिळवावा व आपण आपल्याबद्दल बोलतांना ' आम्ही ' ह्याचा उपयोग न करावा ह्यांतच काय ती मजा आहे. नाहीं तर आपण आपल्याला ' आम्ही ' ' आम्ही ' असें म्हणवून घ्यावें आणि दुसऱ्यांनीं आपणाला अरे तुरे करावें यांत काय हंशील आहे ? पण फक्त राजेच ' आम्ही ' हा शब्द स्वतःबद्दल बहुमानार्थी वापरतात असें नाहीं; तर त्यांच्या बायका, त्यांचे मुलगे, त्यांचे श्रीमंत आश्रित, त्यांचे हुजरे आणि घोडेवालेसुद्धां हा व्याकरणांतील आणि

व्यवहारातील साधा नियम विसरून जाऊन एखादा व्याकरण शिकणारा लहान मुलगा देखील ज्या चुका करणार नाहीं त्या चुका आपल्या बोलण्यात करतात. शुद्ध कसें बोलावे आणि शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण शिकल्याने समजते असे म्हणतात, पण हे कोणाला समजते हा मोठा प्रश्न आहे. साधारण व्यवहारावरून असे दिसते की, शुद्ध कसे बोलावे आणि शुद्ध कसे लिहावे हे व्याकरण शिकल्याने राजादिकांशिवाय इतर गोरगरीबाना मात्र समजते. राजाचे स्वतःला लागू करण्यापुरते कायदे तेवढे जसे निराळे तसेच त्याच्या स्वतःकरिता त्याचे व्याकरणही निराळेच असले पाहिजे असे दिसते. राजघराण्यातील एकाद्या शेंबड्या पोरानेही नेहमी आपल्याबद्दल ' आम्ही ' ' आम्ही ' असे म्हणावे हे मोठे हास्यास्पद आहे. जणू काय त्या राजघराण्यातील कोषात ' मी ' हा शब्दच मुळीं दिलेला नाहीं. राजाविषयीं पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्त्याचे असे मत आहे कीं, राजा हा प्रजेने आपले काम योग्य रीतीने आणि ठरवून दिलेल्या कायद्याप्रमाणे करण्याकरिता नेमलेला आपला एक अतिशय उत्तम प्रतीचा आणि फार मोठा असा चाकर होय. ह्या तत्त्वाच्या दृष्टीने पाहिले असता राजा आणि प्रजा ह्याच्या समाजात सर्व प्रजाजनानीं साध्या एकेरी आणि एकवचनी अशा ' मी ' या सर्वनामाने व्यवहार करावा आणि राजानें मात्र आपणाबद्दल आपणच बहुमान दाखविण्यासाठी ' आम्ही ' ' आम्ही ' असें करीत बसावें म्हणजे खरोखर धन्याचे नाव गण्या आणि चाकराचे नाव रुद्राजीबुवा, किंवा मिया मूठभर आणि दाढी हातभर, अशातलीच स्थिति होते. सारांश, राजाच्या व्याकरणात प्रथमपुरुषाला एकवचन नाहीं. व त्याच्यासाठीं जे व्याकरण लिहावयाचें त्यात धातु चालवून दाखविताना ' मी करितो ' ' मी जातो' इत्यादि एकवचनी रूपे देण्याचे काहीं कारण नाहीं.

असो. आता ' आम्ही ' या शब्दाचा लोकानी कसा उपयोग करावा ह्याच्याबद्दल थोडेंसे विवेचन करून हा लेख आटपू. वरील विचार सर्व पत्रकर्ते आणि राजे ह्याना सारखाच लागू आहे. आता एखाद्या राष्ट्रांत एखादी सार्वजनिक गोष्ट झाली तर ती कोणी केली म्हणून म्हटलें असता योग्य होईल ह्या प्रश्नाचा आपण विचार करू. उदाहरणार्थ, कोणी एका राष्ट्रानें एखादी लढाई जिंकली, तर आता ही लढाई कोणी जिंकली म्हणून म्हणा-

वयाचें ? ‘ ही लढाई आम्हीं जिंकली ’ असें म्हणण्याचा कोणाला अधिकार आहे ? वरील वाक्यांतील ‘ आम्ही ’ ह्या शब्दानें कोणकोणत्या व्यक्तींचा निर्देश होतो व त्या शब्दानें लोकांचाही निर्देश होईल किंवा नाहीं, हे प्रश्न हल्लीं आपलेपुढें आहेत. म्हणजे पर्यायानें म्हटलें तर ‘ आम्ही ’ ह्या शब्दाचा अर्थ काय हा जो आपला मूळचा प्रश्न तोच अन्यरूपानें आपले पुढें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां ह्या प्रश्नाचे उत्तर ज्या राष्ट्रांत जी राज्यपद्धति सुरू असेल त्यावर पुष्कळ अंशीं मुख्यत्वेंकरून अवलंबून राहील. प्रजासत्ताक राज्य असेल तर मग ‘ आम्हीं लढाई जिंकली ’ म्हणजे अर्थात् लोकांनींच जिंकली असाच अर्थबोध होतो व त्याबद्दल मोठासा वादही नाहीं. परंतु जेथें बड्या लोकांची सत्ता असते तेथें बडे लोक लढाईतील यशाचा वांटा आपलेकडेसच ओढून घेत असतात. व हीच गोष्ट अनियंत्रित सत्ताधारी राजांनाही लागू पडते. बडे लोक किंवा अनियंत्रित राजे हे असे म्हणत असतात कीं अमुक अमुक लढाई जी जिंकली ती आम्हीं जिंकली. परंतु हें म्हणणें खरें नाहीं. दुसऱ्याच्या डोक्यावर तोफेचे गोळे येऊन फुटत असतां, शत्रूच्या प्रहारांनीं हातपाय तुटून जाऊन दुसरें समरभूमीवर मरणोन्मुख होऊन कण्हत पडले असतां, शत्रूला गांठण्यासाठीं उपाशी तर उपाशी, थंडीवाऱ्यांतून तर थंडीवाऱ्यांतून दुसरे एका दिवसांत चाळीस चाळीस कोसांची मजल मारीत असतां, मऊ बिच्छान्यावर लोळणाऱ्यांनीं ‘ आम्हीं लढाई जिंकली, ’ म्हणून म्हणावें हें खरोखर हास्यास्पद आहे. हा मोठा कृतघ्नपणा आहे ! हा अनावर आपलपोटेपणा आहे ! ही अकृतज्ञपणाची कमाल आहे ! पण ह्यावर कोणी असें म्हणेल कीं, बडे लोक किंवा अनियंत्रित राजे हे शिपायांना पगाराच्या रूपानें पैसे देतात आणि त्यांच्यापासून त्यांचा विजय विकत घेतात म्हणून त्या विजयावरील शिपायांची सर्व प्रकारची स्वत्वनिवृत्ति होऊन तो विजय पूर्णपणें बडे लोक किंवा राजे ह्यांच्या मालकीचा होतो. हें कबूल आहे, व विचारांतीं हेंच सयुक्तिक आहे असें दिसून येतें. परंतु ज्यांनीं आपले प्राण खर्च केले त्यांना वाटाण्याच्या अक्षता लावून आपले पैसे खर्च करणारांनाच सारा यशाचा वांटा द्यावयाचा असें तत्त्व जर तुम्हीं कबूल केलें तर मग तुम्हांला येथेंच थांबतां येणार नाहीं. कारण ज्याचे पैसे

त्याने लढाई जिंकली असेच म्हणावयाचे असेल तर मग बडे लोक आणि राजे ह्याच्यापाशीं तरी पैसे आले कोठून? लोकानीं कर दिले तेच पैसे ह्याच्यापाशीं जमलेले कीं नाहीं? मग ज्याचे पैसे त्याचे यश असे जर आहे तर वास्तविक लोकाचे पैसे आहेत तेव्हा लढाईही लोकानींच जिकली असे होते. आणि हेंच खरे आहे. कारण उपाध्याय रुद्राचे आवर्तन करतो खरे; परतु यजमान दक्षिणा देतो आणि त्याचे कर्तृत्व त्याजपासून विकत घेतो. कारण पुण्यफलप्राप्ति ही कर्तृत्वजन्यच असली पाहिजे. नाहीं तर काही न करतानासुद्धा पुण्यप्राप्ति होऊ लागेल आणि दगड व झाडें हीच अतिशय पुण्यवान् होऊ लागतील. आपण पैसे देऊन सुतार, गवडी, गडी वगैरे ठेवून घर बाधतो आणि कोणी विचारले ' हे घर कोणी बाधिले हो ' तर आपण सागतो ' आम्हीं बाधिले ' त्याचप्रमाणे लढाईची गोष्ट आहे, साराश, ज्याचे पैसे तो ती गोष्ट करतो हाच सिद्धान्त खरा आहे. एवढा वेळपर्यंत सामान्य उदाहरणे आपण घेतलीं, आता आपल्या हिंदुस्थानाबद्दल चार शब्द लिहून हा लेख समाप्त करू. इग्रज सरकारानी मेहेरबानीने लोकनियुक्त सभासद आपल्या कौन्सिलात नेमले आहेत. व त्याच्यापुढे आपण कराच्या रूपानें दिलेल्या पैशाचा व्यय कसा करावयचा हे माडले जात आहे. तेव्हा आपल्याला सागून सवरून आपल्या पैशाचा व्यय करून जीं कामे करण्यात येतात तीं सर्व आपण केलीं असे म्हणण्याला काहीं हरकत नाहीं. सरहद्दीवरील लढाईत जर आपलेच सर्व पैसे खर्च झाले आहेत व इग्लडानें काहींसुद्धा पैसे दिले नाहींत, तर वरील तर्कशास्त्राप्रमाणे त्यात जे यश आले ते अर्थात् आम्हालाच. जर कायदेकौन्सिलातील सभासदाना आम्ही कराच्या रूपाने जे पैसे देतो त्यातूनच पगार मिळत आहेत तर मग ते जे कायदे करतात ते आम्हीच करतो असें झाले नाही काय? व हाच न्याय इतर बाबतींतही लागू करता येण्यासारखा आहे. असो. येणेप्रमाणें आपण 'आम्ही' ह्या शब्दाच्या लाक्षणिक अर्थापैकीं काहीचे विवेचन केलें त्यावरून नेहमीच्या उपयोगात देखील किती विलक्षण तऱ्हेचे अर्थ असतात हें वाचकाच्या सहज लक्षात येईल.

हिंदु धर्म आणि ख्रिस्ती धर्म : : : ६

★ पंडिता रमाबाई शारदासदनासाठीं मदत मिळविण्याकरितां अमेरिकेंत गेल्या होत्या. तेथें त्यांनीं व्याख्यानें देऊन या संस्थेकरतां व दुष्काळपीडितांकरितां पुष्कळ मदत मिळविली, प्लेग व दुष्काळ ह्या दैवी आपत्ति हिंदुस्थानांत सर्वांनाच जाणवल्या; बाप्तिस्म्याचें संकट यांच्या भरीला आलें व तें हिंदूंनाच विशेष जाणवलें.पंडिता बाईच्या अमेरिकेंतील संतापजनक टीकेवर केसरींतही या सुमारास कडक लेख आहे.

हिंदु धर्मांतील लोकांची संख्या पुष्कळ असल्यामुळें आपल्या देशाला हिंदुस्थान हें नांव पूर्वीपासून पडलेलें आहे. परंतु ख्रिस्ती लोकांचा हिंदु लोकांना बाटविण्याचा झपाटा जर असाच जोरानें चालला तर थोड्याच अवकाशांत हिंदुस्थान ह्याच्या ऐवजीं ख्रिस्तिस्थान असेंच नांव ह्या देशाला देण्याचा प्रसंग येईल. कारण, आपल्या धर्मावर ख्रिस्ती धर्माचे छापे चोहों-बाजूंनीं येऊन पडत आहेत. व त्यापासून आपलें संरक्षण करून घेण्याला आमचेपाशीं कांहीं साधन नाहीं. कारण, पुष्कळ शहाणे शहाणे लोकांचें असें मत आहे कीं, ह्या कामाला पैसा पाहिजे. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनीं दहा हजारांचा फंड उभा केला असला तर आपल्यालाही तसाच फंड उभा केला पाहिजे. पण आपण तर पडलों गरीब. अन्नाला महाग झालेल्या लोकांच्या हातून असले फंड कसे उभारले जाणार ? पैसे मिळाले आणि फंड तयार झाला व त्या योगानें हिंदुधर्मांतले लोक हिंदुधर्मांतच राहिले तर ते कोणाला नको आहेत असें नाहीं. परंतु बहुतेकांच्या अनुभवावरून ही गोष्ट सिद्ध झाल्यासारखी आहे कीं, पैसे जमा होत नाहींत व निरानिराळ्या लोकांच्या मताप्रमाणें ह्यांचीं निरानिराळीं कारणें असतील. परंतु लोकांच्या अंगांत

बिलकुल त्राण उरले नाहीं हेच ह्याचे मुख्य कारण होय असे आम्हास वाटतें. काहीं पत्रकार असे हुषार आहेत की, कोणतीही अडचण आली तरी तिच्या कारणाचा सारासार विचार न करिता एकदम फंड जमत नाहीं म्हणून ते ओरड सुरू करतात. खिस्ती लोक आपल्याला बाटवतात, ठीक आहे. तर मग जमवा आपला फंड आणि पाठवा त्याच्यासारखे आपले धर्मशिक्षक मि. रॅंड आणि आयर्स्ट यांच्या बायकाना सरकार चागले पेन्शन देतें. व खिन्नरच्या दंग्यात प्राणास मुकलेल्या इसमाच्या बायकापोराना सात-आठ रुपयाचेच पेन्शन देणार. ठीक आहे, तर मग जमवा आपला फंड. (ह्या कामाला फंड काही फार नको, आठ हजार रुपये असला म्हणजे बस आहे रक्कम जमल्यावर कोठे ठेवावी ह्याची पचाईत असेल तर आमच्या सन लाइफ अॅशुअरन्स कपनींत ठेवा.) आणि दादाभाईनी किंवा वेडरबर्न साहेबानीं हिंदुस्थानातल्या गरीबीचे वर्णन केलें म्हणजे हेच लोक त्याचे सूर ओढीत असतात. तेव्हा अशा दुतोंड्याना काय ह्मणावे ? रा. धोंडोपत कर्वे इतके दिवस फंड उभा करता करता दमले, आता त्याना चागला जोडीदार मिळाला आहे असे ऐकतो. तेव्हा आता किती मोठा फंड उभा होतो हे पाहावयाचे आहे. देव करो आणि फंड जमून आमच्या विधवा निदान उघड उघड तरी खिस्ती होण्याच्या बंद होवोत हेच सर्वांचे देवापाशीं मागणे आहे. हिंदुस्थानातील लोक गरीब आहेत हे कारण फंड जमा न होण्याला आहेच, पण लोकाच्या अगात पैसे देण्याचे सामर्थ्य आहे असे जरी घटकाभर मानले तरी त्यानीं गैरवाजवी कामाला पैसे काय म्हणून खर्च करावे ? मि. राजे आणि हॉस्पिटल असिस्टट हे सिन्नरच्या दंग्यात मारले गेले तेव्हा त्याच्या बायकामुलाना पेन्शन देण्याचे काम सरकारचे आहे. आम्ही सरकारला जो कर देत असतो तो या व दुसऱ्या कामाकरिताच देत असतों. त्यातून त्यानीं आपल्या चाकरींत ज्याचे बळी पडले त्याच्या वशजाना, नव्हे नव्हे, हल्लींच्या रीतीप्रमाणे बायकामुलाना तरी योग्य पेन्शन दिले पाहिजे. इकडे सरकारला कर द्यायचे ते द्यायचेच आणि शिवाय सरकारने योग्य माणसाना योग्य पेन्शन दिलें नाहीं तर आपण फंड जमवून अप्रत्यक्ष रीतीनें दुसरा कर आपल्या डोक्यावर बसवून घ्यावयाचा हे कोठले शहाणपण असेल तें असो. सुधारककारानीं आपल्या शिपायापाशीं एक रुपया

दिला आणि त्याला सांगितलें कीं ह्यांतले चार आणे 'अ' ला दे, आठ आणे 'ब'ला दे, आणि बाकीचे चार आणे 'क'ला दे, आणि त्यानें त्यांपैकीं 'क'ला कांहींच दिलें नाहीं; तर ते पैसे सुधारककार 'क'ला त्या शिपायाकडून देववतील किंवा आपल्या खिशांतून देतील ? सुधारककारांचें कांहीं सांगवत नाहीं, पण दुसरा कोणीही इतका खुळसट मनुष्य सांपडणार नाहीं कीं जो आपल्या पदरचे पैसे देईल. पण सुधारककारदेखील जर एखाद्या शहाण्या माणसांप्रमाणें आपल्या पदरचे चार आणे देणार नाहींत तर मग ह्यांचें पत्र म्हणजे ब्रह्मवाक्य म्हणून मानणाऱ्या आपल्या वर्गणीदारांना अशा नुकसानांत घालणें ह्यांना योग्य आहे काय ? आपण जी गोष्ट करावयाची नाहीं ती करण्याला दुसऱ्याला प्रवृत्त करणें म्हणजे त्यांना फसविणें आहे. लोक वर्तमानपत्राची वर्गणी चांगली सल्ला मिळावी म्हणून भरीत असतात, फसून जाण्यासाठीं नव्हे. दुष्काळाच्या वेळचीही फंडाची ओरड अशाच प्रकारची होय. दुष्काळांत सरकारला गरिबांच्या पोटासाठीं खर्च करतां यावा म्हणून आम्ही सर्व मिळून इन्कमटॅक्सच्या रूपानें सरकारला कोट्यवधि रुपये देतों. तरी फिरून दुष्काळ आला म्हणजे फंडाची ओरड त्याच्याबरोबर आलीच. आणि त्या वेळीं लोकांनीं फंड जमा केला नाहीं तर मग ख्रिस्त्यांनीं उपाशीं मरणारीं माणसें आणि पोरकी पोरें ह्यांना बाटविलें तर त्याचें सगळें खापर लोकांच्याच डोक्यावर फोडलें पाहिजे; जणूं काय सरकारनें जमल्यास त्यांचे जीव तेवढे वांचवावे पण जिवापेक्षां अधिक मौल्यवान जो त्यांचा धर्म त्याबद्दल सरकारवर कांहींच जबाबदारी नाहीं. सारांश, आपण पडलों गरीब, आणि हल्लींच्या काळांत तर फंडावांचून पानसुद्धां हालत नाहीं. तेव्हां आतां करायचें कसें ? जर हिंदूंना हिंदुधर्मांत राहावयाचें असेल तर त्यांना त्या सर्व शक्तिमान् फंडावांचून दुसरें कांहीं गत्यंतर आहे कीं नाहीं ? ख्रिस्तीलोक पैसे देऊन गरिबांना बाटवतात. तर मग आपण त्यांना पैसे देऊन आपल्या धर्मांत राखून ठेवलें पाहिजे. ख्रिस्ती लोक आपल्या धर्माचा उपदेश करून लोकांना बाटवतात. तर मग आपण आपल्या हिंदुधर्माचा उपदेश केला पाहिजे. रस्त्याच्या एका बाजूला पाद्री उपदेशक उभा राहिला कीं दुसऱ्या बाजूला लागलाच आपला उपदेशक तयार पाहिजे. अशा प्रकारची मोठी घातुक विचारसरणी अलीकडे उत्पन्न

झालेली आहे, आणि खिस्ती लोकाच्यापेक्षा हिनेच आमचा अधिक नाश केला आहे. कारण, असल्या हेतुवादाने आपला पाया लटपटीत होतो. आणि आजपर्यंत बाप्तिस्म्याच्या विरुद्ध ज्या चळवळी झाल्या त्यात हिंदु लोकाना यश आलें नाही ह्याचे कारणही हेच आहे. व्यापारात फ्री ट्रेड आणि प्रोटेक्शन ही दोन तत्त्वे फार महत्त्वाचीं आहेत, व तींच तत्त्वे धर्मांतही असणें जरूर आहे. ज्याना धर्मांतर करण्याची मुभा आहे त्याच्यापुढें फ्री ट्रेडच्या तत्त्वावर खिस्त्यानीं आपल्या धर्माची प्रौढी खुशाल गावी, परतु ज्याच्या धर्मसमजुतीप्रमाणे धर्मांतर करणे युक्त नाहीं त्याच्यासबधाने प्रोटेक्शनचेच तत्त्व अमलात आणणे जरूर आहे. ज्याचा एकमेकात भिसमिल्ला चालतो त्यानी कुराण किंवा बायबल ह्यापैकीं पाहिजे ते पाहिजे त्या दिवशीं हातात घ्यावे किंवा टाकावे. परतु ज्याच्या मताप्रमाणे धर्मांतर करणे निषिद्ध म्हणून मानले जाते त्याच्यापुढे त्याना बाटविण्याच्या इराद्याने त्याच्या देवाची निंदा आणि खिस्ती धर्माची प्रशसा करणे ह्या गोष्टी दोषार्ह आहेत. व अशा गोष्टी तर प्रत्यहीं होत असतात हिंदु लोकाच्या भरवस्तीत येऊन मिशनरी लोक त्याच्या देवताचा उपहास करीत असतात नाशिक, पढरपूर इत्यादि हिंदूच्या पवित्र ठिकाणीं जेव्हा जेव्हा यात्रा जमते तेव्हा तेव्हा मिशनरी लोकही तेथे हटकून जमतातच ह्या यात्रातून उचल्याचा आणि भामट्याचा सुळसुळाट असतो व ते जर कोणाचे खिसे कातरताना आढळले तर पोलीस त्याचे हाल केल्यावाचून कधीं राहत नाहींत, परतु पाहू गेले तर ते बिचारे काय चोरतात ? रुपया, दोन रुपये, फार झाले तर दहा रुपये परतु हजारो रुपये खर्च केले असताही परत न मिळणारा असा हिंदुधर्म जे कोणी एखाद्या भोळसर गरिबापासून हिरावून नेतात त्याना पोलिसाने काय करावे हे आम्हास समजत नाहीं सरकार कोणाच्या धर्मात हात घालीत नाहीं हे चागलें आहे खरे. परतु आमच्या हिंदुधर्माला एवढेच पुरेसें नाही. त्याला सरकारापासून मिळणाऱ्या सरक्षणाची अपेक्षा आहे. धर्मस्वातत्र्याची कल्पना फार चागली आहे, परतु तिचा अनुभव घेण्याचे हिंदूच्या कपाळीं नाहीं त्याला काय करावयाचें ? तेव्हा या बाबतींत आपल्याला अवश्य तेवढे सरक्षण सरकारकडून होणें हे त्याचे कर्तव्यकर्म आहे. अशा ठिकाणी 'नरो वा कुजरो वा' करून चालावयाचे नाहीं. आम्ही कोणाच्याच धर्मांत हात घालीत नाही, खिस्त्याना वाटले तर ते आपल्या

धर्माचा उपदेश करतील व तुम्हांला वाटलें तर तुम्ही ख्रिस्ती धर्माचा अंगीकार करा. असें म्हणून हा वाद मिटावयाचा नाहीं. हिंदूंचा व्यापार आणि धर्म हीं दोन्ही दुर्बल अवस्थेंत आहेत. ह्यासाठीं त्यांचें संरक्षण करण्याचीच पद्धत येथें सुरू ठेविली पाहिजे. व्यापारांत जसें फ्रीट्रेडचे तत्त्व हिंदुस्थानला घातुक आहे तसेंच धर्मस्वातंत्र्याचे तत्त्व हिंदुस्थानला अपायकारक आहे. एका धन्यापाशीं मांजर आणि पोपट असे दोन प्राणी असले व त्याला ते दोघेही आवडते असलें तरी त्यानें त्यांना एकमेकांपासून दूरच ठेविलें पाहिजे. मी दोघांना सारखेंच स्वातंत्र्य देईन मग त्याचा उपयोग ते वाटेल तसा करोत, असें धनी ह्मणू लागला तर कसे चालेल? कारण देणाराने जरी सारखें स्वातंत्र्य दिलें तरी पंख कातरुन कोंडून ठेवलेला पोपट त्या स्वातंत्र्याचा काय उपयोग करणार? मांजर मात्र त्या स्वातंत्र्यानें त्या पोपटावर झडप घालून त्याला गट्ट करून टाकील. अशा ठिकाणीं सारखें स्वातंत्र्य देण्यांत कांहींच मतलब नाहीं. मांजराला स्वातंत्र्य हवें असेल, परंतु पोपटाला तरी निदान अधिक सुरक्षितपणा पाहिजे असतो. दुसऱ्यांना आपल्या धर्मांत ओढून आणिलें म्हणजे आपल्याला पुण्य लागतें अशी ख्रिस्ती धर्माची कल्पना आहे, आणि आपला धर्म सोडून आपण दुसऱ्या धर्मांत गेलों तर पाप लागेल अशी हिंदुधर्माची कल्पना आहे. असल्या दोन्ही धर्मांचे लोक एकमेकांच्या जवळ आले व त्यांना कोणी नियामक नसला तर त्याचा परिणाम काय होईल? एक म्हणणार मी तुला बाटवणार व दुसरा म्हणणार मी बाटून नरकांत पडण्याला खुषी नाहीं. ह्या दोन्ही मतांतून तडजोड निघण्यासारखा कांहींच मार्ग नाहीं. येथेंच दोन पक्षांमध्यें विरोध उत्पन्न होतो व हा विरोध कधींही नाहींसा होण्यासारखा नाहीं. तेव्हां अशा बाबतींत दुसऱ्याच्या वाटेस न जाणारा असा निरुपद्रवी जो धर्म असेल त्याचें संरक्षण अवश्य झालें पाहिजे. आम्ही सर्वांना सारखें धर्मस्वातंत्र्य देतों ह्या प्रौढींत शहाणपणाचा अंश फार कमी आहे. एखाद्या धष्टपुष्टाला आणि रोगग्रस्ताला सारखेंच पंचपक्वान्नांनीं जेवण्यास सांगणारा वैद्य आपल्या कलेंत फारच थोडें नैपुण्य दाखवितो. बरें, ख्रिस्ती लोकांनां तरी हिंदु लोकांना बाटविण्याचा अधिकार कोठून मिळतो? राजानें सर्वांना धर्मस्वातंत्र्य दिलें आहे ही गोष्ट वेगळी. परंतु लोकांना बाटविण्याची ही कल्पना

पाद्र्याच्या डोक्यात कोठून आली ? ह्याचें उत्तर असे की, तुम्ही धर्मप्रसार करा अशी आकाशातील बापाने त्याना आज्ञा केली आहे. ठीक आहे. परतु आकाशातील बापाने आज्ञा केली आहे एवढ्यावरून हिंदूना बाटविण्याचें काम न्यायाचे आहे असें ठरत नाहीं. उद्या एखाद्याचा बाप असे सागेल की, बाळया, जा आणि लोकाचीं घरे लुटून आण आणि अशी आपल्या बाबाची आज्ञा ऐकून त्या बाबाचा बाळया जर लोकाच्या घरावर धाड घालावयाला जाईल, तर कोणत्याही देशातील पीनल कोड ते त्याचे कर्म न्यायाचे आहे असें ठरवू देणार नाही परतु असल्या कोटिक्रमावर सुधारक-काराचे असे म्हणणे आहे की 'सरकारला लोकाच्या धर्मस्वातत्र्यावर अम्मल चालविण्यास सागणें हें या काळात किती विलक्षण आहे !' सुधारककाराना खिस्त्याच्या धर्मस्वातत्र्याची केवढी कींव येते आणि आपले धर्मस्वातत्र्य पावलो-पावली नष्ट होत चालले आहे त्याचे त्याना काहीच वाटत नाहीं हे किती विलक्षण आहे ! ज्याला काहीं स्वतःचा म्हणून धर्म आहे त्याच्या मनात दुसऱ्याबद्दल एवढी कळकळ आणि आपल्याबद्दल एवढी अनास्था कधींही असणार नाहीं. तसेच सुधारककार म्हणतात 'ही गोष्ट किती विलक्षण आहे !' पण सुधारककार, आपल्या धर्माचे रक्षण करण्याचे योग्य आणि कायदेशीर उपाय योजण्याला कोणताही काल प्रतिकूल नाहीं. ' हे चालेल, ते चालेल, खिस्त्यानी उपदेश केला म्हणून काय झाले ? ते पैशाच्या लालचीने बाटवीत असले तर आपणही फड उभारण्याला कबरा बाधिल्या पाहिजेत ' असल्या विचारानीं तुम्हीच काळाला प्रतिकूलत्व आणिले आहे. आपण उपाशीं मरत असलो आणि खिस्त्यानीं येऊन आपल्या पोटाला दिले म्हणजे जर आपल्याला बाटविण्याचा अधिकार त्याना येतो असें म्हटले तर मग आपला सुरक्षित-पणा तो काय राहिला ! रा. धोंडोपत कर्वे याना नवीन हजारो जोडीदार मिळाले तरी खिस्ती राष्ट्र इतकीं श्रीमत आहेत की, त्याच्या फडाची बरो-बरी आपल्याच्यानें कधींही करवणार नाहीं. तेव्हा मग आपल्यातील शेकडों अनाथ प्राणी खिस्ती लोकाच्या तावडींत सापडले तरी आपण काहीं बोलता कामा नये काय ? पैशानेंच लोकाचा धर्म मिशनरी लोक खरेदी करू लागले आणि त्यात काहीं अन्याय होत नाहीं असें आपण मानू लागलों तर मग हिंदुधर्माची शाश्वती ती काय राहणार ? म्हणून आमचें असें म्हणणें आहे

कीं, हिंदुधर्माला हल्लीं आहे ह्याच्यापेक्षां जास्त सुरक्षितपणा मिळेल अशी कांहींतरी तजवीज सरकारानें करणें जरूर आहे.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें? : : : ७

— १ —

हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. हा प्रश्न लोक पुरातन काळापासून विचारीत आले आहेत, तरी पण हा कधींही जुना झाला नाहीं, किंवा याचें महत्त्व कमी झालें नाहीं; आणि मागील अनुभवावरून असा संभव दिसतो कीं पुढें जगाच्या शेवटापर्यंत सुद्धां हा कधीं शिळा होणार नाहीं. कारण, आजपर्यंत लक्षावधि चांगले राजे आणि चांगले कारस्थानी पुरुष होऊन गेले, व त्यांनीं सुयंत्रित राज्यें स्थापन करण्यासाठीं व चिरकाल टिकविण्यासाठीं पुष्कळ प्रयत्न केले, पण त्या प्रयत्नांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. आज मितीला राम, कृष्ण, युधिष्ठिर, हरिश्चंद्र, पृथु इत्यादि चांगल्या राजांचीं राज्यें कोठें आहेत? वेदांतील सुदास वगैरे व उपनिषदांतील जनक वगैरे ह्यांचीं राज्यें आज मितीला कोठें आहेत? चाणक्यासारख्या धूर्त राजकारणी पुरुषानें स्थापिलेलें तें चंद्रगुप्ताचें राज्य आज कोठें आहे? अशोक म्हणून कोणी एक राजा होता हें आज कित्येकांना ठाऊक आहे? चालुक्य, आंध्र, पांड्य, कलचूरि इत्यादि राजघराणीं पृथ्वीच्या पाठीवर अम्मल आणि जुलूम करून गेलीं ह्याची आज कोणाला माहिती आहे? अलेक्झँडर आणि सीझर यांचें तें समुद्रवलयांकित राज्य आज कोठें आहे? ग्रीस आणि रोम येथील लोकसत्तात्मक राज्यां-पैकीं आज मितीला काय बाकी राहिली आहे? काबूलपासून तों कन्याकुमारी-

पर्यंत देवळे फोडून मशिदी बांधणाऱ्या मुसलमानांनीं जे राज्य उभे केले होते तें आज कोठे आहे ? हीं सर्व राज्ये लयाला गेलीं. राज्ये कशानें मोडकळीस येतात आणि लयाला जातात ह्याविषयी वाटाघाट करणारे लोक वरील शेकडो राज्ये बुडालीं त्याच्या आधीं नव्हते असे नाही. पण त्यापासून पुढल्या राजाना फारसा उपयोग झालेला दिसत नाही. कारण, एकदा गादीवर आणि लोकाच्या डोक्यावर पाय देण्याचा अधिकार राजाना प्राप्त झाला म्हणजे बहुतकरून 'मागच्याला ठेंच आणि पुढचा शहाणा' ही म्हण तेथे लागू पडेनाशीच होते. आपण असे पहातो की, इतिहासातून अमुक राज्य लयाला का गेले याच्या कारणाची बरीच लाबलचक यादी दिलेली असते. पण त्याचें अध्ययन करून कोणत्या राजाने आपले राज्य बचाविले आहे ? राजाना राज्यें का बुडतात ह्याची कारणें समजावून सागणारे लोक पुष्कळ असतात. परतु त्याच्या अगचा उन्मत्तपणा आणि बेगुमानपणा घालविणारे लोक फार थोडे असतात. आणि हे राजाचे अगचे दुर्गुण राजाचे गळे कापून त्याना वाट करून दिल्यावाचून त्याच्या मनातून कधींही बाहेर निघत नाहीत राजे आपल्या अनिवार सत्तेमुळे इतके मदाध झालेले असतात की त्याना विचार-शक्ति बिलकुल राहिलेली नसते. राज्याच्या लयाचीं कारणे काय काय असतात असल्या प्रश्नाचे विवेचनसुद्धा त्याना खपत नाहीं. त्याना वाटते कीं हे काहीतरी आपल्या राज्याविरुद्धच आहे आपल्याला अनुकूल असणाऱ्या गोष्टी आपल्या विरुद्ध आहेत असे वाटू लागणे हे दुर्दैवाच्या प्रारभाचे आणि भावी विपत्तीचे लक्षण आहे. प्रत्येक राजाने हे लक्ष्यात ठेविले पाहिजे कीं दुर्गुणावाचून आणि आपल्या जुलमावाचून दुसरा कोणीही आपल्याला पद-च्युत करू शकत नाहीं. दुसरे आपलें राज्य बुडविण्याचा प्रयत्न करितात अशी शका घेणें म्हणजे आपल्याच पायाखालीं आपण खळगा खणून ठेवण्यासारखे आहे. राज्य म्हणजे एकट्या राजाचेच नव्हे. त्याच्यावर आपली एकट्याचीच सत्ता आहे असें काहीं मूर्ख व जुलमी राजे मानतात पण ही त्याची चूक आहे. राज्य हें राजाचें नव्हे, प्रजेचें आहे. राज्य हे राजासाठीं नव्हे, प्रजेसाठीं आहे. राज्य एकट्याचे नव्हे, सगळ्याचे आहे, व राज्य बुडू लागले तर त्यात सगळ्यानाच वाईट वाटण्याचा सभव आहे व तें न बुडू देण्यासाठीं प्रयत्न करणें हें सगळ्याचेंच कर्तव्यकर्म आहे.

ह्या मृत्युलोकांतली कोणतीच गोष्ट शाश्वत नाहीं. मग एखाद्या बलाढ्य राजाचें राज्य झालें तरी तें शाश्वत कोठून असणार ? कारण मोठा राजा झाला तरी तो माणसांतला राजा; देवांच्या घरीं तो एक यःकश्चित् क्षुद्र जंतूच. तेव्हां एखाद्या किड्याची शेणखळी आणि राजाचें राज्य हीं दोन्हीं देवाच्या घरीं सारखींच. एखाद्या माणसाच्या पायाखालीं मुंग्यांचें वारुळ ज्याप्रमाणें चिरडून जातें, त्याप्रमाणेंच राजाचें राज्यही एखाद्या बलाढ्य वीराच्या पायाखालीं कधीं तरी चुरडून जाणारच. त्याला अक्षय्य शाश्वती अशी कधीं नाहींच. हें सर्व खरें, तरी पण त्यांतल्या त्यांत जितकी अधिक शाश्वती आणतां येईल, तितकी आणण्याचा प्रयत्न करणें हें सर्वांचें कर्तव्यकर्म आहे. व त्याप्रमाणें सर्वांनीं प्रयत्न करीत असावें. तरी पण हें कोणीही विसरतां कामा नये कीं गवत उगवतें, कांहीं दिवस हिरवेंगार आणि टवटवीत दिसतें, व पुढें वाळून कुजून जातें. मोठालीं झाडेंही कांहीं दिवस फळें देतात, परंतु पुढें तीं वाळून मरून जातात. बैल आणि घोडे गाडीला जुंपले म्हणजे कांहीं दिवस भरधांव धांवतात, परंतु पुढें उठवणीस येऊन मरतात. मनुष्य कांहीं वर्षें तरणाताठा असतो, परंतु पुढें तो म्हातारा होऊन मरतो. प्रत्येकाला आयुष्यमर्यादा ही आहेच, व तशीच ती राज्यालाही आहे. माणसांची आयुर्मर्यादा जन्मास आल्यापासून शंभर वर्षांपर्यंतची आहे. त्यांत कोणी उपजतांक्षणीं मरतो, कोणी वर्षानें मरतो, कोणी दहा वर्षांनीं मरतो, कोणी पन्नास वर्षांनीं मरतो, कोणी शंभर वर्षांनीं मरतो; पण सगळे अखेरीस मरतातच. तीच अवस्था राज्यांची. पौराणिक राज्यांचें कालमान आपण सोडून देऊं. परंतु इतिहासावरून ज्यांच्याविषयीं कांहीं माहिती मिळते अशा राज्यांविषयीं पाहूं गेलें तर असें दिसून येतें कीं, कांहीं राज्यें पांच दहा वर्षांतच लयाला गेलीं, कांहीं आपल्या संस्थापकांबरोबर नाशाला पावलीं, कांहीं एक दोन पिढ्यांनीं आटपलीं, कांहीं दोनदोनशें वर्षांनीं नामशेष झालीं, व पांचसातशें वर्षांच्या पुढें फार थोडीं राज्यें अस्तित्वांत राहिलीं. तेव्हां राज्यांना पण आयुष्यमर्यादा आहे इतकेंच नव्हे तर मनुष्यांप्रमाणें त्यांना बाल्य, तारुण्य आणि वार्धक्य हीं सुद्धां आहेत. व मनुष्याच्या शरीराला पन्नाशीच्या पुढें जशा अनेक व्याधि जडतात त्याप्रमाणेंच कोणत्याही राज्याची पन्नाशी उलटून गेली म्हणजे त्याला नाना प्रकारच्या व्याधि जडूं लागतात. मग त्या

राज्याला कायद्याच्या सुधारणेचे कितीही औषधोपचार केले तरी दिवसेंदिवस अशा वेळीं औषधोपचाराचा फारसा उपयोग होत नाही. मरणाराला असे वाटत असतें की, मीं हेमगर्भाची मात्रा घेतली तर अजून कदाचित् ह्यातून जगेन. पण खरी स्थिति लोकाना कळून आलेली असते. वैद्यशास्त्र शिकल्या-वाचूनही रोगी केव्हा मरणार हे व राजनीतीचा अभ्यास केल्यावाचूनच हे राज्य केव्हा बुडणार हे सामान्य लोकाना ताडता येतें. आणि हजारो रुपयाचा मुशारा खाऊन आपल्याच चैनबाजीने डबघईस आणलेल्या राज्याचा बचाव करण्यासाठीं मोठे मोठे मुत्सद्दी धडपड करीत असता अगदी वाटच्या लगो-ट्यालदेखील याची धडपड फुकट आहे असें कळून येते. परतु ह्या गोष्टी जरी इतराना सहज कळतात तरी राज्य बुडण्याच्या वेळीं मुत्सद्याच्या डोळ्या-वर असा काहींएक प्रकारचा धूर येतो की त्यामुळें त्याना त्या साध्या गोष्टीही कळत नाहीतशा होतात. अशा वेळी वैद्याच्या मात्रा आणि भाबावून न गेलेल्या माणसाचे विचार फार उपयोगी पडतात.

असल्या विवेचनावर आणखी एक असा आक्षेप आहे की, राज्ये लयाला जाण्याच्या कारणाविषयी विवेचन केल्याने राज्ये अधिक खोलखोल जाण्याचा संभव आहे, पण हा आक्षेप अगदीं चुकीचा आहे. हीं कारणे म्हणजे राज्य-रूपी शरिरातील व्याधिच होत. मनुष्याच्या शरिरातील रोगाविषयीं वैद्यशास्त्रात विवेचन केलेलें असते, पण त्यावर कोणत्याही जुलमी मनुष्याने आज-पर्यंत असा आक्षेप घेतला नाही की, ह्या आयुर्वेदातील वाटाघाटीमुळे माझ्या शरिरात रोग उत्पन्न होऊन मी मरणोन्मुख झालो आहे. कितीही जुलमी मनुष्य असला तरी त्यानें आजपर्यंत आपल्या शरिरात व्याधि उत्पन्न झाल्याबद्दल वाग्भट किंवा चरक ह्याना जबाबदार धरिलेले नाहीं, किंवा त्याना मनुष्यद्रोही म्हणून काहीं शिक्षा दिली नाहीं. असें जर आहे, तर मग राज्यरूपी शरिरातच राजकीय वाटाघाटीनें व्याधि कशा उत्पन्न होतील ! व कितीही जुलमी आणि मूर्ख राजा झाला तरी असल्या वादविवादानीं माझें राज्य खोल खोल जात चाललें असें त्याला कसें म्हणता येईल ! आपलीं दुर्व्यसनें आपल्या शरिरात आणि राज्यात व्याधि उत्पन्न करितात, आणि तींच अखेरीस आपल्याला मारतात. हे राजाना कळलें पाहिजे. त्याब-द्दल बिचाऱ्या वाग्भटावर रागावून काय होतें ! त्याचा त्यात काय अपराध

आहे ? त्यार्थीचा नाश करावा ह्याच हेतूनें असले ग्रंथकार आपले ग्रंथ लिहिण्याला प्रवृत्त होतात. असो. येथपर्यंत राज्याच्या नाशाच्या कांहीं सामान्य कारणांचें विवेचन झालें व ह्या विषयावरील कांहीं आक्षेपांचेंही निराकरण करण्यांत आलें. आता विशेष कारणांचा उहापोह पुढील लेखांत करूं.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें ? : : : ८

— २ —

या प्रश्नाचें सामान्य दिग्दर्शन मागील लेखांत थोडेंबहुत करण्यांत आलेंच आहे. आतां त्याच्या विशेष कारणांचा प्रस्तुत लेखांत विचार कर्तव्य आहे. बैलाला जर ज्ञान असतें तर माणसानें त्याचें नाक दाभणानें टोंचावें आणि त्यांत वेसण ओंवावी, त्याच्या मानेवर जोंखड ठेवून त्याला गाडीला जुंपावें, आणि आपण गाडींत बसून त्याच्या पाठीवर चाबकाचे फटके मारावे ह्या गोष्टी त्यानें खरोखर कधींही चालूं दिल्या नसत्या. म्हशीला जर ज्ञान असतें तर आपल्या वासराला भुकेनें हंबरडे फोडीत ठेवून आपल्या पोटांतलें सारें दूध अधाशी माणसाला पिण्यासाठीं तिनें खास कधींही काढूं दिलें नसतें. एकाद्या गांवढळाला जर एखाद्या सुशिक्षिताइतकें ज्ञान असतें तर ह्यांचा बोजा डोकीवर घेऊन उन्हातान्हांतून तंगड्या तोडीत तो कधींही गेला नसता. त्याप्रमाणेंच लाखों लोकांना अवश्यक ज्ञान असतें तर त्यांनीं आपल्या मुंड्या एखाद्या विशिक्षित व्यक्तीच्या हातीं खास कधींही दिल्या नसत्या. एकानें लक्षावधि लोकांवर राज्य करणें म्हणजे हा साऱ्या लोकांच्या अज्ञानाचा

गोंधळ आहे. व हा राजाच्या ज्ञानाचा खेळ आहे. ही एक प्रकारची आंधळी-कोशिंबीर आहे. पण लहान मुलांच्या त्या आंधळ्या कोशिंबिरींत आणि वृद्ध कोल्ह्याच्या ह्या आंधळ्या कोशिंबिरीत जरासा फरक आहे. तो असा. त्यात सगळ्यांचे डोळे उघडे आणि एकाचे बांधलेले असतात. परंतु ह्यात त्याच्या अगदी उलट असते. ह्यात सगळ्यांचे डोळे बांधलेले आणि एकाचे उघडे. आणि असे असल्यामुळे उघड्या डोळ्यांचा माणूस बांधलेल्या डोळ्यांच्या काही माणसांचे हळूच खिसे कातरून घेतो, काहींना भिंतीवर ढकलून त्यांची डोकी फोडतो, आणि काहींना खड्यात ढकलून देतो. सारांश, आपले डोळे उघडे आणि दुसऱ्यांचे बांधलेले असल्यामुळे उघड्या डोळ्यांच्या माणसाला हवे ते करिता येते. असला हा आंधळ्या कोशिंबिरीचा खेळ आजपर्यंत कैक जुलमी राजे पृथ्वीच्या पाठीवर खेळून गेले व बाकीच्या लोकांनी आपल्या डोळ्याला बांधलेल्या झापण्या जर झुगारून दिल्या नाहीत तर जगाच्या शेवटपर्यंत देखील हे त्यांचे आंधळ्या कोशिंबिरीचे खेळ असेच चालू रहातील असले खेळ खेळण्याला आपल्या अंगात इतरांपेक्षा विशेष ज्ञान पाहिजे असते असे बिलकूल नाही. सर्व मनुष्यांच्या ज्ञानाची मर्यादा थोड्या-बहुत फरकाने बहुधा सारखीच असते आणि दुसऱ्यावर अम्मल चालवां-वयाचा म्हणजे ज्ञानात फरक हा पाहिजेच. तेव्हा आपल्या ज्ञानाची पुंजी इतरांपेक्षा अधिक वाढणे अशक्य आहे असे पाहून राजे लोक दुसऱ्यांचे ज्ञान कमी करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. तेव्हा ज्ञानाच्या बाबतीत पाहिले असता दुसऱ्यांचे ज्ञान कमी करून आपले ज्ञान जास्त आहे असे दाखविण्या-इतकी लुच्चेगिरी करता आली म्हणजे राज्य, सुयंत्रित चालण्याला हरकत नाही. सारांश, ही राज्याची इमारत लोकांच्या स्वाभाविक किंवा कृत्रिम अज्ञानाच्या पायावर सात सात मजलेपर्यंत उंच उभारलेली असते. तेव्हा अर्थात् असली इमारत ढासळण्याला मुख्य कारण म्हटले म्हणजे लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होणे हे होय. 'एकानें लाखो लोकांवर राज्य करणें म्हणजे हा केवळ नजरबंद जादूचा खेळ' आहे. ज्याप्रमाणे एखादा गारोडी जादूच्या मंत्रानें सगळ्या पहाणारांची नजर बंद करून मग त्यांना हवें तसें फसवितो, व एखाद्या फायनान्स मिनिस्टरप्रमाणें प्रसंग पडेल तशा रीतीनें एका रुपयाचे दहा रुपये आणि दहा रुपयांचा एक रुपया करून दाखवितो, त्याप्रमाणेंच

आपल्या राज्यांतील सर्व लोकांची नजर युक्तीप्रयुक्तीनें बंद करून घेऊन नंतर मग राजे लोकांना हवें तसें फसवितात. जगांत भोळसर लोक आहेत म्हणून भामट्यांना खिसे कातरण्याला सांपडतात आणि अज्ञानी लोक आहेत म्हणून राजांचीं राज्यें चालतात. म्हणून ज्यांना आपलें राज्य चिरकाल टिकावें असें वाटत असतें ते लोकांच्या अज्ञानाविषयीं फार काळजी घेत असतात. एखाद्या अज्ञान मुलाचें पालन करण्याकरितां नेमलेला धनलोभी ट्रस्टी ज्याप्रमाणें तो मुलगा अल्पवयांतच आणि अज्ञानांत राहील तितकें चांगलें असें म्हणत असतो, त्याप्रमाणें राजेही आपल्या लोकांनां कांहीं विवक्षित मर्यादेच्या पलीकडे अज्ञानांत राखण्याविषयीं जिवापाड प्रयत्न करीत असतात. आणि त्यांच्या हिताच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां त्यांचें हें करणें अगदीं बरोबर आहे. कारण कोणीही गारोडी झाला तरी तो कोणाला आपल्या पोतडीजवळ कधींही येऊं देणार नाहीं. त्याच्या पोतडींत काय आहे आणि काय नाहीं हें लोकांनीं एकदां पाहिलें म्हणजे मग त्याच्यापाशीं जादूगिरी काय राहिली आहे ? म्हणून राजांना लोकांच्या अज्ञानाला फार जपावें लागतें. लोकांचें अज्ञान हेंच राजांचें अवाढव्य सैन्य, हाच त्यांचा दारूगोळा, आणि हेच त्यांचे सर करण्याला अवघड असे डोंगरी आणि भुईकोट किल्ले. लोकांचें अज्ञान हाच लुच्चे लोकांचा गादीवर बसण्याचा हक्क, हीच त्यांची वंशपरंपरागत सत्ता व हेंच त्यांचे ताम्रपट. लोकांच्या अज्ञानासारखा शहाणा सल्लागार मंत्री आजपर्यंत कोणत्याही राजाला कधींही मिळाला नाहीं. आणि लोकांच्या अज्ञानानें जितके जुलमी राजांचे खजिने भरले तितके 'शिपमनी' किंवा 'झिजिया' ह्यांपैकीं कोणत्याही करानें भरले नाहींत. ह्यावरून एवढें सहज लक्षांत येईल कीं, लोकांचें अज्ञान हें राजांचें आदिदैवत आहे. व ह्यांचें भजन पूजन नेहमीं करीत असणें त्यांना फार जरूर आहे. हीच सारी त्यांची गुरुकिल्ली. हिच्यांत वास्तविक पाहूं गेलें तर कांहीं अर्थ नाहीं. पण ही लोकांना कळली तर मग यांचें प्रस्थ कसें टिकणार ? म्हणून अज्ञानाची अभिवृद्धि आपल्या लोकांत दिवसेंदिवस कशी होत जाईल ह्या काळजींत राजे लोक रात्रींच्यारात्री घालवितात.

हें विधान सकृत्दर्शनीं कांहींसें विसंगत वाटण्याचा संभव आहे. कारण ह्यावरील आक्षेपक असें म्हणेल कीं, लोकांना अज्ञानांत ठेवणें हे राजाला

हितावह आहे व त्याना तो तसे ठेवितो हें अगदीं खोटे आहे. कारण राजे लोक लोकाना विद्या देण्यासाठीं लाखो रुपये खर्च करितात, विद्यालयें आणि पाठशाळा बाधतात, मोठमोठे शास्त्री आणि पडित ह्याना लागेल तितका तनखा देऊन शिकविण्यासाठी आणून ठेवितात, व ज्ञानप्राप्तीचीं जीं जीं साधनें असतात तीं तीं ते लोकाच्या आटोक्यात आणून ठेवितात. इतके करीत असूनही ज्ञानदानाच्या बाबतींत राजाना नावे ठेवणें बरोबर नाही, असा आक्षेप येणे साहाजिकच आहे. परतु ह्यावर उत्तर असें आहे की, घाण्याच्या बैलाप्रमाणें डोळ्याला झापण्या बाधलेल्या लोकाच्याकडूनच हा आक्षेप येत असतो हे लक्षात आणलें, म्हणजेच त्यातील बहुतेक जोर कमी झाला. गारोड्याने एका रुपयाचे दोन रुपये करताना आपल्या हातातला एक घातला असा सशय येऊन आपण ओरड करू लागतों तेव्हा तो गारोडी 'या, पहा, कोठे आहे रुपया पहा !' असे तोडानें म्हणत असतो मात्र, परतु आपल्याजवळ कधी कोणाला येऊ देत नाहीं किंवा आपली खुबी दुसऱ्याच्या नजरेस पडू देत नाहीं. हेही असल्या आक्षेपकानी विसरता कामा नये. व जो खरा धूर्त राजा आहे तो तर ज्ञानदानाचा अधिकच आव घालतो. परतु त्यातली खुबी अशी असते की, देवदैत्याच्या पक्तींत विष्णु-स्वरूपी मोहनी वाढीत असता ज्याप्रमाणे दैत्याना अमृताचा एक थेंबही मिळाला नाही त्याप्रमाणें घ्या घ्या म्हणून ज्ञानामृत घशात ओतण्याच्या आग्रहाची मात्र रेलचेल, परतु खऱ्या आणि आवश्यक लागणाऱ्या ज्ञानाचा एक थेंब घशात पडेल तर शपथ. हा सर्व प्रकार म्हणजे गारोड्याचा नजरबद खेळ आहे असें जें आम्हीं वर म्हटलें आहे तें यामुळेच. व वरच्या-सारखे आक्षेप हीच गोष्ट ह्या नजरबद खेळाची साक्ष देत आहे. अज्ञानी लोकापेक्षा सज्ञान लोकावर राज्य करण्याला सोपें, ह्यासाठीं राजानें आपल्या प्रजेला सुशिक्षित करावें असें बेकननें म्हटले आहे खरे. पण बेकन हा तत्त्ववेत्ता होता. त्याला तत्त्वज्ञानाचीं पुस्तकें खरडावयाचीं होतीं, राज्य हाकावयाचें नव्हतें. त्याला स्वतःला राज्य करण्याचा प्रसग आला असता तर त्यानें असे कधींही लिहून ठेवलें नसतें. मॅकिआव्हिली ह्याचें मत बेक-नच्या उलट आहे. मॅकिआव्हिलीचीं मतें अलीकडच्या राजकारस्थानी पुरु-षाना समत नाहींत असें ते म्हणतात. ह्याचें कारण एवढेंच कीं, हे गुप्त-

पणानें जीं कृत्यें करतात तीं केलीं असतां हरकत नाहीं असें तो आपल्या राजनीतीच्या पुस्तकांत उघड उघडपणें प्रतिपादन करितो. स्पष्टवक्तेपणा आणि सत्य भाषण हा मॅकिआव्हिलीचा राजकीय बाबतींत कदाचित् दोष असेल. परंतु आपल्याला सध्यां त्याच्याशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं. हल्लींच्या राज्यांतदेखील विद्यादान अवश्य झालें पाहिजे असें मत प्रतिपादन करून लॉर्ड मेकॉलेसाहेबांनीं तें अमलांतही आणलें हें खरें. परंतु त्या ज्ञानप्रसाराच्या विरुद्धही अलीकडे मधून मधून कांहीं ओरड ऐकू येते. इंग्रजी राज्याचा प्रतिनिधिसत्तात्मक राज्याकडे विशेष कल आहे, तरीसुद्धां ज्ञानप्रसाराविरुद्ध इतकी ओरड ऐकू येते; मग एकछत्री राज्यांत काय असेल ?

असो. लोकांचें अज्ञान हें जर राजाच्या उत्कर्षाला कारणीभूत होतें तर अर्थात् लोकांचें ज्ञान हें एखादें राज्य मोडकळीस आणण्याला मोठें जबरदस्त कारण असलें पाहिजे. 'सुशिक्षित लोक हीच आमच्या राज्याची बळकटी, तुम्हाला ज्ञान देण्यांतच आमचा परमार्थ आहे.' हें सगळें झूट आहे; हीं निव्वळ वरवरचीं ठराविक बोलणीं आहेत; एका कानानें ऐकून दुसऱ्या कानानें सोडून देण्याइतकीच ह्यांचीं योग्यता. पंधरावे सोळावे शतकापर्यंत साऱ्या यूरोपखंडभर जो पोपाचा अम्मल गाजत होता तो कशानें धुळीस मिळाला ? ज्ञानानें. पोपचे सारे कायदे, म्हणजे त्याचें बायबल, हें त्या वेळीं लॅटीन भाषेंत असे. हल्लीं जशी इग्रजी भाषा तशी त्या वेळीं लॅटीन भाषा फार झालें तर शंभरांतून दहापांच जणांना समजणार अशी स्थिति. मग काय विचारता ? लॅटीन भाषा जाणणारे दुढ्ढाचार्य जें सांगतील तें प्रमाण ! पण ज्ञानाच्या प्रसारानें हें सारें थोतांड अगदीं मोडकळीस आलें. बर्कसाहेबानीं अमेरिकेंतील वसाहती इंग्लंडच्या जोखडापासून स्वतंत्र कां झाल्या ह्याच्याबद्दल जीं कांहीं कारणें सांगितलीं आहेत त्यांत हें एक आहे. तसेंच मि. लेकी यांनीं ह्याच अमेरिकेंतील प्रसंगाच्या संबंधानें आपल्या इतिहासात असें लिहिलें आहे:—

The rapid rise of an ambitious legal profession and the great development of the press made it certain that there soon would be abundant mouthpieces of discontent, and there was so much in the legal relations of England

to her colonies that was anomalous, unsettled, or undefined, that causes of quarrel were sure to arise. ह्या मनुष्याच्या इतिहासातल्या गोष्टी झाल्या. पण देवाच्या इतिहासातही त्याच गोष्टी आढळतात. व त्यामुळे ह्या सिद्धाताची सत्यता फारच दृढ होते. खिस्ती राजेच आपल्या अस्सल ज्ञानाच्या पोतडीजवळ कोणाला येऊ देत नाहीत असे नाही, तर त्याच्या देवाची सुद्धा अशीच वहिवाट होती. त्याचाच कित्ता त्यानी उचलला आहे की काय कोण जाणे ? खिस्त्याच्या देवाने ॲडमला आणि ईव्हला सगळे ऐषआराम यथेच्छ भोगीत बसण्याची परवानगी दिली, पण ज्ञानवृक्षाच्या फळाला मात्र तुम्ही शिवता कामा नये असा त्याने सक्त हुकूम देऊन ठेविला होता. आणि हीच अवस्था पृथ्वीवरील लोकांची होय. ज्ञानवृक्षाची फळे खाण्याची बदी पृथ्वीवरही आहेच, व ज्याना आपले राज्य लवकर मोडकळीस यावे असे वाटत नसेल त्यानी त्या सोनेरी फळाची राखण करण्यासाठी आपण स्वतः अगदी तक्षकासारखे बसले पाहिजे. वरकरणी ज्ञानासबधाने हव्या तेवढ्या लाब लाब गप्पा ठोकून लोकाना खुशाल फसवावे, परतु आपली गुरुकिल्ली त्याना कधी कळू देऊ नये. राज्ये का मोडकळीस येतात व त्याना टेका देण्यासाठी राजानी काय काय करावे याचा विचार प्रस्तुत निबधात आम्हाला करावयाचा आहे म्हणून राजानी अशा प्रसगी काय करावें हे सागितले आहे. ज्ञानप्रसाराशिवाय राज्ये मोडकळीस आणणारी दुसरी कारणे आहेत त्याचा विचार पुढील लेखात करू.

— ३ —

ज्ञानाचा प्रसार हें राज्याच्या नाशाचें जबरदस्त कारण होय हें पूर्वी सांगितलें. ह्याच ज्ञानरूपी झाडाच्या खोडाला पुढें निरनिराळ्या फांद्या फुटतात आणि राज्याच्या वाढीला विघातक अशीं निरनिराळीं मतें लोकांत प्रचलित होऊं लागतात. आणि मन खळबळून टाकणाऱ्या त्या मतांचें विष एकदां अंगांत भिनून गेलें म्हणजे मग कितीही चांगला मंत्री असला तरी त्याच्यानें देखील त्या राज्यरूपी शरीरांतील विषाचा जोर कमी करवत नाहीं. त्यांतलीं कांहीं कांहीं मतें आज आम्हीं येथें देण्याचा विचार केला आहे.

राजाचें हित म्हणजे एका व्यक्तीचें हित, व राष्ट्राचें हित म्हणजे व्यक्तिसमुदायाचें हित. अशा प्रकारचा राजा आणि राष्ट्र ह्यांच्या हितामधील फरक ज्ञानाच्या योगानें लोकांच्या ध्यानांत येऊं लागतो. तात्त्विक दृष्टीनें पाहतां राजा किंवा राजाचें हित हा काय पदार्थ आहे हें लोकांना माहितसुद्धां असण्याचें कारण नाहीं. लोकांचें सदोदित एवढेंच पाहणें असणार कीं आपल्या राष्ट्राचें हित होतें आहे किंवा नाहीं. कारण राष्ट्रासाठीं राजा, राजासाठीं राष्ट्र नव्हे, असा दंडनीतींतील सर्वमान्य सिद्धांत आहे. तेव्हां जोंपर्यंत राजा आणि राष्ट्र या दोघांच्या हिताची व्याप्ति सारखीच असते तोंपर्यंत लोक फारशी कुरकुर करीत नाहींत. परंतु एखाद्या अधम राजाच्या अधमाधम कृतीमुळें राजा आणि राष्ट्र या दोघांत लोकांना भेद दिसूं लागतो त्या वेळेला त्या राजाच्या राज्याचा पाया ढांसळण्याला सुरवात झाली असें म्हणावयास हरकत नाहीं. राजाची दृष्टि राष्ट्रहिताकडे नाहीं तर आपली स्वतःची तुमडी भरून घेण्याकडे आहे ही गोष्ट लोकांच्या मनांत बिंबूं लागली म्हणजे मग अर्थात्‌च त्यांच्या वर्तणुकींत बदल पडूं लागतो. त्या राजाच्या सैन्यांत जो शिपाई आपलें शीर हातांत घेऊन लढण्याला तयार

असतो तो काय कोणा तरी एखाद्या यःकश्चित् व्यक्तीच्या हितासाठीं तयार झालेला असतो ? नाहीं, कधींही नाही. मीं आपल्या राष्ट्रासाठीं लढेन, मी आपल्या देशासाठीं अंगातील रक्त खर्ची घालीन, मी अनेक व्यक्तींच्या हितासाठी धारातीर्थी आपला देह ठेवीन, असे तो शिपाई आपल्या मनात समजत असतो. आणि त्याला जर असे कळले की माझी कल्पना म्हणजे सारा भ्रम आहे, मला हा राजा निवळ फसवीत आहे. व आपल्या एकट्याच्या हितासाठी माझे व माझ्यासारख्या आणखी लाखों शिपायाचे प्राण हा बळी देत आहे, तर तो एक क्षणभर तरी हातात तरवार धरील काय ? असल्या आपलपोट्या आणि लबाड राजासाठी तो एक पाऊल तरी पुढें टाकील काय ? आपल्यामधील गुप्त गोष्ट राजाला जाऊन सागणे म्हणजे चहाडी करणे होय. व चोरी, चहाडी आणि शिंदळकी ही तीन पातकें आहेत अशी आबालवृद्धाची समजूत आहे. राजाच्या गुप्त हेराचे काम पतकरून त्याला आपल्यातील चुगल्या सागणे हें वास्तविक पहाता अतिशय नीच काम आहे. तरी पण व्यक्तिसमुदायाच्या हितासाठीं ज्याप्रमाणे काही लोकानीं मागाचे काम पतकरून उघडपणे गळे कापणे जरूर असते, त्याप्रमाणेच काही जणानी राजाच्या गुप्तहेराचे काम पतकरून लोकाचे गुप्तपणे गळे कापण्याचे काम करणे जरूर आहे. परतु ह्यापैकीं एखाद्या गुप्त हेराला जर असे कळून आले कीं, एखाद्या विवक्षित क्षुद्र व्यक्तीनें सिंहासनावर बसावे आणि डोक्यावर सोन्याचा मुकुट घालावा ह्यासाठीं मी ह्या जगातले अतिशय नीच मानलेले पातक करीत आहें, त्याचें राज्य सुरळीत चालावें म्हणून मी आपल्या परलोकच्या सुखात माती काल-वून घेत आहे, व त्याच्या राज्यातील काटे काढून टाकण्यासाठीं धडपडत असता परलोकीं आपल्या अगाला हजारों काटे लावून घेण्याची मी तयारी करीत आहे, तर तो आपल्या हृदयात साठविलेल्या गुप्त बातम्यातील एक अक्षर तरी तोंडाबाहेर काढील काय ? साराश, हीं दोन्हीं उघडपणें आणि गुप्तपणें गळे कापण्याचीं राजाचीं कामें ताबडतोब बद पडतात. राष्ट्राच्या हितापासून ज्या राजाचें हित भिन्न असतें त्या राजाची चाकरी करण्याची सुज्ञ लोकाना शरम वाटू लागते. राष्ट्ररूपी गाईला कापून तिच्या अगातील रक्त एखाद्या राक्षसाच्या तोंडात ओतण्याचे खाटकाचें काम त्याच्या हातून होईनासें होतें. आणि मग जुलमी राजाची सर्वच घडी विसकटते. वर ज्या

गोष्टी सांगितल्या त्या केवळ सज्ञान लोकांच्या ठिकाणींच संभवतात. त्या अज्ञानी लोकांना लागू नाहींत. मूर्ख लोकांनीं आपण होऊन इतर राजांना बळें बळें बोलावून आणून आपल्या राष्ट्राचें अकल्याण करविल्याचीं उदाहरणें इतिहासांत शेंकडो आहेत. मूर्ख शिपायांचीही अशीच गोष्ट आहे. आपल्या पोटाची खांच भरण्याइतके पैसे मिळाले म्हणजे पाहिजे त्याच्या अंगाला पाहिजे तितक्या खांचा पाडण्याला ते तयार. ज्यांना आपला पगार हेंच आपलें राष्ट्र आणि पगार देणारा हा आपला राजा असें वाटतें, त्या अधमांच्या डोक्यांत वर निर्दिष्ट केलेल्या उच्च कल्पनांचा प्रवेश कोठून होणार? पैसे दिले म्हणजे पाहिजे त्याची डोकीं उडविणारीं लष्करें पूर्वी असत व हल्लींही आहेत. वास्तविक पाहातां आफ्रिका खंडांतील दरवेशांनीं मद्रासच्या पलटणींतील रामय्या नायडूचें काय केलें आहे? रामय्या नायडूच्या मनांत हा विचार येईल तर शपथ. त्याला महिना भरला कीं पगार घ्यावयाचा आणि हुकूम सुटला कीं गोळी सोडावयाची एवढें काय तें ठाऊक. इ० स० १७५७ चें पूर्वी बंगालचे लोक दुर्दैवानें म्हणजे इंग्रज सरकारच्या अंमलाखालीं येण्यापूर्वी प्लासीच्या लढाईचे वेळीं लॉर्ड क्लाइव्ह यांच्या हाताखालीं जे हिंदू शिपाई लढत होते त्यांच्या स्वप्नांत तरी कधीं आलें होतें काय, कीं आपण सुराजउद्दवल्याविरुद्ध लढत आहों, म्हणजे आपण व आपले भाऊबंद ज्या गलबतांत बसलों आहों त्याच गलबताला कुऱ्हाडीनें भोकें पाडीत आहों! इ. स. १७७३ त जे हिंदू शिपाई काशीचा राजा चेतसिंग याला कैद करण्यासाठीं वॉरन हेस्टिंग्स बरोबर गेले त्यांना आपण काय करीत आहों याचा अर्थ समजला होता काय? नाहीं. शिपाईच ते! अज्ञानी शिपायांना असल्या गोष्टी कालत्रयींही समजणार नाहींत. ज्यांना ज्ञान आहे त्यांच्यासाठीं या गोष्टी आहेत. तेव्हां राजांनीं होतां होईतों ज्ञानाचा प्रसार होऊं देऊं नये हें उत्तम, व तो झालाच तर निदान स्वहित आणि राष्ट्रहित ह्यांत भिन्नभाव राखूं नये, आणि राखलाच तर तो निदान लोकांच्या नजरेस तरी पडूं देऊं नये.

आपल्यापेक्षां दुसरा अधिक श्रेष्ठ कोणी तरी कोठें तरी आहे ही कल्पनाही राजाच्या चिरस्थायित्वाला अपायकारक आहे. एका म्यानांत दोन सुऱ्या कधीं टिकावयाच्या नाहींत. त्याचप्रमाणें एखाद्या राज्यांत तेथला राजा आणि त्याच्या इतका बलाढ्य असा दुसरा कोणी असे असतील तर

तें राज्य कधी सुयंत्रित चालणार नाहीं. ज्याला आपली सत्ता दृढ करावयाची आहे त्याने असल्या आचरट लोकाना रसातळासच नेऊन पोचविले पाहिजे. येथे दुसरा उपाय नाहीं. कोणी एक राजकारस्थानी पुरूष आपल्या बागेत फिरत असता तेथे दुसरा एक त्याच व्यवसायात गुतलेला मनुष्य आला. आणि नवीन जिंकलेला प्रदेश मी आपल्या ताब्यात ठेवण्याला काय उपाय करावा म्हणून त्याने त्याला प्रश्न केला. तेव्हा पहिल्या गृहस्थाने काही एक न बोलता त्या बागेतील जे उच्च उच रोपे होते त्याचे शेंडे खुडून दाखविले. त्यावरून आपल्या मुलखातील बड्या बड्या सरदाराची डोकी तोडली पाहिजेत हा ह्याच्या उपदेशातील भावार्थ आहे असे तो तात्काळ समजला. ह्याच उपदेशाचा उपयोग प्रत्येक राजा प्रत्येक क्षणाला आपल्या राज्यात करीत असतो. राज्यात असली बडीं प्रस्थे माजत चालली ह्मणजे त्याच्या योगाने एरव्ही अनाथ असलेल्या लोकाना मोठा जोर चढतो व ते नेहमी ह्याच्या आश्रयाला येऊन राहतात. यूरोपखडातील प्रत्येक राज्यात पोपाला पाहिजे तेव्हा ढवळाढवळ करता येत होती व त्यामुळे राजाचे वर्चस्व त्या मानाने कमी होत असें. परतु इग्लडातील आठव्या हेनरी सारख्या धूर्त राजानी युक्तीयुक्तीने तो काटा समूळ काढून टाकला. हिंदुस्थानातही एक शतकाच्या पूर्वी जितकी सस्थाने होती तितकीं जर आज कायम असती तर आपल्या दयाळू राणी सरकारच्या छत्राखालीं आपण आज जो शाततेचा उपभोग घेत आहो तो आपल्याला कधींही घ्यावयाला सापडला नसता. पण अशा उपायानीं आपल्याहून अधिक श्रेष्ठ अशा मानवी प्राण्याचा राजानी घात केला तरी लोकाना परमेश्वराचा आधार ह्मणून राहतोच. पण त्याचाही प्रतिकार राजानी केला पाहिजे. ह्याच्या बद्दलची युक्ती पूर्वीच्या राजानीं अगाऊच करून ठेविलेली आहे. उपयोग मात्र योग्य वेळी करावा म्हणजे झाले. राज्याच्या जुलमाने त्रासून जाऊन लोक ईश्वरावर हवाला ठेवू लागले तर मीच परमेश्वर आहे असें 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' या स्मृतिच्या जोरावर ठोकून देण्याला राजाने कधीही मागें पुढे पाहता कामा नये. साराश, दुसऱ्याचे प्रस्थ आपल्या राज्यात माजले म्हणजे आपले राज्य मोडकळीस येते हे लक्षात आणून आपल्याहून दुसऱ्या कोणालाही वरचढ होऊ न देण्याची तजवीज राजानी केली पाहिजे.

ज्याप्रमाणें आपल्यापेक्षां वरचढ दुसरा कोणी राज्यांत असतां कामा नये त्याचप्रमाणें आपण केलेल्या कायद्यापेक्षां दुसरा कायदा आपल्या लोकांना अधिक मांन्य असा वाटता कामां नये. आमच्या सदसद्विवेकबुद्धिला जें चांगलें वाटेल तेच पुण्य आणि तिला जें वाईट वाटेल तेंच पाप अशा प्रकारचीं मतें ज्ञानसंपन्न लोकांत पसरलेलीं दृष्टोत्पत्तीस येतात. ह्या मतांचें प्राबल्य जसजसें वाढत जातें तसतसा राजाच्या कायद्यावर लोकांचा गैरभरंवसा अधिक अधिक होत जातो. सरकारच्या कायद्यानें जें निषिद्ध म्हणून ठरविलें तेंच सदसद्विवेकाच्या कसोटीला लावून पाहून जर कांहींच्या मतानें अनिषिद्ध ठरेल तर त्यामुळें कायद्याचा बोज कमी होतो; व हे कायदे मूर्खपणाचे आहेत आणि हे पाळण्याची मुळींच आवश्यक्यता नाहीं असा समज लोकांत वाढूं लागतो व त्यायोगानें दुफळी होऊन राज्याच्या इमारतीचे खांब लटपटूं लागतात. या साठीं 'हम करे सो कायदा' हेंच तत्त्व राजांनीं नेहमीं अमलांत आणणें जरुर आहे.

राज्य कशानें मोडकळीस येतें ? :　:　:　१०

— ४ —

राजाच्या कायद्यापेक्षां दुसरे अधिक वरिष्ठ कोणतेही कायदे लोकांच्या नजरेपुढें असूं नयेत ह्मणून मागील लेखांत सांगितलें आहे. परंतु असलें कायदे तर लोकांच्या मनावर आपला अम्मल प्रत्येक क्षणाला बजावीत असतात. राजकीय कायद्यांपेक्षां वरिष्ठ कायदा मुख्यत्वें म्हटला म्हणजे [illegible] होय. व त्या कायद्याची अम्मलबजावणी करणारा राजा म्हटला म्हणजे

त्या त्या धर्मांतील धर्मगुरु होय. हे शंकराचार्य, पोप, लामा इत्यादि निरनिराळ्या नावानीं प्रसिद्ध आहेत. पाप कोणतें आणि पुण्य कोणते हें ठरविण्याचें काम धर्मगुरूचें व राजाचें असे दोघाचेंही असतें. त्यात मतभेद उत्पन्न झाला ह्मणजे अर्थात् काही लोक या पक्षाला व काहीं त्या पक्षाला मिळून तट्याला सुरवात होते. व अशा रीतीनें राजाला एक जबर प्रतिपक्षी उत्पन्न होतो, व राजाच्या पक्षापेक्षा धर्माच्या पक्षाला नेहमीं जास्ती बळकटी असते. ज्या मानाने राजापेक्षा देव श्रेष्ठ त्या मानाने राजकीय पक्षापेक्षा धार्मिक पक्षाला जोर जास्त. म्हणून राजानीं ह्या धार्मिक वावटळीला फार भिऊन वागले पाहिजे, व त्यासाठीं होता होईल तो ह्याना वर डोके काढू देता कामा नये. मोगल लोकाचे हिंदुस्थानातील राज्य मोडकळीस आले ह्याचे मुख्य कारण हे होय कीं अवरंगजेबाचे कारकीर्दीत मुसलमानानीं हिंदूचा धार्मिक बाबतींत फार छळ केल्यामुळें हिंदूचीं धर्मबुद्धि जागृत झाली, हिंदूतील साधुसताच्या तोंडून धर्माचे वारे सर्व लोकाच्या मनात शिरले, व त्या धर्मान्या एकवटलेल्या जोमाचें आविर्भवन शिवाजीच्या रूपाने होऊन साऱ्या मोगल पाच्छाईची दाणादाण उडून गेली. यासाठीं आपल्या राज्यातील लोकाची धर्मावर, धर्मगुरूवर आणि देवावर जितकी श्रद्धा कमी असेल तितकी राज्याला बळकटी जास्त. म्हणून धर्माचे बंड होतां होईतो आपल्या राज्यात कोणत्याही राजाने वाढू देऊ नये प्रजेतील इतर व्यक्तीप्रमाणेच राजा ही एक व्यक्ति आहे, व ज्या सामाजिक आणि राजकीय नियमानीं सामान्य लोक बाधले जातात त्याच नियमानीं राजाही बाधला जाण्याला पात्र आहे, व इतराप्रमाणेच त्याने गुन्हा केला असता त्यालाही शिक्षा दिली पाहिजे, हे समतेचें तत्त्वही राजाच्या शक्तीला प्रतिबंध करण्याला कारण होतें राज्याचे विभाग झाल्याचे योगानेही पुष्कळ वेळा राज्यें मोडकळीस येतात. व्यवस्थेसाठीं विभाग जरी जरूर असले तरी त्याचा परिणाम अखेरीस असा होतो कीं, प्रत्येक विभागात थोडीशी शक्ती आल्याबरोबर तोच स्वतंत्र होऊ पहातो. व इसाबनीतीतील गोष्टीप्रमाणे आपलेच हातपाय आपल्या पोटाविरूद्ध बंड करू लागतात. दाक्षिणेंतील मुसलमानाच्या राज्याचे प्रथमतः पाच विभाग झाले, व अखेरीस ते सर्वच लयाला गेले.

पैशाची टंचाई हें तर कोणत्याही संस्थेप्रमाणें राज्यालाही खड्डयांत ढकलण्याला आणखी एक कारण आहे. राज्यांतील नोकर लोकांचे प्रपंचाची उत्तम सोय होईल तरच ते एकाग्रतेनें सरकाराची चाकरी करण्याला तत्पर होतील. नोकर लोकांना पगार पुष्कळ देणें व तो वेळच्या वेळेवर देणें हें इतर खात्यांतून तर आवश्यक आहेच, परंतु या बाबतींत लढाईतील शिपायांविषयीं तर फारच काळजी घेतली पाहिजे. हिंदुस्थानांतील अलीकड-च्या दोनचारशें वर्षांतील नेटिव्ह राजांचा इतिहास आपण वाचूं लागलों तर असें आढळतें कीं सैन्यांतील शिपायांचे पगार अतिशय तुंबलेले असा-वयाचे, पगारासाठीं आरबांनीं आपल्या धन्याच्या वाड्याला वेढा देऊन बसावयाचें, व कोठें लढाईवर जावयाचा प्रसंग आला तर पगार नाहीं म्हणून मागें पाय घ्यावयाचा, असले प्रकार पूर्वी फार होत असत. ह्यामुळें राजे आणि राज्यें धडाधड खालीं कोसळून पडत. हल्लीच्या इंग्रजी राज्यांत घेण्यासारख्या ज्या कांहीं गोष्टी आहेत, त्यांत मुख्य ही होय कीं सैन्यांतील शिपायांचे पगार वेळच्या वेळीं चुकते करण्यांत येत असतात. लोकांवर करांचें आणि कर्जाचें कितीही ओझें पडलें तरी हरकत नाहीं, पण लष्करांतील शिपायांची मिजास काडीइतकीही कमी होऊं द्यावयाची नाहीं, हें तत्त्व खरोखरच फार शहाणपणाचें आहे. कारण, राजाचें सर्व राज्य ह्या शिपाई लोकांच्या हातीं असतें. हें लोक जसे शत्रूला मारूं शकतील तसेच बिथरले तर राजाला मारूं शकतील. कारण, हेच बिघडले म्हणजे युद्धकला, शस्त्रास्त्रें वगैरे सर्व ह्यांच्याच बाजूला; व राजाच्या बाजूला राजाच काय तो एकटा. असले दुर्धर प्रसंग शेवटच्या रोमन बादशहावर अनेक वेळां आलेले आहेत. ते टाळ-ण्यासाठीं आपल्या लष्कराला खूष ठेवणें फार जरूरीचें आहे. व त्यासाठीं पैसाही जरूर आहे. अशा वेळीं राजाच्या स्वतःच्या तिजोरींत पैसा नसला म्हणजे त्याला दोनच मार्ग काय ते खुले असतात. रयतेपासून जबरदस्तीनें किंवा युक्तीनें पैसा घेणें किंवा शिपायांचा पगार तुंबवून ठेवणें. ह्यापैकीं कोणत्या मार्गाचें अवलंबन राजांनीं करावें हें सांगावयास नकोच. कारण रयतेच्या नाखुषीपेक्षां शिपायांच्या नाखुषीला राजांनीं जास्त भ्यालें पाहिजे हें वर सांगितलेंच आहे. शिवाय शिपायांना खूष केलें, आणि सांगितलें कीं अमक्यांचीं घरें लुटून आणा तर ते आपल्या राजाला वाटेल तितकी संपत्ति

आणून देतील. आपल्या जुन्या राजाना आपल्या रयतेला नाखुष करण्याचें जिवावर येई. म्हणून प्रसगविशेषीं त्याच्या शिपायाचा पगार तुबून राही. पण ह्या चुकीमुळे ते आज आपली राज्ये गमावून बसले. रयतेत जोर असला तर रयतेपासून पैसे उकळण्याचे कामही राजाला बरेंच जड जाते. इग्लडातील पहिल्या चार्ल्स राजाची अशाच जबरदस्त रयतेशी गाठ पडल्या-मुळे अखेरीस त्याच्या प्राणावरही बारी येऊन बेतली. पण अशी रयत फार विरळा. सगळ्याच ठिकाणी असे खट्याळ लोक नसतात. तेव्हा होता होईल तो राजाने आपल्या शिपायाना खूष ठेवण्यासाठीं रयतेपासून लागतील तितके पैसे घ्यावे व पैशाची टचाई आहे असें आपल्या शिपायाच्या स्वप्नातही येऊ देऊ नये. स्वतः राजापाशी पैसा नसता त्याच राज्यातील एकाद्या विशिष्ट व्यक्तीपाशीं विपुल द्रव्य असणे हेही इष्ट नव्हे. यासाठी असल्या लोकानाही गरीब करून सोडणे जरूर आहे.

राष्ट्राचा अवाढव्य विस्तार होणें हेही एक त्याच्या नाशाला फार जबर-दस्त कारण होते. प्रत्येक देशाला बहुतकरून काहीना काहीं तरी स्वाभाविक मर्यादा असतेच. मोठमोठ्या नद्या, समुद्र, डोंगराच्या ओळी किंवा पर्व-ताच्या रागा ह्यानी बहुधा कोणत्या देशाचा किती विस्तार असावा हें आधीच ठरवून ठेविले आहे. पण कधी कधी मनुष्याची महत्त्वाकाक्षा समुद्र आणि पर्वत ह्याच्याही आज्ञा जुमानीत नाहीं. पण समुद्र आणि पर्वत हे मोठ्या खुनशी आणि हट्टी स्वभावाचे आहेत. त्याची आज्ञा ऐकलीच पाहिजे. ऐकली नाहीं तर ते रागावतात आणि गर्वाने फुगलेल्या मनुष्याचा ताठा नाहीसा केल्यावाचून कधीही स्वस्थ बसत नाहीत. आपल्या पुराणात अशी एक गोष्ट आहे कीं विंध्य पर्वतानें आपले डोकें वर उचलून प्रत्यक्ष सूर्या-च्याही गतीचा अवरोध करण्याचा प्रयत्न केला होता मग हे पर्वत मनुष्याच्या महत्त्वाकाक्षेला आळा घालण्याला कमी करतील काय ? डॅन्यूब, र्‍हीन, युफ्रेटिस व टायग्रीस ह्या नद्या ' तुम्ही येथेंच थाबा, ह्याच्या पुढे जाऊ नका, ' असें रोमन लोकाना बजावीत होत्या. पण त्यानी ते ऐकिलें नाहीं. तेव्हा मग त्या नद्यानी जें करावयाचें ते केलें. अॅटलॉटिक महासागर इग्लड मधल्या लोकाना अमेरिकेचा नाद सोडण्याविषयी परोपरीनें समजावून सागत होता. परतु इग्लिशानीं तें ऐकिलें नाहीं. तेव्हा अॅटलॉटिक महासागर

रागावला आणि त्यानें इंग्लिशांचीं चहाचीं गलबतेंच्या गलबतें गट्ट करून टाकलीं. ‘ तुझें आमच्यावरचें राज्य आम्ही कधींहीं टिकूं देणार नाहीं,’ असें पिरिनीज पर्वतावरील वाघ आणि बाल्टिक समुद्रामधील सुसरी, आल्प्स पर्वतावरील बर्फ आणि मॉस्को येथील थंडी नेपोलियनला सांगत होती. पण त्यानें त्यांचें न ऐकल्यामुळें त्याची काय दशा झाली हें इतिहास आज जगाला सांगतच आहे. हल्लींही हिंदुकुश पर्वत हिंदुस्थान सरकारला तशाच रीतीनें बजावीत आहे कीं वझीरी आणि आफ्रिडी लोकांवर मी तुमचें राज्य चालूं देणार नाहीं. व आपलें सरकार शहाणपणानें त्याचें सांगणें ऐकतील असा पुष्कळ रंग दिसत आहे. सारांश, सृष्टिजन्य मर्यादेपलीकडे समुद्राच्या लाटांवरून आणि पर्वतांच्या शिखरांवरून आपला राज्यशकट कोणी धावडवूं लागला तर ती गोष्ट सृष्टिनियमांना खपत नाहीं. ते सगळे सृष्टिनियम त्या राजाचें राज्य मोडकळीस आणण्याबद्दल गुप्तपणें खलबतें आणि कट करूं लागतात. व त्यांचा कट फुटल्यावांचून सिद्धीसही जातो. हे पर्वत आणि हे समुद्र रात्रंदिवस असल्या राजांच्या फॉरवर्ड पॉलिसीबद्दल राजद्रोहात्मक उद्गार काढीत असतात. आणि ह्यांच्या उद्गारांत विशेष वाईट असतें तें हें कीं सुधारलेल्या १२४ अच्या साहाय्यानेंसुद्धां त्यांचें पारिपत्य करितां येत नाहीं. देशाच्या स्वभावजनित सीमा हा तेथील राज्याचा पाया होय. त्या पायाच्या बाहेर अतिशय दूरवर जर वरील इमारतींचे खांब, तुळया आणि वांसे जाऊं लागले तर ती इमारत घडघडत खालीं कोसळल्यावांचून कशी बरें राहील ?

राज्यरूपी शरीराला क्षयरोग होण्याला आणखी एक कारण होत असतें तें असें कीं मनुष्याचा स्वभाव नेहमीं अनुकरणप्रिय आहे, त्यामुळें दुसऱ्या कोणत्या राष्ट्रांत राज्यक्रांति झाली म्हणजे आपणही तशीच करावी अशी इच्छा सहजच लोकांच्या मनांत उत्पन्न होते, आणि वाळलेल्या पातेऱ्यावर ठिणगी पडली म्हणजे ज्याप्रमाणें एकदम भडका उडून जातो त्याप्रमाणें जुलमानें वैतागून गेलेल्या लोकांचीं मनें स्वतंत्रता मिळविल्याच्या योगानें दुसऱ्याचा उत्कर्ष पाहून एकदम बिथरून जातात. प्रकाशांत असा कांहीं जोर आहे कीं तो प्रत्येकाला हवा हवासा वाटतोच. व मग प्रकाशासाठीं धापा टाकणाऱ्या मनुष्याला आवरून ठेवणें फार दुर्घट होतें. [illegible] राजानें

होता होईल तो लोकाना अंधकारात बसवून ठेवावे हे फार चांगले.

वर सांगितला हा दुसऱ्याच्या उदाहरणाचा परिणाम होय. पण उदाहरणें दोन प्रकारचीं असतात. काही आपण प्रत्यक्ष पहातो व काहींबद्दल कर्णोपकर्णी ऐकतों किंवा पोथ्यापुराणातून अगर इतिहासातून त्याबद्दल गोष्टी वाचतो. हीं जीं दुसऱ्या प्रकारचीं उदाहरणे हींसुद्धा फार भयकर प्रकारच्या ज्वाळा उत्पन्न करतात. युरोपखडात जेथें जेथे लोकानीं जुनीं राज्ये मोडकळीस आणून नवीन स्वतत्रतेची स्थापना केली तेथे तेथे पाश्चिमात्य ग्रथकाराचे असेच मत आहे कीं ग्रीस आणि रोम ह्या देशाचे इतिहास वाचून त्या त्या लोकाना त्या त्या गोष्टी करण्याला स्फुरण चढले. यासाठी आपले कल्याण इच्छिणाऱ्या राजाने ज्ञानाचा हा दरवाजाही घट्ट लावून टाकला पाहिजे. कारण, जो हा दरवाजा उघडा टाकतो तो आपल्या शत्रूला आपल्या घरात बोलावतो असा अर्थ होय. येणेप्रमाणे राज्य कशानें मोडकळीस येते ह्याविषयीं यथाशक्ति थोडेसे विवेचन करून आम्ही आज हा लेख सपवितों.

वर्तमानपत्रांचा प्रसार : : : ११

हिंदुस्थानात इंग्रज सरकारचें राज्य नव्हतें तें झालें, पश्चिमेकडच्या सुधारणा पूर्वेकडे नव्हत्या त्या अमलात आल्या, आणि जेथें चोहोकडे ढग पसरलेले होते, व रात्रीचा निबिड अंधकार पसरला होता तेथे सूर्याचे किरण चमकू लागले. हें सर्व खरें. आपली राज्यरूपी इमारत सहसा ढासळून पड-

णार नाहीं इतक्या मजबूत आणि खंबीर रीतीनें पायाचा दगड बसविण्याच्या कामांतून मोकळे झाल्यानंतर इंग्रज सरकारनें हिंदुस्थानांतील लोकांना शिक्षण देण्याचा कारखाना काढला. त्या कारखान्यांतून आजपर्यंत बराच माल बाहेर पडला, हेंही खरें आहे. तरी पण मोठ्या कष्टानें असें म्हणावें लागतें कीं वळिवाच्या पावसाप्रमाणें ह्या विद्यादानानें वरवरची जमीन मात्र कोठें कोठें भिजलेली आहे, बाकी आंत सर्व कोरडें आहे. समाजांतील जे अगदीं वरवरचे थर त्यांच्यांत मात्र कोठें जरासा ओलावा मुरलेला दिसतो. पण चांगलें पीक येण्याला जमीन खोलपर्यंत भिजली पाहिजे. उन्हाळ्यांतल्या एखाद्या ओझरत्या पावसाच्या सरीनें लोकांच्या उपयोगी पडणारें धान्य कधींच पिकत नसतें. खालच्या थरांनांही पाणी पोहोंचावें अशा हेतूनें सरकाराकडून प्रयत्न झाले. मोठ्या शहरांतून सरकारनें ज्याप्रमाणें हायस्कुलें आणि कॉलेजें स्थापिलीं त्याप्रमाणेंच खेडेगांवांतून प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापिल्या. पण त्याचा व्हावा तसा उपयोग झालेला दिसत नाहीं. ह्या कामांत सरकारची खटपट निष्फळ झाली आहे. व सरकारच्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं. पण जेथें सरकारची खटपट सफळ होण्याचा संभव आहे, म्हणून जेथें सरकारच्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं तेथें आपल्या प्रयत्नाला यश आणून दाखविण्याकरितां लोकांनीं पुढें सरसावलें पाहिजे. कारण, सरकार जरी सर्वज्ञ आणि सर्वशक्तिमान असलें तरी कांहीं अद्भुत गोष्टी ज्या सरकारला असाध्य अशा ठरल्या आहेत त्या लोक सुसाध्य करूं शकतील. सरकाराच्या प्रयत्नांना अपयश आलें, व लोकांचे प्रयत्न यशस्वी होतील असें मानण्याला कांहीं अंतर्गत कारणेंही आहेत. सरकार हें एक यंत्र आहे. कापसाचे गठ्ठे एका टोंकाला टाकलें म्हणजे दुसऱ्या टोंकाला सुताचे गठ्ठे बाहेर काढून द्यावयाचे एवढें त्या यंत्राला समजतें. तसें सरकारचें एकदां मत ठरलें कीं प्राथमिक शिक्षण द्यावयाचें. त्याप्रमाणें लगेच शिकविणारे मास्तर तयार झाले; आडगांवांतून शाळांच्या इमारती उभ्या राहिल्या; आणि हजेरीपटांतून रामजी वल्लद सख्या चांभार, सुडक्या बिन ग्यानू महार इत्यादि मुलांचीं नांवें झळकूं लागलीं; मुलांच्या वार्षिक परीक्षा होऊं लागल्या; मुलांना बक्षिसें मिळालीं, शाळांचे रिपोर्ट कनिष्ठांकडून वरिष्ठांकडे गेले; बजेटांत रकमा खर्चीं पडल्या; आणि प्राथमिक शिक्षणाची द्वाही सिमल्यापासून

वेस्टमिनिस्टर हॉलपर्यंत चोहोकडे फिरली. तरी पण आमचा राम्या चाभार आणि सुडक्या महार हे पूर्वीच्या इतकेच अक्षरशत्रू अजूनही आहेतच. हिंदुस्थानातील तीस कोटी प्रजेपैकी एकही असा मनुष्य नसेल कीं ज्याला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने सरकाराला कर द्यावा लागत नाहीं, पण ह्यापैकीं सरकाराने ज्याच्या शिक्षणाची योग्य कळकळ घेतली नाहीं असे हतभाग्य प्राणी किती बरे असतील ! पण ह्यात सरकारचा फारसा दोष नाही. तरी पण एवढे मात्र खास म्हणता येईल कीं ह्या बाबतीत सरकारची दिशा चुकलेली आहे. आमच्या समाजातील खालच्या वर्गातील लोकाना शिक्षण मिळाले पाहिजे हे खरे. पण ते शिक्षण म्हणजे ' कुत्र्याला शेपूट असतें, ' आणि ' गाढव हा फार सोशिक आणि निरुपद्रवी प्राणी आहे, ' असले नव्हे. त्याना वाचता येवो किंवा न येवो, त्याना आपल्या नावाची सही करता येवो किंवा न येवो. आपले नाव लिहिता येणे आणि ते लिहिलेलें वाचता येणे हा काहीं या ससारातील मोक्ष नव्हे. ज्याना पाढऱ्यावर काळे करण्याचें कधीं जन्मातही ठाऊक नव्हते त्याच्या हातून महापडिताच्या पाडित्याला गप्प बसावयाला लावणारीं महत्कृत्ये झालेली आहेत. ज्याना लिहिता येत नव्हते ते कारकुनानी लिहिलेल्या आज्ञापत्रकावर आपला हात रक्तात बुडवून आपले शिक्कामोर्तब करीत असत. आणि ज्याना एक अक्षरही वाचता येत नव्हते ते परमेश्वराच्या गळ्यातले ताईत होऊन राहिलेले आहेत. प्रत्येक अडाणी मनुष्याला लिहावयाला आणि वाचावयाला शिकवून नतर त्याने दुसऱ्याचे ग्रथ वाचावे आणि आपले लिहावे ही गोष्ट निदान हिंदुस्थानासारख्या अवाढव्य आणि मागासलेल्या देशात अशक्य आहे, असें सरकारच्या आजपर्यंतच्या मार्ग चुकलेल्या प्रयत्नानीं जगाला दाखवून दिले आहे. येथे साहजिकच असा प्रश्न उत्पन्न होतो की इग्रजाच्या पायानीं ही भरतभूमि अलकृत होण्याच्या पूर्वी हे खालच्या वर्गातील लोकाच्या शिक्षणाचे काम कोणत्या रीतीने होत होतें. त्या वेळीं धुळपाटी पुढें ठेवून बसलेल्या काहीं मुलाना मात्र तात्या पतोजी ' बेक बे ' आणि ' गण्या गण्या गणपति चारी कमळे झळकती ' ह्याचें शिक्षण देत असत. बाकीच्या लोकाना ह्याचाही बहुतेक अभावच असे. तरी पण एकदर राष्ट्राची स्थिति वाईट नव्हती. ह्या जगातील लोकयात्रेला निरुपयोगी अशा गोष्टी त्या

वेळेच्या लोकांना आतांच्या लोकांप्रमाणें माहीत नसतील; पण सर्व उपयोगी गोष्टी त्यांना खास कळत असल्या पाहिजेत ह्यांत संशय नाहीं. शिक्षणापासून होणारें कार्य त्या लोकांच्या ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येत होतें. ह्यावरून अर्थात् त्या कार्याचें कारणही कोणत्या तरी रूपानें त्या वेळीं अस्तित्वांत असलें पाहिजे, असें सिद्ध होतें. अतां तें रूप कोणतें होतें ह्याचा शोध करून पहाणें जरूर आहे. पूर्वी लोकशिक्षणाच्या कामीं केशवशास्त्री पुराणिक आणि गोविंदबुवा हरदास हे तात्या पंतोजीला बरीच मदत करीत असत असें दिसतें. तात्या पंतोजीच्या वर्गांतून मुलें निघालीं म्हणजे तीं बहुधा वर निर्दिष्ट केलेल्या केशवशास्त्री आणि गोविंदबुवा ह्यांच्या वर्गांत आपला विद्याभ्यास आमरणांत चालवीत असत. धार्मिक आणि राजकीय, ऐहिक आणि पारमार्थिक, शास्त्रीय आणि लौकिक, सर्व प्रकारचें शिक्षण ह्या वर्गांतून लोकांना मिळत असे. व त्या शिक्षणाच्या जोमाप्रमाणें शिष्यांच्या हातून अतिशय मर्दुमकीचीं आणि निष्काम भक्तीचीं कामें होत असत. मोठ्यापासून तों लहानांपर्यंत, श्रीमंतापासून तों गरीबांपर्यंत, ब्रह्मवृंदापासून तों अत्यंजापर्यंत, स्त्रियांना आणि पुरुषांना सर्वांना ह्या रीतीनें अवश्य लागणारें शिक्षण मिळत असे. पूर्वींच्या स्त्रियांना पियानो वाजवितां येत असो वा नसो, त्यांना आपण आपल्या धर्माप्रमाणें वागावें, आपल्या पतीला आपलें परमपूज्य दैवत मानावें, आणि आपल्या देशावर प्रेम करावें एवढ्या अवश्य गोष्टी कळत होत्या. व त्यांनीं जरी पाश्चिमात्य इतिहासाचें परिशीलन केलेलें नव्हतें तरी आपल्या राजाचा जीव संकटांत टाकून स्वतःचा जीव बचाविण्यासाठीं घरीं पळून येणाऱ्या नवऱ्याला 'यापेक्षां मेला असतां तर काय वाईट झालें असतें ?' असें म्हणण्याचें त्यांना ज्ञान होतें. चाफाजीला आपली सही करितां येत होती किंवा नाहीं हें कोण जाणें व 'एक्या लहान काळ्या मुंगीला गवसला बहू थोर' ह्या उत्तम काव्याचा रसास्वाद त्यानें घेतला होता किंवा नाहीं हेंही कोण जाणें. तरी पण देशाभिमान आणि स्वामिभक्ति ह्या मनुष्याला अवश्य लागणाऱ्या गोष्टी त्या अडाणी कुळंबट नारायणरावाच्या हुजऱ्याला कळलेल्या होत्या. व ख्रिस्ती लोकांचा अनुग्रह दुर्दैवानें न झाल्यामुळें हिंदुधर्माच्या अतिशय नीच जातींत असूनही रोहिदास चांभाराला प्रसंग आला तेव्हां रापीनें पोट फाडून आंतलें जानवें दाखवितां आलें. इतकें धर्मतत्त्व

मागासलेल्या जातींतील एका चांभाराच्या मनात शिक्षणावाचून बिघडलेले होते. असले शिक्षणाच्या नावाच्या भपक्यावाचून पूर्वीचे शिक्षण होतें. पण इंग्रजाच्या अमलामुळे, सुधारकाच्या नास्तिकपणामुळें आणि दुर्दैवाच्या अवकृपेमुळें तसल्या शिक्षणाचीं साधनें हल्ली नष्टप्राय होत चाललीं आहेत. फलद्रूप होणारीं नवीं साधनें मिळालीं नाहींत, आणि जुनीं मात्र लयाला गेलीं. पलीकडचे तीर गाठलें नाहीं आणि अलीकडच्या तीरावरचे पाय मात्र सुटून गेले. स्वर्गलोक लाधला नाहीं आणि मृत्युलोकाची वस्ती सुटली. अशा स्थितींत लोकानीं धीर धरून पुन्हा एकदा पुढें सरसावले पाहिजे. सरकार लोकशिक्षणाचें काम करीत आहे पण त्याना ठेच लागलेली पाहून आपण शहाणे झालें पाहिजे आणि त्याच्या चुका पाहून आपण आपल्या दिशेत बदल केला पाहिजे. असो. आता ही दिशा कशी बदलावयाची व खालच्या वर्गातील लोकाच्या शिक्षणासाठी इतरानीं काय करावयाचे ह्याचा विचार करू.

लोकशिक्षणाच्या कामीं सरकारचे प्रयत्न आजपर्यंत बहुतेक अशीं कसे निष्फळ झाले आहेत हे सागितले. आता हेच काम हातात घेऊन त्यात यश मिळविणें हे लोकाना कसें करता येईल ह्याचा विचार करावयाचा आहे. ज्या लोकाना शाळेत पाच पाच तासपर्यंत बसून वेळ फुकट दवडण्याला सवड नसेल त्याना अन्य तऱ्हेनें शिक्षण देण्याला लोकानी इतउत्तर प्रारभ केला पाहिजे. व जें शिक्षण शाळेच्या चार भिंतीच्या आत लोकाना मिळू शकत नाहीं तें चावडीवर, चवाठ्यावर, किंवा देवळातून देण्यास सुरवात झाली पाहिजे. स्वतः पुस्तके वाचावीं आणि शहाणें व्हावे हा हल्लींच्या शिक्षणपद्धतीचा क्रम आहे. परतु ज्ञान मनुष्याच्या मनात एकाच मार्गानें प्रवेश करिते असे नाहीं. डोळ्यानीं ज्ञानाचे भारेच्या भारे कोणाच्या मनात वाहून आणून टाकले, तर कोणाचें मन उन्नत करण्याला कानही आपले दरवाजे उघडतात आणि ज्ञानाचा सारा ओघच्या ओघ हृदयात साठवून घेतात. ज्ञानसपादन करण्याच्या कामात डोळे आणि कान हीं दोन इंद्रियें इतर इंद्रियापेक्षा मनुष्याला पुष्कळ अधिक मदत करितात. तरी पण त्यातल्या त्यात कानाची कामगिरी अल्प आयासाची आणि पुष्कळ फायद्याची असते. जेथें ज्ञान देण्याच्या कामीं डोळे हातपाय टेंकतात तेथें कान

पुढें सरसावून मनुष्याला ज्ञानसंपन्न करितात. डोळ्यांनीं विद्यार्जन करावयाचें म्हणजे अतिशय त्रासाचें वाटतें, पण कर्णपुटानें ज्ञानामृत पितांना मनाला एक प्रकारचा आल्हादच होत असतो. ह्या व अशाच दुसऱ्या अनेक कारणांसाठीं कानाच्या वाटेनें ज्ञानाला हृदयमंदिरांत घेणें फार सोईचें झालें आहे. डोळयांनीं एक पुस्तक एकटाच मनुष्य वाचूं शकतो. पण कानांच्या साधनाचा उपयोग करावयाचा असें म्हटलें तर एकाच वेळीं एकच पुस्तक हजारों लोकांनाही वाचतां येतें. हायड्रॉलिक प्रेसप्रमाणें एकपट जोर एका बाजूला खर्च केल्यास दुसऱ्या बाजूला त्याच्या किती तरी पटीनें जोर उत्पन्न होतो. असें जर हें अद्भुत यंत्र परमेश्वरानें आपल्या हातांत देऊन ठेविलें आहे तर त्याचा लोकशिक्षणाच्या कामीं उपयोग न करणें हें रास्त होईल काय ? कधींही होणार नाहीं. पूर्वींचे हरदास, पुराणिक, पोवाडे गाणारे, तमासगीर, भजनी अभंग म्हणणारे साधुसंत, आणि उपदेश करणारे गुरु, हें ह्याच साधनांचा उपयोग करीत असत. तसा आपण हल्लीं कां करून घेऊं नये ? ह्या जुन्या साधनांत आणखी कांहीं नवीन साधनांचीही सुदैवानें भर पडली आहे. वर्तमानपत्रें आणि व्याख्यानें ह्यांचा वर निर्दिष्ट केलेल्या दिशेनें पुष्कळ उपयोग होण्यासारखा आहे राष्ट्रांतील प्रत्येक मनुष्याला आपलें नांव लिहितां आणि वाचतां येऊं लागलें तर चांगलें खरें. पण निदान त्याला आपण पूर्वी कोण होतों, हल्लीं कसे आहों, आपली स्थिति काय आहे, आपला राजा कसा आहे, आपला धर्म कोठें आहे, आपला देश कशांत पडला आहे, इत्यादि गोष्टी कळणें अत्यंत जरूर आहे, व त्या त्याला हल्लींचीं वर्तमानपत्रें शिकवूं शकतील. पण तीं आडगांवांतील अशिक्षित लोकांना वाचतां येत नाहींत. हल्लींच्या वर्तमानपत्रांच्या वाचनाबद्दलची अशी स्थिति बहुधा झालेली आढळते कीं ज्यांचीं मनें त्याच त्याच गोष्टी फिरून फिरून ऐकून अगदीं निगरगट्ट बनून गेलीं आहेत त्यांच्या घरीं दररोज वर्तमानपत्रांच्या राशीच्या राशी येऊन पडतात, आणि आपल्या दुःस्थितीची हकीकत एकदां ऐकली तरी ज्यांच्या मनाची तळमळ दहा दिवसही जावयाची नाहीं अशा आडगांवांतील खालच्या प्रतीच्या लोकांच्या कानांवर त्या वर्तमानपत्रांतील एक अक्षर चुकूनदेखील पडत नाहीं ह्याला कांहीं तरी उपाय योजणें अवश्य आहे. ज्यांना वर्तमानपत्रें वाचतां येत

नाहीत त्याना तीं वाचून दाखविणारे कोणी नाहींत काय ? आजपर्यंत नसले तरी याच्या पुढें तरी निदान असे कोणी निघू शकणार नाहींत काय ? आड-गावात ज्याना पचागाचे ज्ञान नाही त्याना 'आज पित्रे आहेत, उद्या दिवाळी आहे, परवा सक्रात आहे,' असें सागणारे जोशी आढळतात. त्याचप्रमाणे त्याची स्थिति कशी आहे हे सागणारे जोशी कोणी निघू नयेत काय ? हल्लींचे काहीं काहीं मराठी शाळेवरील मास्तर पाच पाच रुपयावर सहा सहा तास पेरे हाकलण्याचे काम करीत असतात. त्यानी आपल्या लोकशिक्षणाची दिशा बदलून 'ऊठ, बस, कर, मर,' ही उदात्त तत्त्वे आपल्या छात्रवर्गाच्या मनावर ठसविण्याचे सोडून देऊन दुसऱ्या काहीं नवीन मार्गाचे अवलबन केल्यास स्वतःला पाच रुपड्यापेक्षा अधिक द्रव्य-प्राप्ति व दुसऱ्याना 'ऊठ, बस' पेक्षा अधिक ज्ञानप्राप्ति होणार नाही काय ? प्रत्येक आडगावातील लोकाना केव्हा तरी एकत्र जमवून त्याना वर्तमानपत्रे (व इतर पुस्तकेही) वाचून दाखविण्याचा कोणी क्रम सुरू केल्यास त्यात तो स्वार्थ आणि परमार्थ दोन्ही चालविणार नाही काय ? दिवसाचा काम-धदा आटपल्यावर रात्रीं प्रत्यहीं दोन घटका जरी लोकानीं ह्यात मोडल्या तरी त्या अनाठायीं गेल्या असे कधी होणार नाहीं. आडगावातील लोकाना एकत्र जमण्याला रात्रीची वेळ सोईची असते. तरी पण दिवसाही कधी कधी त्यानीं एकत्र जमावे. असल्या प्रसगाला नेहमीं धार्मिक महत्वाचे दिवस पसत करणे इष्ट असते. 'आपण आदित्यवारीं एकत्र जमू,' ह्या वाक्यात हिंदूच्या मनाला काहीं अर्थबोध होत नाही. पण 'आपण एकादशीला देव-ळात जमू, किंवा शिवरात्रीच्या दिवशीं नदीच्या काठावर जमू,' ह्या वाक्यात भाविक हिंदूच्या मनाला समजणारा असा पुष्कळ अर्थ आहे. उपवासाचे दिवस मनुष्याच्या मनाला पवित्रपणा आणीत असतात, आणि त्याच्या उदात्त विचाराना उत्तेजन देत असतात. हजारो वर्षाची आणि लाखो लोकाची धर्मश्रद्धा ह्या पवित्र दिवसाना पाठबळ देण्याला त्याच्या मागें उभी असते. म्हणून जेथें दररोजचा प्रसग साधत नसेल तेथें असले तरी प्रसग साधण्याचा अवश्य प्रयत्न केला पाहिजे. आडगावातील लोकाना एकत्र जमण्याला चावडी, किंवा पाटलाचें अगण, किंवा देवळाचा सभामडप, किंवा रानातील एखादें प्रशस्त मैदान, ह्या जागा उत्तम होत. ह्या कामीं

लागणारा थोडाबहुत पैसा गांवकऱ्यांनीं जमवावा, परंतु ह्या कृत्याला बरीचशी मदत गांवांतील सावकारांकडूनच झाली पाहिजे. सावकार हेच आपल्या गांवचे सरकार होत. त्यांनीं जर उदार मनानें आणि सढळ हातानें गांवच्या लोकांचीं मनें आपणांकडे आकर्षण करून घेतलीं तर मग तें काय करूं शकणार नाहींत ? इतकें महत्व ज्यांच्यापासून आपल्याला मिळणार त्यांच्यासाठीं कांहीं पैसे खर्च करणें हें सावकारांचें कर्तव्यकर्म आहे. परंतु अशा कामीं त्यांच्या सुशिक्षित बंधूंकडूनही त्यांना पुष्कळ मदत झाली पाहिजे. जेथें गरीब, अडाणी आणि अशिक्षित अशा लोकांना वाचून दाखविण्यासाठीं वर्तमानपत्रें पाहिजे असतील तेथें तीं त्यांना फुकट मिळणें जरूर आहे. गिरणींतून मजूर सुटले, शाळांतून मुलें बाहेर पडलीं, नदीच्या कांठीं स्नानाला बायकापुरुष जमा झाले, तीर्थांच्या ठिकाणीं यात्रेकरू आले, कामधंदा आटपून शिळोप्याच्या गप्पा सांगण्याला चार लोक एके ठिकाणीं बसले, म्हणजे त्या त्या ठिकाणीं असले आखाडे असले पाहिजेत. पुष्कळ लोक चाकरी चाकरी करीत ह्या बंगल्यावरून त्या बंगल्यावर घिरट्या घालीत असतात. जर असले लोकशिक्षणाचे काम हातीं घेऊन एखाद्या गांवीं ते वास्तव्य करून राहिले तर साहेबांचे दहा रुपये आणि पन्नास शिव्या ह्यांच्यापेक्षां कांहीं जास्ती दरमहा त्यांना तेथें पडणार नाहीं काय ? प्रत्येक गांवोगांवीं अशा प्रकारच्या नद्या भरलेल्या असून व देवानें आपल्याला हात दिलेले असून आपली तहान दुसऱ्याच्या ओंजळीवर शहाण्या माणसानें काय म्हणून ठेवावी. पूर्वींच्या पद्धतीप्रमाणें पुराणिक लोक चातुर्मास्यांत एक एक गांव आपल्या ताब्यांत घेऊन तेथल्या लोकांना राजकीय, धार्मिक, सामाजिक वगैरे बाबतींत शिक्षण देत आलेले आहेत. त्या तत्त्वाचाच अंगीकार करून व त्यांत कालमानाप्रमाणें कांहीं सुधारणा करून तोच क्रम पुढें चालवावयाचा आहे. लोकशिक्षणाच्या शाळेंतील असिस्टंट मास्तर, हरिदास, पुराणिक, उपदेशक, बहुरूपी, तमासगीर, गारुडी, गाणीं ह्मणणारे भिक्षेकरी, बाळसंतोष, कानफाटे गोसावी, मनाचे श्लोक ह्मणणारे वारकरी रामदासी, अभंग म्हणणारे वारकरी वगैरे अनेक आहेत. ह्यांच्यापासूनही प्रस्तुत कार्याला पुष्कळ मदत होण्यासारखी आहे. पण त्यांचा विचार सध्यांच नको.

——›——

मराठी भाषेची लेखनपद्धति : : : १२

शिरोभागी लिहिलेल्या विषयाची अलीकडे कांहीं दिवस बरीच चर्चा होऊं लागली आहे. कित्येक वर्तमानपत्रांतून व मासिक पुस्तकांतून ह्या विषयावर कांहीं लेखही प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांत रा. रा. काशिनाथ नारायण साने, रामचंद्र परशुराम गडबोले व शंकर रामचंद्र हतवळणे यांनीं १० जुलई व १० ऑगस्ट या तारखेचे दोन लेख प्रसिद्ध करून आमचेकडे अभिप्रायाला पाठविले आहेत. त्याबद्दल सुचलेले कांहीं विचार वाचकांपुढे मांडण्याचा आज आमचा मानस आहे.

मराठी भाषेची लेखनपद्धति हा विषय फार महत्त्वाचा आहे व त्याजकडे विद्वान् लोकांचे जितकें लक्ष जावें तितकें आजपर्यंत गेलेलें नव्हते, हीं दोन्हीं विधानें खरीं आहेत. पण हीं सर्वथैवच खरीं आहेत असें नाहीं. मराठी भाषेच्या राज्यांत आतापर्यंत सर्वच बेबंदशाही चालली होती आणि आतां मात्र तेथें इंग्रजी राज्याची सुव्यवस्थित स्थापना होणार असें नाहीं. आजपर्यंतही लोकांनीं मराठी भाषेंत बऱ्यावाईट रीतीनें शुद्ध ग्रंथ लिहिले आहेत. परंतु जगांत बहुधा असें दिसून येतें कीं आपल्याला नवीन कांहीं गोष्ट करावयाची असली म्हणजे जुन्याला सडकून नांवें ठेविलीं पाहिजेत. इंग्रजी अम्मल लोकांना आवडता करावयाचा म्हणजे पेशवाईंत न्याय नव्हता, मोंगलाईंत जीवित आणि मालमत्ता ह्यांना सुरक्षितपणा नव्हता, व पूर्वीच्या कोणत्याही रियासतींत हिंदुस्थानांतील लोकांना स्वातंत्र्याची कल्पना नव्हती, असले चारगट प्रलाप काढावे लागतात. सम्मतिवयाचा कायदा पास करवून घ्यावयाचा म्हणजे बदरीकेदारापासून रामेश्वरापर्यंत आणि द्वारकेपासून जगन्नाथापर्यंत हिंदुस्थानांतील सर्व पुरुष बारा वर्षांच्या आंतील

आपल्या कोवळ्या अबलांवर संभोगाचा कहर करण्यांतच रात्रंदिवस गर्क होऊन गेलेले असतात, असाच चोहोंकडे भपका उडवून देण्याची सचोटीची पद्धत सुदैवानें पडलेली आहे. पण जो कांहीं थोडा घोंटाळा लेखनपद्धतींत माजला असेल तो काढून टाकणें जरूर आहे असें आमचेंही मत आहे. या कामांत वर लिहिलेल्या ज्या तीन गृहस्थांनीं पुढाकार घेतला आहे त्यांचे हातून त्यांचे पुढें असलेल्या प्रश्नांचा समाधानकारक रीतीनें निकाल लागेल तर खरोखर त्यांचे आभार मानणें जरूर आहे. ता. १० जुलईच्या लेखांत सदर गृहस्थांनीं ह्या विषयांतील कांहीं मुद्यांचा तात्त्विक दृष्टीनें विचार केला आहे. परंतु त्यांत कांहीं कांहीं वादाचीं स्थलें आहेत व तेथें मतभेद होणें हें अपरिहार्य आहे. तरी त्याबद्दल वरील सभ्य गृहस्थ क्षमा करतील अशी आशा आहे.

इतर भाषाप्रमाणें मराठी भाषाही कांहीं स्वतःच्या व कांहीं दुसऱ्याच्या भांडवलावर व्यापार करणारी एक पेढी आहे. ही जिच्यावर आपली देवघेव चालविते ती सारीच रक्कम हिच्या घरची आहे असें नव्हे. हिचा मोठा सावकार म्हटला म्हणजे संस्कृत भाषा होय. अरबी, फारशी वगैरे सावकारांपासूनही हिनें कांहीं ऐवज आणिलेला आहे. पण त्या व्यवहाराला आज दोनशें वर्षें होत आलीं. त्यानंतर त्यांजपाशीं हिनें नवीन देवघेव कांहीं केली नाहीं. हल्लीं हिला एक नवीन सावकार भेटला आहे. त्यानें बाकीच्यांना हुसकून देऊन इतर ठिकाणीं जसें आपलें वर्चस्व बसाविलें आहे तसेंच अरबी, फारशी वगैरे दुकानाची सर्व खातीं बंद करून जो लागेल तो ऐवज आपणाकडून घेऊन जाण्याविषयीं यानें मराठी भाषेवर जबरदस्ती चालू केली आहे. मराठी भाषेंत इंग्रजींतून हल्लीं पुष्कळच शब्द येत आहेत. तरी पण मराठी भाषेंत संस्कृता इतका दुसऱ्या कोणत्याहि शब्दांचा भरणा नाहीं हें निर्विवाद आहे. याप्रमाणें अनेक भाषांतून मराठी भाषेंत शब्द आलेले असल्यामुळें परकीय शब्द कसें लिहावें हा एक वादाचा प्रश्न उभा राहतो. ह्याविषयीं दोन मतें आहेत. ते शब्द मूळ भाषेंत लिहिले जात असतील तसें मराठींत लिहावें हें एक मत; व तें मराठींतील नियमांप्रमाणेंच लिहावे, हें दुसरें मत. यांपैकीं वर निर्दिष्ट केलेल्या त्रिमूर्तीचा दुसऱ्या मताकडे विशेष ओढा दिसतो. आमचे मतें हें बरोबर नाहीं

व ते का बरोबर नाहीं ह्याबद्दचीं कारणेही आम्ही सागणार आहो. त्याचे पूर्वी हे सागितले पाहिजे कीं आम्हीं जे काहीं सागणार तें फक्त सस्कृत भाषेतील शब्दानाच अनुलक्षून होय. आम्ही इतर भाषेतील शब्दाबद्दल काहींच अभिप्राय देत नाहीं, म्हणून त्याबद्दल डोळे मिटून चालावयाचे असे आमचे म्हणणे आहे. ज्याना त्या भाषाचे ज्ञान असेल त्यानीं त्याबद्दलही चर्चा करणे जरूर आहे. ज्याना ज्या भाषाचे अतर्बाह्य परिपूर्ण ज्ञान नाहीं त्यानीं त्यातील शब्दाशीं अव्यापारेषु व्यापार करीत बसावे हे काहीं चागले नव्हे. वरील त्रिमूर्तीला अरबी, फारशी वगैरे भाषाचे ज्ञान असलेले जगाला कधीं विदित झालेले नाहीं असे असूनही त्या भाषातील शब्दाबद्दल त्यानी काहीं ठाम मते दिलेली आहेत तसले धाष्टर्य करण्याची आमची इच्छा नाहीं व इतराचीही नसती तर बरे झाले असते.

आमचे मत असे आहे कीं सस्कृतातील शब्द मूळचे ऱ्हस्व दीर्घ जसे असतील तसेच होता होईल तो ते राखण्याचा मराठी भाषेतील नियमाचा प्रयत्न असावा. आम्हीं हा नियम सामान्यपणे असावा असे म्हणतो. परतु काहीं जणाची अशी कल्पना झालेली दिसते कीं नियम म्हटला म्हणजे तो नियमच झाला पाहिजे. त्याला अपवाद येता उपयोगीं नाहीं. याच धोरणावर ते लोक असे म्हणू लागतात की ह्या नियमाप्रमाणेच वागावयाचे असेल तर मराठींत 'आत्मा' वगैरे शब्द 'आत्मन्' ह्याप्रमाणे लिहिले पाहिजेत, ते का लिहित नाहींत, असे ते विचारतात. परतु ही इष्टापत्तिच आह असे आम्हीं ह्याचे उत्तर देतो. वरील त्रिमूर्तीनीं ता. १० ऑगष्ट रोजीं जे एक पत्रक प्रसिद्ध केले आहे त्यात 'शब्द कसा लिहावा' हे त्यानी लिहून दाखविले आहे. त्यातून आम्ही काहीं येथे उदाहरणे देतो. 'अंगूळ,' 'अघटीत,' 'किल्मीष,' 'गणीत,' 'गोकूळ,' 'घटीत,' 'नापीत,' 'निमीष,' 'भावीक,' 'विपूळ' व 'व्याकूळ' हे शब्द निवळ सस्कृत आहेत. व ह्या प्रत्येकातील उपान्त्य स्वर सस्कृतामध्यें ऱ्हस्व आहे. परतु मराठी भाषेच्या हल्लींच्या पाणिनी–कात्यायन–पतजलि ह्या मुनित्रयानी केलेल्या नियमाप्रमाणें ह्या शब्दाचे उपान्त्य दीर्घच असले पाहिजेत असें ठरविण्यात आलें आहे. ता. १० जुलईच्या चोपड्यातील तेराव्या पानावर दुसरा नियम दिलेला आहे, तो असाः—'अंत्याक्षर अकारान्त असता उपान्त्य ऱ्हस्व इ व उ ह्याचा

उच्चार दीर्घ करण्याची प्रवृत्ति आहे. तीप्रमाणें लिहिण्याचा परिपाठ ठेवावा.' ह्या सूत्राप्रमाणें वरील शब्दांत ऱ्हस्व उपांत्य दीर्घ करण्यांत आले आहेत. त्याच पृष्ठांतील पहिल्या नियमाच्या प्रारंभीं एक अधिकारसूत्र दिलेलें आहे तें असें:—'मराठी भाषेच्या धोरणाविषयीं सामान्यतः विचार केला असता;' ह्या अधिकारसूत्रांची अनुवृत्ति दुसऱ्या सूत्रांतही घेतली पाहिजे असा रोख दिसतो. व ह्यालाच त्यांनीं दुसरीकडे 'Genius of the language' असें म्हटलें आहे. कांहीं ठिकाणीं मराठींत उपांत्य दीर्घ होत असला तरी या ठिकाणींही झालाच पाहिजे असें म्हणणें समंजसपणाचें आहे काय ? उत्सर्गाला अपवाद असूंच नयेत काय ? पण या तीन गृहस्थांना 'सोपी व ठरीव व्यवस्था पाहिजे.' तेव्हां यच्चयावत् उपांत्य दीर्घ लिहावे असा सरसकट नियम करून टाकला म्हणजे लेखनपद्धतींत सोपेपणा आला. ठरीव व्यवस्था आम्हांसही पाहिजे आहे. पण भाषेंत सोपेपणा आणणें हें कोणाच्या हातचें काम नव्हे. सोपेपणावरच दृष्टि द्यावयाची असेल तर रांजणांत मान अडकलेल्या माणसाची 'मान कापून टाका आणि व्हा चटकन् मोकळे' ही सोपी युक्ति सांगणाऱ्या दीड शहाण्यालाच आपण कां हंसावें ? अडचणी दूर करण्याचें खूळ हल्लींच्या काळांत फारच माजलें आहे. बालविधवांना फार अडचण पडते, तर करूं द्या त्यांना पुनर्विवाह. युनिव्हर्सिटींतील विद्यार्थ्यांना फार अडचण पडते; बरें आहे, त्यांच्या हत्याहत्त्यानें परीक्षा घेऊं. मराठी शाळेंतील मुलांना शुद्ध-लेखनाची अडचण पडते. असें काय, ठीक आहे. आजपासून एकसहा सर्व उपांत्य दीर्घ लिहित चला ! हा सोपेपणा झाला खरा. पण हें शुद्धलेखन नव्हे. अशुद्धच लिहावयाचें असेल तर सोपेपणांत याहीपेक्षां प्रगति करून दाखवितां येईल. फ्रान्स देशांत राजक्रांति झाल्यानंतर देशाचे पूर्वींचे विभाग बरोबर सारखे चौकोनी आकाराचे असावेत असा त्यांनीं विचार ठरविला होता. सृष्टिनिर्मित नद्या डोंगर वगैरे गांवांच्या सीमांकडे दुर्लक्ष करून ह्या मंडळींनीं आंखणी आणि पेनसिल घेऊन फ्रान्सच्या नकाशावर भराभर रेघा ओढून सारखे चौकोन तयार केले होते. त्या वेळेलाही असल्याच सोपेपणाकडे आणि ठराविक व्यवस्थेकडे त्यांचें लक्ष होतें. पण पुढें त्यांचा परिणाम काय झाला हें कोणाला सांगितलें पाहिजे ? तुमचा संस्कृतांमधील शब्द कसाही असला तरी आमच्या येथें आला म्हणजे त्यानें आपला

उपान्त्य दीर्घ केलाच पाहिजे असें ह्मणणें बरोबर नाहीं. मराठींत शब्द आला तर त्याला विभक्तिप्रत्यय लावताना वगैरे जे फेरफार करावयाचे ते तुह्मी करा. पण त्याच्या अतर्गत रचनेवर अमल चालविण्याचा तुम्हाला अधिकार नाहीं. दुसऱ्या घरची मुलगी आपल्या घरीं सून म्हणून आली तर तिनें मर्यादेनें व नम्रपणाने वागावें हा आपल्या घरचा नियम तिला लागू करा. पण आपल्या घरच्या काहीं माणसाचे कान लाब असलेच पाहिजेत अशी खोटीच कल्पना करून त्या बिचारीचेही कान ओढून ओढून लाब करण्याचा कोणी प्रयत्न केला तर तो हास्यास्पद नव्हे काय? 'गणीत', 'अघटीत,' ह्या शब्दातील उपान्त्य दीर्घ असावें असें ह्या मराठी मुनित्रयानीं प्रतिपादन करावें हें मोठें आश्चर्य आहे. आमच्या मते ह्याना सस्कृत शब्दातील अतर्गत रचनेला हात लावण्याचा बिलकूल अधिकार नाहीं. इतर सस्कृत शब्दासबधानेंही ह्यानीं असाच घोटाळा उडवून दिला आहे आणि 'अजानुबाहू' ह्या सस्कृत शब्दात 'पर्यत' ह्या अर्थी 'आ' हा उपसर्ग असूनही त्याचे असे ह्मणणें कीं हा शब्द 'अजानुबाहू' असा लिहावा. येथे सस्कृत शुद्ध स्वरूपाकडे दुर्लक्ष का? जसा उच्चार होतो तसे लिहिले जावे हा नियम येथे लागू केला होय? मग 'गडबोले' असाच बहुधा उच्चार होत असता ह्या तीन गृहस्थापैकीं एकानें ह्याच लेखावर 'गोडबोले' अशी सही का करावी? व व्युत्पत्तीकडे पाहून 'गोडबोले' असे जर लिहावयाचे तर मग रा. रा. शकररावजींनीं 'हातवळणे' अशी व रा. रा. साने यानीं 'काशीनाथ' अशी सही का करू नये होती? साराश, ह्या तीन गृहस्थाच्या स्वतःच्या सह्याच्या लेखनपद्धतींतसुद्धा तिघाचे एकमत झालेलें दिसून येत नाहीं. एक उच्चाराप्रमाणें लिहितात. ह्यावरून लेखनपद्धतींत ठरीव व्यवस्था करणें सोपें नाहीं हें तेव्हाच दिसून येईल. 'अजानुबाहू' प्रमाणेंच 'आतुर' शब्दातील 'आ'चाही एक हात तोडण्यात आलेला असल्यामुळें तोही बिचारा तसाच कण्हत पडलेला आहे. व 'अवाज' शब्दही आपल्या 'आ'चा हात तुटल्यामुळें दीर्घ रोदनाचा 'अवाज' काढीत बसला आहे. आमची एवढीच प्रार्थना आहे कीं, 'विद्वान् लोकाच्या अनास्थेमुळें मराठी भाषेंत बडाळी' झालेली असेल, 'एकाचा धरबंद दुसऱ्यास' नसेल, 'ज्यानें त्यानें पाहिजे त्याप्रमाणें शब्द लिहावा, वाक्यरचना करावी व व्याकरण शिकवावें' अशी स्थिति झाली असेल. पण

विद्वान लोकाच्याच अनास्थेमुळें संस्कृत शब्दांत अशी बंडाळी न होवो व मराठींत असलेली अधिक न वाढो.

एकच शब्द अनेक रीतींनें लिहिण्यासंबंधानेंसुद्धां पुष्कळांचा मतभेद होण्याचा संभव आहे. दोन्ही शब्द जर प्रचारांत आहेत व ते शुद्ध आहेत तर त्यांतला अमुक लिहूं नका आणि अमुकच लिहित जा असें सांगण्याचा कोणाला तरी अधिकार पोंचेल काय ? लोकांवर इतका जुलूम हल्लींच्या प्लेगांत किंवा पूर्वींच्या मोंगलाईमध्यें तरी कोणी कधीं केला होता काय ? असल्या बाबतींत सुधारणा करीत बसणें आणि कुडाला तुंबड्या लावणें ह्यांत फरक तो काय ? 'एकच शब्द लिहिण्याचे निरनिराळे प्रकार' ह्या सदराखालीं 'कल्पांतरीं' आणि 'कल्पांतीं' हे शब्द दिले आहेत. पण 'कल्पांतरीं' आणि 'कल्पांतीं' हे एक शब्द लिहिण्याचे निरानिराळे प्रकार आहेत असें कोणी समंजस मनुष्य म्हणणार नाहीं. 'कल्पांतरीं' म्हणजे दुसऱ्या कल्पांत व 'कल्पांतीं' म्हणजे 'कल्पाचे शेवटीं.' असल्या प्रकारांनीं लेखनपद्धति शिकणारे शब्दार्थांच्या घोंटाळ्यांत मात्र पडण्याचा संभव आहे. पण 'दागदुजी' हा शब्द तर विद्यार्थ्यांची अगदींच तारांबळ उडवून टाकणार यांत शंका नाहीं. २४ पानांत 'दागदुजी' ह्याप्रमाणें शब्द लिहावा असें आहे व तेथें 'दाग-दुजी' हा रद्द झाला आहे. पण २७ पान म्हणतें कीं, 'दागदुजी' हें अगदीं शुद्ध स्वरूप आहे. 'नांव' [पदार्थांचें ना (नां ?) व] हें स्वरूप शुद्ध ठरतें. पण त्याचपासून निघालेला शब्द 'नावाजणें' ह्यांतील 'ना' वर अनुस्वार नको हें काय गौडबंगाल आहे ?

'वीणा' शब्द स्त्रीलिंगी असतांना मराठींत पुल्लिंगी समजतो, इत्यादि उदाहरणावरून व्याकरण करतांना शब्दांची पूर्वपीठिका म्हणजे लिंग, वचन वगैरे आपण पहात नाहीं. तर मग शब्द लिहितांनाच त्यांची पूर्वपीठिका आम्ही काय म्हणून पहावी असा एक १० जुलईच्या लेखांत प्रश्न आहे. पण ह्याचें उत्तर एवढेंच कीं 'वीणा' शब्द पुल्लिंगी चालवा असें एखाद्या ट्रेनिंगच्या, हायस्कूलच्या किंवा मराठी शाळेच्या मास्तरानें सांगितलें असतें तर तें कोणीही ऐकलें नसतें. तो भाषेचा प्रघात पडून गेला. म्हणून आम्हीही 'गणित' शब्द 'गणीत' असा लिहावयाचा हुकूम करूं असें कोणी म्हणेल तर तो हुकूम कोणी मानील काय ? एक गोष्ट भाषेनें सिद्ध म्हणून स्वीकारलेली आहे व दुसरी तुम्ही

तिच्यावर नवीन लादीत आहा. हा दोहोंत फरक आहे. 'कवि,' 'वस्तु,' 'भानु' इत्यादि शब्दसुद्धा विभक्तीप्रत्यय विरहीत असतील तेव्हा मूळ संस्कृत स्वरूपाला धरूनच ऱ्हस्व लिहावे हे बरें. अनुस्वाराच्या संबंधानेही पुष्कळ मतभेदाचीं स्थळे आहेत. परंतु स्थलसंकोचास्तव त्याचा हल्लीं येथें उल्लेख करिता येत नाहीं. होता होईल तो सोपेपणापेक्षा मूळ शब्दातील शुद्ध स्वरूपाकडे लक्ष पोंचवून रा. रा. साने, गडबोले व हतवळणे हे हातीं घेतलेल्या ह्या महत् कृत्याचा योग्य निकाल लावतील तर मराठी भाषेवर त्याचे खरोखरच फार उपकार होणार आहेत. भलभलते दुराग्रह सोडून मराठी व इतर भाषाना अनुकूल अशींच शब्दस्वरूपे लोकापुढे मांडण्याविषयीं ते प्रयत्न करतील तर त्याना यश आल्यावाचून राहणार नाहीं. शब्दाची व्युत्पत्ति समजली पाहिजे हें जर इष्ट आहे तर 'इयत्ता,' 'ऋण,' 'आगाऊ,' 'आरसा,' 'अळशी,' हीं संस्कृताला अधिक जवळ असणारीं व मराठींत प्रचारात असलेलींच रूपे अधिक ग्राह्य झाली पाहिजेत. शास्त्रीय विवेचनात हट्ट किंवा अभिमान उपयोगाचा नाहीं. तो नसला म्हणजे सत्य सिद्ध होण्याला फारसा उशीर लागत नाहीं.

तरवारीचा हक्क : : : १३

राजकीय बाबतींत काहीं वेडगळ समजुती आपल्या लोकाच्या हाडामांसांत पुष्कळ दिवसापासून अगदीं भिनून गेलेल्या आहेत जुनाट हाडाचीं खोल गेलेलीं पाळेंमुळें खणून काढणें फार कठिण असतें व पुष्कळ दिव-

सांचा शरीरांत खिळलेला रोग बरा करणें फार अवघड पडतें. त्यांतलीच स्थिति चुकीच्या मतांची असते. तरी पण तीं खोटीं मतें काढून टाकणें अत्यंत जरूर असतें.

युरोपियन आणि नेटिव्ह ह्याच्यांत कोणत्याही प्रकारचा फरक दिसून आला म्हणजे गरीब नेटिव्ह आपल्या मनाशीं असा प्रश्न विचारतो कीं हा फरक काय म्हणून? नेटिव्ह बी. ए. झाला म्हणजे त्याला वशिल्यांनीं आणि शिफारशीच्या चिठ्यांनीं साठ रुपयांची मास्तरची जागा मिळते. पण तोच युरोपियन बी. ए. झाला म्हणजे इंडियांतील कोठल्या तरी कॉलेजमधील सहाशें रुपयांची प्रोफेसरची जागा त्याच्या हातधुऊन पाठीस लागते. नेटिव्ह बी. ए. होऊन हायर लोअरच्या परीक्षा पास झाला म्हणजे दहा पंधरा वर्षांनीं तो सवाशें दीडशें रुपयाचा मामलेदार बनतो. पण तोच युरोपियन सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा पास होऊन हिंदुस्थानच्या जमीनीला त्याचे पाय लागले कीं त्याची दरमहा छटाकी झडूं लागते, व थोड्याच दिवसांत तो कोठल्या तरी जिल्ह्याचा सातआठशें रुपये पगाराचा दुय्यम राजा बनतो. हायर लोअरची परीक्षा युरोपियन आणि नेटिव्ह या दोघांनाही द्यावी लागते. पण नेटिव्हाला पास होण्याला शेंकडा साठ मार्क लागतात व युरोपियनाला पंचवीस बस्स होतात. नेटिव्ह एल. एल. बी आणि युरोपियन बॅरिस्टर या दोघांनाही हायकोर्टांतून वगैरे काम करण्याची मोकळीक आहे; पण ओरिजिनल साईडकडील मोठ्या प्राप्तीच्या फिर्यादी फक्त बॅरिस्टरांनींच घ्याव्या व दाहपांच, पराकाष्ठा शेंपन्नास रुपये प्राप्तीचीं अपिलें वगैरे नेटिव्ह वकीलांनीं चालवावीं असा शिरस्ता आहे. नेटिव्ह एल्. एम्. अँड. एस्. ला स्वतःच्या खर्चानें डिस्पेन्सरी काढून चरितार्थ चालवावा लागतो. पण युरोपियन डाक्तरला दरमहा हजार रुपयांची चंदी मिळते. नेटिव्ह एल. सी. ई. झाला तर त्याला पन्नास पाऊणशेंची नेटिव्ह संस्थानांतून कोठेंतरी ओव्हरसियरची जागा पहावी लागते. पण कदाचित् तितक्याच ज्ञानाचा युरोपियन इंजिनियर आला कीं तो थोड्याच अवकाशांत एक्झिक्युटिव्ह इंजिनियर, चीफ इंजिनियर किंवा आणखी कसला तरी इंजिनियर बनतो, लष्करी खात्यांत नेटिव्ह शिपाई कितीही शूर असला तरी त्या बिचाऱ्या सरड्याची धांव कुंपणापर्यंतच. त्याला दोनतीनशेंच्या वर

पगाराचें नाव नको. पण तोच युरोपियन शूर शिपाई असेल तर तो भराभर एकेक पायरी चढत जाऊन लवकरच शिडीच्या शेवटच्या पायरीवर जाऊन उभा राहतो. पोलिसातील नेटिव्ह शिपाई आठदहा रुपयावर वर्षोवर्ष रखडत पडलेला असतो. पण साधारणपणे तितक्याच योग्यतेचा युरोपियन कान्स्टेबल दरमहा शेंपन्नास रुपये खिशात टाकून घोड्यावर बसून दौड करीत असतो आगगाडीच्या इजिनवरील नेटिव्ह मजूर वीसपचवीस रुपयात इजिनचे सर्व काम चालवितो. पण तोच युरोपियन ड्रायव्हर धुद होऊन पडण्याला आणि झोंप काढण्याला दरमहा शंभर रुपये पगार मागतो. डोळयात तेल घालून साऱ्या रात्रभर आपल्या डायलकडे पहात बसणारा बिचारा नेटिव्ह सिग्नलर दहा पधरा रुपयानीं आपल्याला कृतार्थ मानतो- पण गाडीच्या वेळीं दारावर उभे राहून तिकिटें कातणाऱ्या छोटेखानीं युरोपियन तिकेट कलेक्टराना ऊर्फ रेल्वेतील बड्या ऑफिसराच्या लहान व उनाड नातलगाना पन्नास साठ रुपयाचा तरी दरमहा खुराक पाहिजे. पण अशीं उदाहरणें देऊ लागल्यास ती कधींच सरावयाचीं नाहींत, म्हणून थोडक्यात इतके सागितले म्हणजे पुरे आहे कीं हिंदुस्थानात जितकी जितकी सरकारी किंवा युरोपियन कपन्याचीं ऑफिसें आहेत तितकीं तितकीं सर्व आपल्याला अशाप्रकारचीं पाहिजे तेवढीं उदाहरणें दाखवून देतील यात शंका नाहीं. हे जें पदोपदीं वैषम्य दिसते ते का, असा प्रश्न प्रत्येकानें आपल्या मनाला आजपर्यंत अनेक वेळा विचारला असेल. सामान्यपणें ह्या प्रश्नाचे उत्तर असें देण्यात येतें कीं इग्रज लोकानीं आपल्याला जिंकलेलें आहे, ते आपले जेते आहेत व आपण त्याचे जित आहोंत. आपण त्याचें- कडून जिंकले गेलेले असल्यामुळें ते हजार रुपयाच्या पगारावर चैन उडवीत असताना आपण दहा रुपयाचा पगार मिळवून घरात उपाशीं मरून हापिसात साहेबापुढें तरतरीत चेहरा दाखविला पाहिजे. त्यानीं आपल्याला जिंकले म्हणून त्यांचा अधिक सुखावर हक्क आहे. हा त्याचा तरवारीचा हक्क आहे. तेव्हा त्यानीं तरवारीनें सपादन केलेल्या हक्काचा उपभोग घेण्याला त्याना कोणता प्रत्यवाय आहे ? ते असें करतात हा त्याचा हक्कच आहे. असलें तर्कशास्त्र आजपर्यंत शिरस्तेदार आपल्या कारकुनाना आणि रावबहादूर आपल्या खुषमस्कऱ्याना सागत आले. पण हें तर्कशास्त्र खरें आहे काय ?

स्वतः इंग्रज लोक, जे शहाणे आहेत तेच, हें तर्कशास्त्र कधीं पुढें आणतात काय ? असल्या तर्कशास्त्राचें आयुष्य अजून भरलें नाहीं काय ? व हीं थोतांडें जितक्या लवकर नष्ट होतील तितकी चांगलीं नव्हेत काय ?

वरील तर्कशास्त्र अगदीं चुकीचें आहे. इंग्रज लोकांनीं आपल्याला जिंकलेलें असल्यामुळें व त्यांच्याच हातून असले अत्याचार घडत असल्यामुळें वर नमूद केलेलें वैषम्य युरोपियन आणि नेटिव्ह ह्यांच्या दरम्यान राखण्याचा त्यांना त्यांच्या तरवारीनेंच हक्क दिलेला आहे असा गैरसमज होणें स्वाभाविक आहे. पण हा कार्यकारणभाव अगदीं भ्रांतिमूलक आहे हें ह्या प्रश्नाच्या थोड्याशा तात्त्विक विवेचनावरून लक्षांत येण्यासारखें आहे. तरवारीचा हक्क लढाई चालू आहे तोंपर्यंत काय तो चालतो. लढाई संपली कीं तरवारीचा हक्क संपला. 'तूं आमचें रक्षण कर आणि तुला आम्ही कर देऊं,' इत्यादि प्रकारचा करार लोकांनीं आपल्या राजापाशीं केलेला असतो. परंतु एखादे वेळीं आपमतलबी, महत्त्वाकांक्षी आणि लबाड अशा दुसऱ्या राजाला अशी इच्छा उत्पन्न होते कीं त्या राजाचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत घ्यावा. तो त्याजवर स्वारी करतो आणि त्याला रसातळाला पोंचवतो. लोकांचा पहिला राजा जिवंत असतो तोंपर्यंत ते त्याच्यासाठीं व आपल्यासाठीं लढत असतात. परंतु आपला पहिला राजा मरून गेला व आपल्यांतलाच दुसरा राजा करणें शक्य नसलें तर अशा प्रसंगीं लोक स्वारी करणाऱ्या राजाशीं करार करतात. लोकांना कोणाला तरी कराच्या रूपानें पगार देऊन राजा या नांवाखालीं मोडणाऱ्या त्या आपल्या प्रतिष्ठित चाकराकडून आपलें काम करून घ्यावयाचें असतें. तेव्हां त्याबद्दलचे सर्व करारमदार ठरवून घेऊन लोक आपलें काम करीत जाण्याचा हुकूम कंबर बांधून तयार झालेल्या नवीन चाकराला ऊर्फ राजाला सांगतात. कांहीं करार ठरवूनच लढाई बंद होत असते. लढाईत सर्वच अनिश्चित असतें. एका लढाईत जय आला म्हणून दुसरींत येईलच अशी राजालाही खात्री नसते. म्हणून लढाई बंद होते. ती एकाच्याच फायद्यासाठीं नव्हे तर दोन्ही पक्षांच्या फायद्यासाठीं होय. असें वास्तविक असतां लढाई संपल्यानंतर एका पक्षानें दुसऱ्या पक्षावर तरवारीचा हक्क चालविणें अगदीं नामर्दपणाचें आणि बेशरमपणाचें काम आहे. जर तह झाला, शांतता झाली, राजानें लोकांची इमानें इतबारें चाकरी करण्याची

शपथ वाहिली व लोकही राजनिष्ठ आहेत व दोघानींही आपआपल्या तरवारी खालीं ठेविल्या, तर मग राजकीय पक्षालाच तेवढा आपल्या तरवारीचा हक्क सागण्याला काय अधिकार आहे ? जर राजा तरवारीचा हक्क सागेल तर प्रजेलाही तरवारीचा हक्क सागण्याला काय हरकत आहे ? उभयपक्षीं करार होऊन शातता झाल्यावर राजा तरवारीच्या हक्काचा उपयोग करूं लागेल तर त्यानेंच शाततेचा भग केला, त्यानेंच करारार्ची कलमे मोडलीं, व त्यानेच गुप्तपणें लढाईला सुरवात केली असा अर्थ होणार नाही काय ? आणि राजानेच जर लढाईला सुरवात केली तर मग लोक तरी स्वस्थ कसे बसतील ? जर राजाला तरवारीचा हक्क मागण्याला अधिकार असेल तर मग लोकानाही अधिकार का असू नये ? राजाने प्रजाद्रोह केला तर प्रजेला राजद्रोहापासून कोण थाबवील ? उभयपक्षीं पाळले गेले तर ते करार. नाहीं तर लुच्चे लोकाच्या हातात तीं फसवेगिरीचीं उत्तम साधने होतात. एखाद्या मनुष्याला त्याच्या खुषीविरुद्ध कोडून ठेवलें तर त्याला पळून जाण्याला पूर्ण अधिकार आहे. एखादा देश किंवा तेथील लोक लढाईत जिंकले गेले हें म्हणणेंच खोटे आहे. ह्यातील अर्थ इतकाच आहे कीं शेवटची जी लढाई झाली त्यात हे लोक पराभव पावले व पुढे लढाई बद झाली तर फिरून कोणत्या पक्षाला जय येईल व कोणत्या पक्षाचा पराजय होईल हे सागणे कठिण असते. शिवाय एखाद्या देशातील लोकाचे आजे पणजे जिंकले गेलेले असले म्हणजे त्याचे नातू पणतूही नेहमीं त्या अपमानाला पात्र होत जावेत असा काही नियम नाहीं. अॅडॅमनें केलेले पाप प्रत्येक ख्रिश्चनच्या माथीं बसलेलें असतें तशी राजकीय धर्मात स्थिति नाहीं. साराश, सर्व करार उभयपक्षीं सुरळितपणे पाळले जात असता तरवारीचा हक्क सागण्याचा हक्क जेत्याना कधींही प्राप्त होत नाहीं. व लोकानींही तो हक्क कधीं चालू देता कामा नये. वशपरपरागत प्राप्त झालेलें राज्य व लढाईनें मिळविलेलें राज्य हीं दोन्हीं लढाई सपल्यानतर सारखींच मानलीं पाहिजेत एका प्रसिद्ध तत्त्ववेत्त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, The demand of one nation more than of the other from the title of conquest, as being a conquered nation, is an act of ignorance of the rights of sovereignty शहाणे इग्रज लोक हिंदुस्थानातील आपल्या राज्याला 'Goverment established

by law ' असें म्हणतात, ' by sword ' असें म्हणत नाहींत. राणी सरकारनीं १८५७ सालच्या बंडानंतर आपल्या लोकांना जे हक्क दिले आहेत त्यांत इंग्लिश व इंडियन ह्यांच्यांत आम्ही भेद करणार नाहीं असेंच अभिवचन दिलेलें आहे- ह्यावरून असें दिसून येईल कीं शांततेच्यावेळीं Right of conquest असा पदार्थ नाहीं. हा सर्व खुषमस्कऱ्या आणि तोंडपुजा लोकांनीं उभारलेला बागुलबुवा आहे. हा हुसकून लाविला पाहिजे. तत्त्व कळलें तर आज नाहीं उद्यां तरी त्याप्रमाणें वर्तन होण्याचा संभव आहे. एवढ्याच साठीं खोट्या मतांचें नाणें जें आजकाल चोहोंकडे प्रचारांत आहे त्याची टांकसाळ बंद करणें अत्यंत इष्ट आहे.

चित्रें : : : १४

सर्वांत पहिला आणि अतिशय उत्तम कारागीर म्हटला म्हणजे ब्रम्हदेव होय. मूर्ति किंवा पुतळे तयार करण्याच्या कामांत अतिशय निष्णात असा पहिला सुतार ब्रम्हदेव हाच होय. मनोवेधक चित्रें तयार करणारा आणि तीं भपकेदार रंगानें खुलवून देणारा पहिला उत्कृष्ट चितारी म्हटला म्हणजे हा ब्रम्हदेवच होय. तेव्हां मातीच्या किंवा दगडाच्या मूर्ति तयार करणें आणि कागदावर चित्रें काढणें व तीं रंगविणें या सर्व कलांचा उगम ब्रम्हदेवापासून झाला असला पाहिजे. ब्रम्हदेवानें मनुष्यांच्या मूर्ति निर्माण केल्या, ते पाहून मनुष्यापैकीं कांहीं सुतारांना आपणही अशा मूर्ति उत्पन्न कराव्या अशी महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. व त्यांनीं मनुष्याची मूर्ति पाहून त्याप्रमाणें हुबेहुब

दुसरी प्रतिमा तयार करण्याचे मनात आणले असावे. प्रथमतः मातीच्याच मूर्ति करण्याची कल्पना सुचलेली असली पाहिजे. व दगडाच्या मूर्ति करण्याची कल्पना त्याच्या पाठीमागून अस्तित्वात आलेली असावी. प्रथम मातीच्याच मूर्ति करीत असत असें मानण्याला अनेक कारणे आहेत. मानवी शरिरातील मार्दवाचें मातींतील मऊपणाशीं पुष्कळ साम्य आहे. खुद्द मानवी शरीर हेंहीं मातीचेच आहे अशी वेदान्तादिशास्त्रापासून प्रवृत्त झालेली समजूत लोकात प्रचलित आहे. शिवाय मातीची मूर्ति बनाविण्याला श्रम व खर्च कमी पुरतात. दगडापेक्षा माती सुलभ रीतीने मिळू शकते, व मातीच्या मूर्तींत कमी जास्त फेरफार करणें झाल्यास तो थोड्या मेहनतीनें करता येतो. शिवाय दगडाच्या मूर्तीला एखादा टाकींचा ठोका जोराने बसला व भलत्याच ठिकाणचा एखादा टवका उडाला तर ती सर्व मुर्ति फुकट जाण्याचा संभव असतो. परतु अशा प्रकारची भिती मातीच्या चित्रात मुळींच नसते. इत्यादि कारणासाठीं माती हेंच उपादान द्रव्य पूर्वींच्या कारागिरानीं प्रथमतः उपयोगात आणले असावें. मातीच्या मूर्ति उचलताना किंवा इकडून तिकडे नेताना कोणाचा हात मोडतो कोणाचा पाय मोडतो, व त्या फार दिवस टिकत नाहींत असें पाहून दुसरे काहीं तरी उपादानद्रव्य घेऊन त्याच्या मूर्ति घडविण्याचा विचार लोकाच्या मनात आला असला पाहिजे. अशा वेळीं मातीच्या जागीं दगड आला, कोरण्याच्या जागी टाक्या आल्या, व दगडाच्या मूर्ति प्रचारात येऊ लागल्या ही मूर्ति करण्याची कला निघाल्यापासून व त्या मूर्ति टिकाऊ होण्यासाठीं दगडानें आपला देह खर्ची घालण्याचे अगावर घेतल्यापासून आकाशातील देव पृथ्वीवरच्या घरात येऊन राहू लागले आणि राजे व बडे लोक हे मेले तरी मृत्युलोक सोडून जाईनातसे झाले व माणसानीं मरुन आपली जागा दुसऱ्यासाठीं रिकामी करून द्यावी हा जो मृत्यु निर्माण करण्यात परमेश्वराचा हेतु त्याला हरताळ लावून राजे आणि बडे लोक आपल्या शरिरापेक्षा आपल्या पुतळ्यानींच पृथ्वीवरील जागा अधिक अडवू लागले. ही दगडी मूर्ति तयार करण्याची कला वृद्धिंगत होण्याला अनेक कारणें झालेली आहेत. इटली देशात उत्तम मूर्ति करणारे होऊन गेले व तेथें ती कला अगदीच उदयाला आली, व पूर्वी ग्रीस आणि रोम या ठिकाणीं अनेक उत्तम मूर्ति झाल्या, या सर्वांचें एक कारण असें आहे कीं त्या प्रदेशात

अतिशय मऊ संगमरवरी दगडाच्या पुष्कळ खाणी आहेत. धर्मभोळेपणानें देवांच्या मूर्ति करण्याला उत्तेजन दिलें स्वार्थसाधुपणा आणि तोंडपूजेपणा ह्या सद्गुणांनीं राजापासून तों कधीं कधीं तहत त्याच्या खुद्द कुत्र्यांपर्यंतही सर्वांच्या मूर्ति बनविण्याला सुरवात केली. हा मूर्तींचा थोडासा इतिहास झाला. आतां कागदांवरील चित्रांची कल्पना कशी सुचली असेल ह्याचा आपण विचार करूं.

अनुकरण करतां करतां कांहीं नवीन कल्पना सुचते असा सामान्य अनुभव आहे. त्याप्रमाणें पाहिलें असतां ब्रह्मदेवाची कृति मनुष्य झाला पाहून मूर्तींची कल्पना सुचली असावी व मूर्ति साध्य झाल्यानंतर ती कांहीं रूपांतरानें काढण्याचा विचार सुचला असावा असें दिसतें. कागदावरील चित्रें काढण्याची कल्पना सुचण्याची पुढें दिलेली कारणेंही असण्याचा संभव आहे. आपण उन्हांतून चाललो असतों म्हणजे आपली सावली रस्त्यावर पडते. आपण दिव्याजवळ बसलेलो असलों तर आपली प्रतिमा भिंतीवर उठलेली दिसते. किंवा आपण एखाद्या शांत पाण्याच्या नदीच्या कांठीं उभे असलों तर त्या नदींत आपलें प्रतिबिंब पडलेलें दिसतें. अशा वेळीं पूर्वीच्या एखाद्या थोरणी आणि कल्पक कारागिराच्या डोक्यांत कागदावर चित्र काढण्याची कल्पना उत्पन्न झाली असली पाहिजे. उन्हांत आपली जी सावली पडते ती पाहून चित्राच्या बाहेरील मर्यादेच्या रेषा चितान्यानें काढल्या असाव्यात, पण पाण्यांतील प्रतिबिंबांत आपलें नाक, डोळे वगैरे सर्व बारीकसारीक अवयव स्पष्ट उठलेले पाहून तसेच अवयव कागदावर काढण्याची त्याला कल्पना सुचली असली पाहिजे. हल्लींचें अगदीं हुबेहूब चित्र म्हणजे फोटोग्राफ ही सुद्धां एक प्रकारची सावलीच आहे. तेव्हां सावलीवरुन कागदावरील चित्रांची कल्पना निघाली असावी असें मानण्याला कांहीं हरकत नाहीं. ह्याप्रमाणें साधें चित्र तयार झाल्यावर सृष्टींतील रंग पाहून आपल्या चित्रांतही तसले रंग भरण्याची इच्छा चितान्यांच्या मनांत उत्पन्न होणें अगदी साहाजिक आहे. अशा रीतीनें एकावर एक कल्पना सुचत जाऊन व एकामागून एक सुधारणा होत जाऊन अखेरीस हल्लीं आपण पहातों तशा प्रकारचीं चित्रें तयार होऊं लागली.

ह्या वरील विवेचनाकडे आपण लक्ष दिलें तर आपल्याला असें आढळून

येईल कीं जमिनीवर गवत उगवते किंवा झाडाला पालवी फुटते ह्या गोष्टी जितक्या साहजिक आहेत, तितकीच पुतळे आणि चित्रें ह्यांची कल्पना लोकांच्या मनात उत्पन्न होणे साहजिक आहे परंतु जी गोष्ट, साहजिकपणेच का होईना, अस्तित्वात आलेली आहे तिचा योग्य उपयोग कसा करावयाचा ह्याचा विचार सुज्ञ लोकांनीं केला पाहिजे. पुतळे आणि चित्रें हीं केवळ डोळयांना सुख देण्यासाठीं नाहींत तर तीं मनाला काहीं तरी उपदेश करण्यासाठींच आहेत हे तत्त्व कोणीहीं विसरता कामा नये व या दृष्टीने पाहिले असता कोणत्या चित्रांना कोणतें स्थळ योग्य आहे ह्या विचाराला बरेच प्राधान्य देणे अवश्य आहे. अलीकडे एकोणिसाव्या शतकातील अनेक अमर्याद शोधामुळे चित्रकला तर फारच स्वस्त झाली आहे त्यामुळे साहेब लोकांचीं चित्रें पैशाला पन्नास मिळतात. कित्येक वेळा असे दृष्टोत्पत्तीस येतें कीं जुनीं इंग्रजी सचित्र वर्तमानपत्रें विकत घेऊन कित्येक अडाणी लोक त्यातील साहेबांचीं, त्यांच्या घोड्यांचीं, त्यांच्या गाड्यांचीं, त्यांच्या खुर्च्यांचीं त्यांच्या मडमांचीं, किंवा त्यांच्या कुत्र्यांचीं चित्रें कातरून आपल्या घरातील भिंतीला डकवून ठेवतात कित्येक ठिकाणी खुद्द देवघरातील भिंतीलाही साहेबांचीं आणि त्यांच्या टोप्यांचीं चित्रें डकविलेलीं दृग्गोचर होतात. लहान मुलांना रॅलीब्रदर्स कंपनीचा एखाद्या मडमेचें चित्र काढलेला कापडावरील छाप मिळाला म्हणजे ते आपल्याला स्वर्गच मिळाला असे मानतात. पण हे सर्व वेडगळपणाचें प्रकार आहेत. विशिष्ट स्थळीच विशिष्ट चित्रें असण्यात एक प्रकारचे स्वारस्य आहे. देवळातून देवाचीं चित्रें असावीत, पुराणातील गोष्टींचीं चित्रें असावीत, साधुसंतांचीं चित्रे असावीत, साराश, ज्यांच्या योगानें पाहणाराचें मन परमेश्वराकडे लागेल अशीच चित्रें तेथें असावीत. येथें साहेबांचीं चित्रें काय करावयाचीं आहेत ? देवळात साहेब कशाला पाहिजे ? देवळांत अशा प्रकारच्या तसबिरा ठेवणें हें अरसिकपणाचें व अश्रद्धेचें लक्षण आहे. राज्याच्या दरबारात राजाच्या सर्व पूर्वजांचीं चित्रें असावीत, त्यांच्या उत्तम प्रधानांचीं चित्रें असावीत, त्यांच्या शूर सेनापतींचीं चित्रें असावीत; पण तेथे एखाद्या सुंदर स्त्रीचे किंवा एखाद्या उच्च साहेबाचें चित्र असण्याचें काय प्रयोजन आहे ? खाजगी रंगमहालात ज्यांच्या योगानें कामोद्दीपन होईल अशा प्रकारचीं चित्रें असावीत. तेथें सुंदर

स्त्रियांचीं वगैरे चित्रें असणें गैरशिस्त नाहीं. परंतु कित्येक रंगमहालातून देखील सवंग सवद्याची साहेबांची चित्रें दृष्टीस पडली तर त्याला काय म्हणावें? इतका स्थानास्थान विचार नसणें हें मनुष्यजातीला शोभत नाहीं. प्रत्येक ऑफीसमध्यें तेथील साहेबांचें एक मोठें चित्र ऑफिसच्या दारांत पाऊल टाकल्याबरोबर सर्वांच्या दृष्टीस पडेल अशा ठिकाणीं असणें हें अगदी रास्त आहे. पण आपल्या साहेबांचा फोटो म्हणून प्रत्येकानें विकत घेऊन घरीं आणून देवघरांत लावून ठेवणें हें सारासारविचारांच्या अभावाचें दर्शक आहे हल्लीच्या काळांत सुधारलेल्या यंत्रकलेनें चित्रें अतिशय स्वस्त करुन ठेविलीं आहेत, हें खरें. पण त्याच्याबरोबर कोणतीं चित्रें कोठें लावावीं ह्याविषयींहि एक शास्त्र अस्तित्वांत आलें पाहिजे. असें सध्यांच्या स्थितिवरून दिसते. आपल्या देवळांत किंवा घराच्या देवघरांत, किंवा रंगमहालांत खुद्द साहेबांनीं येणें हें जितकें आपल्याला गैरशिस्त वाटेल तितकेंच त्यांचें चित्र तेथें असणें हें वाटलें पाहिजे. मन उदात्त करणें हा जर चित्रांचा एक उपयोग असेल तर साहेब खुर्चीवर बसलेले व आपण त्यांच्या खुर्चीमागें ऊभे राहिलेले असल्या चित्रांनीं मन उदात्त कसें होणार? मूर्ति किंवा पुतळे ह्यांच्याबद्दलही वरील प्रकारचाच न्याय लागूं पडतो सारांश चित्रें किंवा पुतळे ह्यांना योग्य स्थाने पाहून त्या ठिकाणींच त्यांची योजना करणें उचित आहे नाहीं तर आपण आपली विवेकशून्यता मात्र त्याच्या योगाने व्यक्त करतों असें होतें.

राज्यापहार आणि न्याय : : : १५

राज्यापहार म्हणजे राज्याचा अपहार, व अपहार म्हणजे घेणें. परंतु अने बपासून आपल्या गरजेकरिता दहा रुपये मागून घेतले तर तेथे अनें बच्या दहा रुपयाचा अपहार केला असें आपण ह्मणत नाहीं. पण बच्या रुपयावर अची कोणत्याही तऱ्हेची मालकी नसून व बची परवानगी विचारल्यावाचून जेव्हा बचे दहा रुपये कोणत्या तरी साधनानें आपल्या पिशवींत येऊन पडलेले अ पाहतो व ते परत देण्याचीही अला कधीं इच्छा होत नाही, तेव्हा अनें बच्या दहा रुपयाचा अपहार केला असे आपण म्हणतो. ह्यातील साराश थोडक्यात सागावयाचा म्हटले तर साधारण व्यवहारात आपण ज्याला चोरी म्हणून म्हणतो त्याच अर्थाचा दर्शक असा अपहार हा सस्कृतातील एक भारदस्त, बडा आणि सभ्य शब्द आहे. एखादी भिकार जिन्नस कोणी लाबविली तर तेथें चोरी वगैरे असले हलकट शब्द चालतील. पण जेथे राज्यासारखी महत्त्वाची जिन्नस गिळकृत करावयाची असते तेथें त्या गिळकृत करावयाच्या वस्तूच्या योग्यतेच्या मानाप्रमाणे अपहार वगैरे सारखे सभ्य शब्दच वापरलेले पाहिजेत. नाहीं तर सभ्यपणाचा मर्यादेचा अतिक्रम केल्या सारखे होणार. म्हणून चोरीसारखें नीच आणि लाच्छनास्पद कृत्य असलें तरी तें कृत्य कोण करतो आहे इकडे लक्ष देऊन शब्दाची योजना करणें अत्यत इष्ट नाहीं काय ? माणसाचा राजा, आणि त्या माणसाच्या घरीं बैल, टोणगे वगैरे जीं जनावरें असतील त्या जनावराचाही पण राजा, इतकेंच नव्हे तर राजाचाही राजा आणि खुद्द खुदाचा अवतार, असा राजाधिराज जेव्हा आपली अनेक सत्कर्मे करावयाची क्षणभर बाजूला ठेवून, आपला मान अपमान क्षणभर गुडाळून ठेवून, व वेळात वेळ करून आणि परमेश्वरानें आपल्याला पृथ्वीच्या पाठीवर कशासाठीं धाडलें आहे हें

न समरून, चोरीसारख्या सर्वांनीं अगदीं टाकाऊ म्हणून ठरविलेल्या धंद्याला आपल्या स्वतःच्या पवित्र हस्तांनीं उत्तेजन देण्याला प्रवृत्त होतो तेव्हां त्या चोरीला चोरी असें कोण म्हणूं शकेल ? 'नीच रतली रायासीं। तिजला कोण म्हणे दासी ?' अशांतला प्रकार जगांत चोहोंकडे सर्वकाळ चालूच आहे. तेव्हां चोरांना शासन करणारा राजा स्वतः जी चोरी करतो तिच्यांत कांहीं तरी विशेष खुबी अर्थात् असली पाहिजे अशा कल्पनेनें या चोरीच्या धंद्याला एक प्रकारचें महत्त्व आलें आहे. आणि त्याशिवाय दुसरेंही एक कारण आहे. कोणतेंही काम करावयाचें झालें तरी तें पद्धतशीर रीतीनें करण्यांत मजा आहे. शास्त्रोक्त मार्गाचें अवलंबन करून एखादें काम (मग तें निंद्य का असेना) केलें तर त्यांत कोणाला बरें आनंद वाटणार नाहीं ? कोणी एका शविलक नांवाच्या चोरानें रात्रीं चारुदत्ताच्या घराची भिंत फोडून आंतील डबोलें लांबविलें. तेव्हां जागा झाल्यावर तो मूर्ख, अरसिक आणि अगुणग्राही विदूषक दागिने चोरीस गेले म्हणून रडत बसला. पण रसिक तो रसिक ! मार्मिकपणाची गोष्ट कोणालाही यावयाची नाहीं ! आपल्या वाड्याच्या भिंतींत एका कारागिरानें काय कुशलपणाची शिकस्त करून सोडली आहे ह्याची कल्पना त्या परान्नपुष्ट भटुरड्या विदुषकाला काय येणार ! अखेरीस एकदांचा चारुदत्त जागा झाला. त्या चोराच्या गुणाचें चीज करणारा महात्मा चारुदत्त जागा झाला आणि 'अहाहा ! काय हें कौशल्य ! हें भिंतींतील भोंक किती तरी सुरेख रीतीनें पाडलेलें आहे ! देवा, ज्यानें माझ्या घराला भोंक पाडलें त्याच्या डोक्यांत तूं किती तरी अक्कल सांठवून ठेविली असली पाहिजेस !' अशा रीतीचे उद्गार त्यानें काढले. पृथ्वीच्या पाठीवर असले चारुदत्त असल्यावांचून शर्विलकांसारख्या चोरांचें पोट भरणार कसें ? असो. आपल्याला या गोष्टींतून तात्पर्य घ्यावयाचें आहे तें एवढेंच कीं पद्धतशीर रीतीनें, अकलेचा उपयोग वाईट कामांत कां होईना जर कोणी केला, तर त्याच्या अकलेची तारीफ झाल्यावांचून कधीं राहत नाहीं. सारांश, शास्त्रोक्त पद्धतीचें अवलंबन चोरीमध्यें झालें पाहिजे. पण अलीकडच्या ह्या भुरट्या चोऱ्यांतून शास्त्रोक्त पद्धतीचा लेश तरी दिसून येतो काय ? पूर्वीं हें चोरीचें शास्त्र आपल्यामध्यें बऱ्याच प्रगल्भ दशेला येऊन पोंचलेलें असावें असें दिसतें. शर्विलकानें भिंतीला भोंक पाडण्याच्या पूर्वीं आपल्या यज्ञोपवीताची

टेप करून भोंकाचा परीघ आणि व्यास किती फूट असावा ह्याच्याबद्दल प्रत्यक्ष मेझरमेंट घेतले होते. इतक्या जुन्याकाळींसुद्धा शास्त्राचा किती प्रसार झाला होता पहा ! प्रत्यक्ष स्कद हे या शास्त्राचे प्रवर्तक होते व त्याच्या मागून अनेकानीं अनेक ग्रथ लिहिले होते. पण त्याचा आता काय उपयोग? ते ग्रथ हल्ली कोठे आहेत ? त्या ग्रथाच्या बाबतींत दुर्दैवाने आम्हाला भिकारी करून दुसऱ्याना सधन केले आहे व आमच्यावर दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहात बसण्याचा प्रसग आणला आहे. त्यामुळे किती वाईट स्थिति येऊन पोचली आहे पहा आज आमच्या इकडे असा एक तरी चोर सापडेल काय, कीं जो भोक पाडावयाचे असेल तेथील लाबी, रुदी, व्यास परीघ अगोदर मोजून, मग जसे भोक पाडावयाचे असेल तसा नकाशा काढून नतर शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या कामाला सुरवात करील ? शास्त्रीय पद्धत सुटल्यामुळे हल्लीं कोण गोंधळ होतो ! चार खिसे कापलेले जर एकत्र आणले तर एकाचा मेळ दुसऱ्याशीं बसत नाहीं. एक अगदीं वरती कातरलेला तर दुसरा अगदी खालतीं कातरलेला, एक उभा तर दुसरा तिरकस कातऱ्याना धार बिलकुल नसावयाची व एकदा जी कोणी कातरीची आकृति ठरवून दिली आहे त्यात प्राण गेल्यास कधीं सुधारणा व्हावयाची नाहीं. जेथे प्रत्येक क्षणाला बौद्धाच्या सिद्धाताप्रमाणे कातरीची आकृति जुनी जाऊन नवीन आली पाहिजे तेथे खापर पणजाची कातरी खापर पणतू जर तशीच वापरीत बसेल तर त्याचा कार्यभाग तो कितपत साधणार ? ही एकेकट्या चोराची अवस्था झाली व तीच चोराच्या टोळ्याचींही होय. एक मुख्य व बाकीचे त्याच्या हुकुमात हा धरबद मुळींच नाहीं. आपल्याला कोणी ओळखू नये म्हणून तोंडाला काळा रग लावण्याची जी पिढीजात चाल आहे ती आहे. देश-काल-वर्तमानाप्रमाणे ह्यात फेरफार व्हावयाला नको होता काय ? पाढरा रंग लावला तर त्यात जास्त फायदा नाहीं काय ! नाहीं तर पिंवळा किंवा ताबडा रग लावावा, किंवा पाहिजे असल्यास हिरवा अथवा निळाही का लावू नये ! आधीं हेर पाठवून टेहळणी करून ठेवून मग एकदम छापा घालावा किंवा रात्रभर रहावयाला ओसरीवर जागा मागून घेऊन रात्रीं सर्व लोक निजले म्हणजे आपल्या साथीदाराना आत घेऊन मग हळू हळू पाय पसरण्याची तजवीज पहावी. हे प्रकार आपल्यामध्ये मुळीं तरी आहेत काय?

सारांश, भुरट्या चोऱ्या किंवा दरवडे कांहीं घेतलें तरी त्यांत शास्त्रीय पद्धत चुकूनसुद्धां आलेंली नाहीं. याचमुळें या चोऱ्यांना कमी मान मिळतो व याच कारणासाठीं कोणत्याही खिसेकातरूला किंवा दरवडेखोराला अलीकडे लोक राजा असें म्हणण्याला धजत नाहींसे झाले आहेत. याप्रमाणें छोटे-खानी चोऱ्यांतून शास्त्रीय पद्धतीची अतिशय निराशा उत्पन्न करणारा अभाव दिसून येतो. परंतु आनंदाची गोष्ट ही आहे कीं राज्यें, संस्थानें, मुलूख, प्रदेश, समुद्र किंवा खंडें अशांसारख्या जिनसांच्या बड्या चोऱ्यांतून ह्या शास्त्रीय पद्धतीचे अवलंब परिपूर्णपणें करण्यांत येत असतें. आपल्याला ज्या जिनसाची चोरी करावयाची असेल त्याचा नकाशा आधीं तयार करावा, मग ह्या जिनसावर हात टाकण्याला वाटा कोण कोणत्या आहेत याचा शोध आणवावा, मग कांहीं तरी कुरापत काढावी व झूटा वाद आणि अर्धा लाभ अशा कांहीं युक्त्या लढवाव्या, इत्यादि मार्ग शास्त्रवेत्त्यांनीं गहन विचार करून आणि प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन ठरविलेले आहेत. कांहीं धर्मनिष्ठ लोकांचें तर या चोरीला निघण्याला शुभ मुहूर्त कोणते व कुयोग कोणते याबद्दल-सुद्धां मोठे ग्रंथ झाले आहेत. व आपण चोरी करीत असतां दुसरा जर आपल्याला चीड येण्यासारख्या रीतीनें विनाकारण प्रतिबंध करून आपल्या कृत्यांत अडथळा आणूं लागेल तर त्याचें छाताड फोडून टाकण्यांकरतां किती उंचीवरून नेमकी गोळी मारतां येईल, त्याच्या घराची राख-रांगोळी करण्याकरतां नेमका तोफेचा गोळा टाकतां यावा म्हणून कोठें मोर्चे बांधले पाहिजेत वगैरेसंबंधी सर्व शास्त्रीय विचार कायम ठरून गेलेले आहेत. आगगाडी, आगबोट, तारायंत्र, दुर्बीण, दारू, तोफ, बदुक, टॉर-पेडो, मॅक्झिममगन वगैरे जे जे शास्त्रिय शोध शास्त्रवेत्त्यांनीं काढले ते सर्व या चोरीच्या कृत्यांत सामील झालेले आहेत. अनेक डोक्यांतील बुद्धिमत्ता खर्च होऊन या दुसऱ्याच्या डोकीवरचे पागोटें उपटून घेण्याच्या शास्त्राला आज अत्यंत महत्त्व आलें आहे. आणि या व इतर अनेक कारणामुळें या जातीच्या चोरीचें स्तोम इतकें वाढलें आहे कीं तिचे मूळचे नांव चोरी असें होतें हेंसुद्धां कित्येकांच्या लक्षांतून निघून गेलें आहे. अशा स्थितींत सभ्य आणि भारदस्त अशाच शब्दांचा प्रयोग करणें चांगलें आहे. म्हणून राज्यापहार असें सौम्य आणि गोंडस व कानाला गोड लागणारें चांगलें

नाव वाईट वस्तूला देणे गैर होणार नाही. वाईट वस्तूवर पाघरूण घालून त्याना चागल्या नावाच्या आश्रयाखालीं लोकापुढें आणणे एका दृष्टीने चागलेंच आहे. असो. एवढा वेळपर्यंत राज्यापहार हा शब्द आणि त्याचा अर्थ ह्याबद्दलचा विचार झाला. आता याच्यासबधानें असा प्रश्न आहे कीं राज्यापहार न्याय्य आहे काय ? या प्रश्नाचे विवेचन झाल्यावर ज्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा आहे तो प्रश्न असा कीं जे राज्यापहार करतात ते लोकाना न्याय्यमार्गाला प्रवृत्त करण्याला लायक आहेत काय ? आणि राज्यापहार व न्याय याची सागड जमणे शक्य आहे काय ? परतु या प्रश्नाचा विचार पुढे करू. राज्यापहार आणि न्याय असा शिरोलेख आर्टि-कलाचा असून यात न्यायाबद्दल अजून एक अक्षरही आले नाहीं असा एक आक्षेप येईल. पण ‘ महाजनो येन गतः स पथाः ’ असें पुष्कळ वेळा होतें. प्रथमतः राज्यापहाराकडे लक्ष पुरवावे व मग न्यायाचा विचार मागाहून सावकाश करता येईल, ही प्रवृत्ति मोठ्याच्या ठिकाणीं अनेक वेळा दिसून येते व तिचें अनुकरण इतराच्या हातून न समजतानाही होऊन जाणें अगदी साहजिक आहे. पण सारे लक्ष राज्यापहाराकडेच द्यावयाचें आणि न्यायाकडे ढुकूनसुद्धा कधीं पहावयाचे नाहीं असा जो एक काहीं मोठ्याच्या अगीं दुर्गुण दिसून येतो त्याचें मात्र अनुकरण येथे केले जाणार नाहीं, इतकें आश्वासन देऊन हा लेख पुरा करतो.

राज्यापहार आणि न्याय : : : १६

[२]

आतां राज्यापहार न्याय्य आहे काय ? या प्रश्नाचा आपल्याला विचार कर्तव्य आहे. राज्यापहार याचा जो अर्थ मागील लेखांत ठरविला गेला आहे त्यावरून पहातां तो कधींच न्याय्य नाहीं. वंशपरंपरेनें बापापासून मुलाच्या हातीं आणि मुलापासून नातवाच्या हातीं अशा रीतीनें जी राज्यें चालत आलेली आहेत त्यांच्या न्याय्यतेबद्दल आज आपल्याला चर्चा कर्तव्य नाहीं. त्यांच्या मुळाशीं कसलें खत घातलें होतें हें आज लोक विसरून गेले आहेत. काळाच्या गतीनें त्यांना पवित्रपणा आणिला आहे. परंतु काल जो दरवडे घालीत होता तो आज राजा बनतो, आणि जो काल एका वीतभर जमिनीचा राजा होता तो आज कित्येक अवाढव्य देशाचा राजाधिराज होतो अशा रीतीनें मारुतीच्या शेंपटाप्रमाणें ज्यांची राज्यमर्यादा वाढत जाते त्यांच्या संबंधानें मुख्यत्वेंकरून हा प्रश्न आहे. वंशापरंपरागत राज्याबद्दल हा प्रश्न नव्हे, तर नवीन कमावलेल्या राज्याबद्दलचा हा प्रश्न आहे.

मनुष्यांनीं एकमेकांच्या जिवाला अपाय होईल अशा रीतीनें कधींही वागूं नये हा समाजाचा सामान्य नियम होय. पण स्वसंरक्षणासाठीं त्यानें दुसऱ्याचा जीव घेतला तरी हरकत नाहीं हा या नियमाला अपवाद आहे. हाच नियम आणि अपवाद राजांनाही लागू आहे. आपल्या राज्याच्या रक्षणासाठीं दुसऱ्याचें राज्य घेणें भाग पडलें तर तें मात्र वरच्या अपवादाप्रमाणें गैरवाजवी होणार नाहीं. बाकी सर्व राज्यापहार हे अन्यायमूलक आहेत असें सामान्य दृष्टीनें स्पष्ट ठरतें. परंतु हा सर्व तात्त्विक विचार झाला. पण तत्त्वाचा आणि व्यवहाराचा मेळ क्वचित्च बसतो. सामान्य लोकांचे न्याय अन्याय निवडण्याला कोर्टें असतात. त्यामुळें अनें स्वसंरक्षणासाठीं बला मारलें किंवा

त्याच्यापाशीं असलेल्या द्रव्याच्या अभिलाषामुळें त्याचा खून करण्याला अ प्रवृत्त झाला ह्याचा निर्णय होतो परंतु नदींतील बकऱ्याचे उष्टे पाणी उलट वरती लांडग्याकडे वहात गेले किंवा नाहीं, किंवा ते तसे जाऊ शकत नसलें तर निदान त्या बकऱ्याच्या वाडवडिलांपैकी कोणी तरी कधी तरी काहीं तरी शिव्या त्या लांडग्याला दिल्या होत्या कीं नाहीं, या गोष्टींचा निकाल करण्याला जशी कोर्टें नाहींत, तशींच राजांचीं कृत्यें तपासून पहाणारीं कोर्टें नाहींत. त्यामुळे वरील सवलतीचा फार दुरुपयोग होतो स्वसंरक्षणाच्या नावाखालीं लबाड राजांनीं अनेक नीच पातकें केलीं आहेत गुजराथेतील गरीब बिचाऱ्या सोमनाथाचे देऊळ गिझनी येथील महमदाच्या राज्याला काय बरें धोका आणीत होते ? तार्तरी देशातील तैमुरलंगाचे राज्य बुडविण्याच्या कामीं दिल्ली शहरांतील पधरा वर्षांवरील लोक जितके अपराधी तितकेच पधरा वर्षांखालीलही नव्हते काय ? नादिरशहाचे हिंदुस्थानच्या लोकांनीं कधीं बरें पाणी गढूळ केलें होतें? गोव्याच्या लोकांनीं लिस्बन शहरात जाऊन कधी असा काहीं गुप्त कट केला होता कीं ज्याच्या योगानें सर्व पोर्च्युगाल देश त्या गोवेकरांच्या हातांत येण्याच्या बेतांत आला होता ? फ्रेंच आज पॉंडेचरी बळकावून बसले आहेत त्याचा पॉंडेचरीच्या लोकांनीं काय अपराध केला होता बरें ? अमेरिकेंतल्या तांबड्या इंडियनांनीं आणि आफ्रिकेंतील काळ्या निग्रोंनीं यूरोपखंडातील कोणत्या देशांत धुडावा माजविला होता की ज्यासाठीं त्यांच्या खंडांत जाऊन काहींना ठार तर काहींना गुलाम करणें जरूर होतें ? तार्तरी आणि चीनदेश यांनीं किंवा यांनीं नसतील तर त्यांच्या बापानीं रशियाला शिव्या दिलेल्या कधीं कोणी ऐकल्या होत्या काय ? नाहीं. वरील प्रत्येक प्रश्नाला कोणाकडून झाले तरी नाहीं हेंच उत्तर येणार विजिगीषु लोकांना येऊन जाऊन आपल्या विजयाला न्यायाचें पाठबळ देण्याची काय ती स्वसंरक्षणाची सबब. पण ती देखील किती थोड्या ठिकाणीं इतिहासांतून दृष्टोत्पत्तीस येते ! आणि असे असून हा सगळा न्यायच म्हणून जगांत गणला जात आहे हें केवढें आश्चर्य आहे ! हा न्याय नव्हे, तर ढळढळीत अन्याय आहे. हे सत्य नव्हे, तर हा दिवसा ढवळ्या दरवडा आहे. हे स्वसंरक्षण नव्हे, तर हे आपली तुंबडी भरून घेण्याचें लक्षण आहे. हा कायदेशीरपणा नव्हे, तर हा जबरदस्तपणा आहे. तरी पण प्रत्येक राजा

आपल्या नवीन जिंकलेल्या प्रजेची अशी समजूत घालीत असतो कीं तुमच्या राजाला मारून तुम्हाला मी आपली प्रजा बनवीत आहे, ह्यांत रतिभरसुद्धां अन्याय मी करीत नाहीं. न्यायाच्या नांवाखालीं हा जो अन्यायाचा कहर उसळत असतो याचें मुख्य कारण हेंच होय कीं या बाबतींत जो अन्याय करील त्याला शासन करणारा कोणी नाहीं. नुसते कायदे करून ठेवले आणि त्याप्रमाणें अन्याय करणारांना शिक्षा देणारे मॅजिस्ट्रेट नेमलेले नसले तर त्या कायद्याप्रमाणें कोण वागणार आहे? हिंदुधर्मशास्त्रांतील नियम मोडणाराचे कान उपटणारा हल्लीं कोणी नसल्यामुळें कोणता धर्मलंड सुधारक त्याप्रमाणें वागतो आहे? पीनलकोड उत्तम असून काय उपयोग? जर मॅजिस्ट्रेट नसेल तर चोर चोऱ्या केल्यावांचून राहतील काय? त्याचप्रमाणें स्वराज्यसंरक्षणाखेरीज एरवीं कोणी कोणाच्या राज्याचा अपहार करूं नये असा नुसता नियम असून काय उपयोग? त्या नियमाला कोण धूप घालणार? इतका भोळा राजा कोण असणार, कीं जो या पेंढ्याच्या बाहुल्याला भिऊन पिकलेल्या शेतांतील कणसें खावयाचीं टाकून पळून जाईल? राजानें हा नियम पाळला नाहीं तर त्याला शासन करील असा कोण आहे? International Law हल्लीं आहे व कदाचित् कांहीं निराळ्या स्वरूपानें पूर्वीं होता असेंही मानतां येईल. पण त्या कायद्याच्या दृष्टीनें जो गुन्हेगार ठरेल त्याला शिक्षा देणारें कोर्ट कोठें आहे! असें कोर्ट नाहीं व असा मॅजिस्ट्रेट नाहीं. राजा, महाराजा, सार्वभौम राजा, अमीर, नबाब, बादशहा, कैसर, किंग, झार, एम्परर, प्रेसिडेंट अशा सारख्यांना त्यांच्या अन्यायाबद्दल योग्य शासन देणारें कोर्ट कोठेंही नाहीं. पूर्वीं अशा प्रकारचीं कोर्टें कधीं कधीं दृग्गोचर होत असत यांत शंका नाहीं. पॅरिसनें हेलनला पळवून नेऊन सर्व ग्रीस देशाच्या विरुद्ध जेव्हां एक अक्षम्य गुन्हा केला तेव्हां त्या गुन्हेगाराला शिक्षा करण्याकरतां ग्रीसमधील सर्व लहानमोठे राजे ट्रॉयच्या किनाऱ्यावर एकत्र झाले होते व त्यांनीं पॅरिसला योग्य शासन दिलें. दुर्योधनानें पांडवांचें राज्य अन्यायानें हरण केलें होतें त्याबद्दल त्याला शिक्षा करण्याकरितां द्वापारयुगाच्या शेवटीं कुरुक्षेत्राच्या मैदानावर अनेक राजांनीं एक कोर्ट भरविलें होतें व तेथें त्यांनीं त्या वेळच्या International Law च्या कलमांची पूर्ण अम्मल बजावणी केली. परंतु हीं पौराणिक उदाहरणें

आहेत, असा कदाचित् ह्याजवर आक्षेप येण्याचा संभव आहे. पण हीं उदाहरणें केवळ पौराणिकच आहेत असें नाहीं यातही ऐतिहासिक सत्यतेचा बराच अंश आहे. परंतु इतिहासातील आणि तेंही ताजें असे उदाहरण पाहिजे असल्यास नेपोलियनच्या वेळचें आहे. दुसऱ्याही काही प्रसंगीं लहानमोठ्या प्रमाणावर अशीं कोर्टें भरल्याचीं उदाहरणे इतिहासात आहेत. पण हा कपिलाषष्ठीचा योग साठ वर्षांनीं येणार व राज्यापहाराचे गुन्हे तर पावलोपावलीं होत असणार. तेव्हा असले गुन्हे असल्या कोर्टांनी बंद व्हावे कसे? हीं कोर्टें वरचेवर न भरण्याची अनेक कारणे आहेत. हायकोर्टातील जज्जाच्या जागेला रेशमी आच्छादनाची खुर्ची आणि वर चार हजार रुपये दक्षिणा मिळते. म्हणून जो तो त्या कोर्टांत घुसण्याला पहात असतो. परंतु तें सुख येथे नसल्यामुळे तेथे उमेदवाराची इतकी गर्दी होत नाहीं. आपल्या प्राणावर उदार झालेले मॅजिस्ट्रेट तेथे लागतात व तसे फार विरळा मिळू शकतात. शिवाय दुसरी अडचण अशी असते कीं सगळ्याच राजाच्या पायाखालीं खरकटें असते. तेव्हा सहसा कोणी दुसऱ्याच्या उठाठेवींत पडत नाहीं. कारण दुसऱ्याचें कुसळ काढायाला जावे तर आपले मुसळ बाहेर पडणार ही प्रत्येक राजाला भीति आहेच पण अशा अडचणी असूनही युरोपातील राजांनीं एक तडजोडीचा मार्ग काढला आहे. कोणी कोणाच्या राज्यावर हल्ला करावयाचा नाही व केल्यास बाकीच्या सर्वांनीं त्याजवर चाल करून त्याला ताळ्यावर आणावे अशा प्रकारचा काही संकेत त्याच्यामध्यें आहे. अशा रीतीने ते Balance of power होता होईल तितके कायम राखण्याचा प्रयत्न करीत असतात. पण ही त्याची व्यवस्था त्याच्या फायद्या-पुरतीच आहे. सर्वांच्या फायद्यासाठीं नाहीं कारण, आफ्रिकेंत जेथे कोण-त्याही युरोपियन राष्ट्राची सत्ता नाहीं तेथें पाहिजे त्या राष्ट्राने जाऊन तेथील सत्ता बळकाविली तर हें कोर्ट त्या अपराधाची चौकशी करण्याच्या भान-गडींत पडणार नाहीं पण असलें कोर्ट काय कामाचें? युरोपियन राष्ट्राची सत्ता कोणी बळकाविली तर तो मात्र गुन्हा आणि आफ्रिकेंतील निग्रोची किंवा दरवेशाची सत्ता कोणी बळकाविली तर तो काहीं गुन्हा होत नाहीं काय? आणि त्याचा ह्या कोर्टानें विचार करावयास नको काय? पण हें कोर्ट मुळी पडलें आपमतलबाचे आणि अन्यायाचे, तेव्हा यात

न्याय कोठून होणार? वास्तविक पहातां असें एक कोर्ट असा-वयाला पाहिजे होतें कीं ज्याप्रमाणें एखाद्या शेताच्या मालकीचे दावे सिव्हिल कोर्टातून चालतात त्याप्रमाणें देशांच्या आणि मुलखांच्या आणि त्यांजवरील राज्यांच्या मालकीविषयींचे दावे तेथें चालूं शकतील. एखादा नवरा आपल्या बायकोला जुलमानें वागवूं लागला तर त्याच्या जाचांतून सुटण्याबद्दल दाद मागण्यासाठीं तिला ज्याप्रमाणें सिव्हिल कोर्ट उघडें असतें, त्याप्रमाणें एखाद्या देशांतील लोकांवर जर कोणी जुलमी राजा जुलूम करूं लागला तर त्या बिचाऱ्यांची जेथें दाद लागेल असें कोणतें तरी एक ठिकाण असणें अत्यंत अवश्यक आहे. कोणी राजानें आपल्या प्रजेला हवें तसें छळावें; गांजावें, जाळावें, पोळावें आणि बाकीच्या बलाढ्य तिऱ्हाइतांनीं त्या प्रजेला जागच्या जागीं मरूं द्यावें हा त्यांचा थोरपणा आहे काय? अशा रीतीची संस्था निघेल तर मात्र ती खरी सुधारणा होय. नाहीं तर माझें तें माझें आणि लोकांचें तें माझें कसें होईल, अशा प्रकारचा विचार करणारी संस्था ही सुधारणेच्या शतकाला काळोखी लावणारी होय.

असो. याप्रमाणें राजे लोकांना दडपणारा कोणी नसल्यामुळें राज्यापहा-राचे गुन्हे त्यांच्या हातून असंख्य होतात. दुसऱ्याचें राज्य घेणें हा गुन्हा आहे ही गोष्ट त्यांच्या स्वप्नींही येत नाहीं. उलट ज्याचा परिणामीं विजय त्याच्याच पक्षाला प्रारंभीं न्याय असेंही कित्येकांचें मत झालेलें आहे. 'The end justifies the means' वगैरे भ्रामक तत्त्वें याचीच निद-र्शक आहेत. प्रसिद्ध फ्रेंच नाटककार कॉर्नेली यानें या मताचा उल्लेख आपल्या एका पात्राच्या तोंडून येणेंप्रमाणें केला आहे:—

"All those state crimes, which are committed to obtain a crown, are forgiven by heaven, when they are successful. And in the sacred rank in which the favour of heaven has placed him, the past becomes just and the future allowed. The successful can never be guilty."

यांत "राज्यापहार करणें हा वास्तविक अन्याय आहे असें जरी करणा-राला प्रथम वाटत असलें तरी जर त्याचा डाव मोठ्या शिताफीनें साधला

तर त्या अन्यायाचा न्याय होण्याला काहीं उशीर लागत नाहीं व या अन्यायाच्या कामीं खुद्द ईश्वराची त्याला मदत असते व ईश्वर त्याला त्याच्या अन्यायाबद्दल क्षमा करतो !" असेही प्रतिपादन केले आहे. राजे आपल्या फायद्यासाठीं आपल्या गुन्ह्यात देवालाही साथीदार करण्यास मागे-पुढे पहात नाहींत इतक्या पराकाष्ठेला त्याच्या अन्यायाचा क्रम जाऊन पोचलेला असतो. पण विजयी राजाच्या अन्यायाबद्दल देव त्याना क्षमा करीत असतो हे अगदीं झूट आहे. त्याना जर देवाने क्षमा केली तर मग चोराना, दरवडेखोराना आणि खून करणारानाही त्याने क्षमा का करू नये ? देव राजाना क्षमा करील हे स्वप्नातसुद्धा आणावयास नको. पृथ्वीवर राजाच्या राज्यापहाराच्या गुन्ह्याबद्दल शासन करणारे कोर्ट नाही, म्हणून वर सांगितले आहे. परंतु ते कोठेच नाहीं असे मात्र नाहीं पृथ्वीवर नसलें तरी स्वर्गात ते खास आहे आणि दुसऱ्याच्या राज्याचा अपहार करणा-राला जरी येथे कोणी शिक्षा दिली नाहीं तरी स्वर्गात देव त्याला शिक्षा दिल्यावाचून कधींही राहणार नाहीं. देव कधी कधी पृथ्वीवरही त्या राजाला त्याच्याच प्रजेकडून शिक्षा देववीत असतो अशींही उदाहरणे आहेत. तेव्हा राज्यापहार हा अन्यायच नव्हे, किंवा तो असला तरी देवाच्या घरी त्याला मुभा आहे, असले सिद्धात अगदीं खोटे व निव्वळ स्वार्थासाठीं प्रचलित केलेले होत.

राज्यापहार आणि न्याय : : : १७

[३]

या विषयासंबंधानें कांहीं प्रश्नांचा विचार होऊन गेला आहे. आतां या भागांत ज्याचा विचार करावयाचा आहे तो प्रश्न येणें प्रमाणें आहेः—अपहाराच्या योगानें राज्य संपादन करणारा राजा त्या राज्यांतील लोकांचा न्याय निवडण्याला योग्य आणि समर्थ आहे काय ? या प्रश्नाचें विवेचन करून आम्ही आज वरील विषयाची परिसमाप्ति करणार आहों.

लोकाचे न्याय अन्याय राजानें निवडून त्याप्रमाणें त्यांना यथायोग्य शासन द्यावें असा राजधर्म सांगितलेला आहे. परंतु जेथें राजाचाच हक्क डळमळीत तेथें तो लोकांचें हक्क कायमचे काय ठरवणार ? जेथें राजाच स्वतः चोर तेथे तो दुसऱ्या चोरांना शासन कोणत्या तोंडानें देणार ! व जेथें राजा स्वतः असंख्य खुनाचें पातक डोकीवर घेऊन मिरवीत फिरणार तेथें तो एखादा दुसरा खून केलेल्या गुन्हेगाराला फासावर कोणत्या हातानें चढवण्याला धजणार! एका पाश्चिमात्य कवीनें किंचित् विनोदानें राजांच्या गुन्हेगारीबद्दल पुढील उद्गार काढिलेले आहेतः—One murder made a villain, millions a hero. Princes were privileged to kill and numbers sanctified the crime. अशा प्रकारची जेथें राजांची स्थिति असते तेथें प्रजेचा न्याय निवडण्याला ते कितपत योग्य आहेत अथवा किती अयोग्य आहेत, याची कल्पना कोणालाही सहज करतां येण्यासारखी आहे.

राजाचें काम केवळ कायद्याची अम्मलबजावणी करण्याचेंच आहे असें नाहीं. तर त्यानें मुख्यत्वेंकरून लोकांना नीति शिकविली पाहिजे. एकानें दुसऱ्याचा खून केला तर त्याबद्दल त्या खुनी मनुष्याला जो फांशीं देण्यात येतो

त्याच्या योगानें खून केलेला मनुष्य फिरून जिवत होतो असे मुळींच नाहीं. परतु बाकींच्या माणसाची नीति सुधारावी या हेतूने त्यास खुनी माणसाचा खून करण्याचा हक्क देण्यात आलेला आहे. तेव्हा कायद्याची अम्मलबजावणी करून जेवढी नीति सुधारता येईल तेवढी कोणताही राजा सुधारू शकेल. पण असल्या रीतीने लोकाच्या नीतिमत्तेला उत्तेजन देणारात काहीं विशेष अर्थ आहे असें कोणी समजत नाहीं. कारण, कायद्याच्या यत्राच्या अनुरोधाने काम करणाराकडे नीति सुधारल्याचे श्रेय येऊ लागलें तर ते फाशीची शिक्षा द्यावी म्हणून ठरविणाऱ्या राजापासून तो फाशीं द्यावयाच्या माणसाच्या पायाखालची फळी ओढणाऱ्या मागापर्यंत सर्वांना सारखे मिळाले पाहिजे. मग त्यात पक्तिप्रपच करून उपयोग नाहीं. पण फळी ओढणाऱ्या मागाची आणि एखाद्या राजाची ज्यात बरोबरी आहे अशा नीतिला उत्तेजन देणाऱ्या कृत्यापासून राजाची नीतिमत्तेबद्दल कीर्ति कितीशी वाढणार आहे ? आणि त्यात त्याना वास्तविक भूषण वाटण्यासारखे काय असणार आहे ? त्यानीं लोकाना फसविण्यासाठी जर त्यातच भूषण मानून घेतलें तर गोष्ट वेगळी परतु खरे भूषण स्वतःच्या वर्तणुकीने आपल्या राष्ट्रातील लोकाची नीतिमत्ता वृद्धिंगत करण्यात आहे. पण या भूषणाला कितीजण पात्र होण्याचा सभव आहे ? निदान राज्यापहार करणारे राजे तरी या सन्मानाला पात्र नाहींत एवढें खास.

साराश, राजाच्या कायद्यापेक्षा राजाच्या स्वतःच्या वर्तनानेंच नीति वाढते. किंबहुना ती सर्वस्वीं त्याच्या वर्तनानेंच वाढते, त्याच्या कायद्यानें मुळींच वाढत नाहीं कायद्याना जर राजाच्या वर्तनाचा पाठिंबा नसेल तर त्याच्यात काहीं जोर रहात नाहीं. कायदे हे लोकाना फसविण्यासाठी मात्र केले आहेत आपलें वर्तन त्याच्या योगाने नियत्रित करण्यासाठीं ते केलेले नाहींत असा ग्रह त्याच्याबद्दल लोकाच्या मनात उत्पन्न होऊ लागतो, आणि मग त्या कायद्याना कोणी मान देईनासा होतो. तेव्हा लोकाच्या नीतिमत्तेचा मुख्य भार राजाच्या वर्तनावर येऊन पडतो. ' यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः' हें तत्त्व सर्व ठिकाणीं सारखेच लागू पडतें. दुसऱ्यानीं खोटे बोलू नये असें कायद्यानें जो ठरवितो त्यानें आपलीही वचने खोटीं ठरू देता कामा नये. चोरी करणें हें पातक आहे व त्याचे वाईट परिणाम भोगावे

लागतात असें कायद्यानें, जो शिकविणार त्यानें स्वतः तें पातक केलेलें असूनही त्याला राज्योपभोगाची चैन मारायाला सांपडते आहे, असें लोकांच्या पुढें जर ठळक उदाहरण असलें तर लोक चौर्याला प्रवृत्त होतील कां त्यापासून परावृत्त होतील? अशा प्रकारचीं अनेक उदाहरणें पाहिलीं असतां असेंच निष्पन्न होतें कीं राजाचें वर्तन शुद्ध असेल तरच लोक त्याचे कायदे पाळणार. वारांगनांनीं शिकविलेले पातिव्रत्याचे धडे कोणाच्या मनावर ठसणार आहेत!

पण ह्याजवर असा एक आक्षेप येतो कीं तुरुंगांत अशी एक चाल असते कीं जुना कैदी झाला म्हणजे त्याच्याही हातांत कांहीं अधिकार येतो, त्याच्या हाताखालीं कैद्यांची एक टोळी देण्यांत येते, व त्यांजवर देखरेख ठेवणें, त्यांचेकडून काम करून घेणें, त्यांच्याकडून कांहीं चुकी झाल्यास त्यांना शासन करणें इत्यादि अनेक अधिकार तो स्वतः एक गुन्हेगार कैदी असूनही त्याजकडे आलेले असतात. त्याचप्रमाणें कांहीं सुधारक लोक स्वतः पुनर्विवाह करीत नसले तरी, पुनर्विवाह करावा हें चांगलें, दारू न पिण्यापासून हित आहे, वगैरे उपदेश दुसऱ्यांना नेहमीं करीत असतात. तेव्हां चांगला उपदेश करणाराचें वर्तन अवश्य चांगलें असलेंच पाहिजे असें नाहीं. पण याचें उत्तर असें आहे कीं सुधारकांचें जें वर दर्शविलेल्या रीतीचें वर्तन आहे, त्यामुळें त्यांना ' कोरडे पाषाण ' ही पदवी सर्व लोक नेहमीं देत असतात. ही गोष्ट आपण लक्षांत आणली म्हणजे सामान्य लोकमताप्रमाणें आपलें स्वतःचें वर्तन, बडबडणें नव्हे, शुद्ध असण्यांतच खरा मोठेपणा आहे असें ठरतें. आतां दुसरें जें उदाहरण वर दिलें आहे तशी स्थिति आज जगांत प्रत्यक्ष चालू आहे एवढें मात्र खरें. एक गुन्हेगार आपल्या अधिकाराच्या जोरावर दुसऱ्या गुन्हेगारांच्या पाठीचीं सालडीं काढीत आहे; एक दहा वर्षांचा जुना चोर सहा महिन्याच्या नव्या चोरांकडून खडी फोडवून घेत आहे; व एक मुरलेला निबर मांग मान कापण्याच्या कामांतील नवशिक्या मांगाच्या पायांखालच्या फळ्या ओढीत आहे; हें मात्र खरें आहे. पण म्हणून ही नीति नव्हे. यानें जगांतील नीतिमत्ता वाढेल असेंही नाहीं. तेव्हां फिरून पूर्वीचाच सिद्धांत कायम होतो कीं जगांत न्याय आणि नीतिमत्ता यांची समृद्धि होण्याला कायद्यांतील शुद्धपणा नव्हे, तर स्वतःच्या वर्तनांतील शुद्धपणाच कारणीभूत होतो.

परंतु जो राजा दुसऱ्याचा अपहार करण्याला प्रवृत्त होतो त्याच्या वर्तनात शुद्धपणा कितपत राहतो ? कोणत्याही पीनलकोडाच्या प्रत्येक कलमाखाली तो गुन्हेगार ठरू शकेल इतके अन्याय त्याच्या हातून झालेले असतात. त्याने तहाची कलमें मोडलेली असतात त्यामुळे करार न पाळण्याचा गुन्हा तो करतो. पूर्वीच्या राजाविरुद्ध फदाफितुरी उत्पन्न केल्यामुळें राजद्रोहाचा अपराध त्याने केलेला असतो. लोकाचीं घरेदारे त्याने लुटलेलीं आणि जाळलेली असतात, त्यामुळे चोरी, दरवडा, आग लावणे हे गुन्हे त्याच्या हातून झाले असतात व लढाईमध्यें विनाकारण कैक लोक त्याने मारलेले असल्यामुळे त्यानें खुनाचा अपराध केला नाहीं असेही कोणाला म्हणता यावयाचे नाही अशा असख्य दुर्गुणाचा आणि अपराधाचा मूर्तिमत पुतळा जो दुसऱ्याच्या राज्याचा अपहार करणारा राजा तो लोकाना न्याय कोणत्या तोंडाने देणार ? ज्या लोकाना अशा राजाकडून न्याय घ्यावा लागतो ते खरोखर मोठे हतभागी होत. ते रत्न म्हणून गारगोटी, अमृत म्हणून विष, आणि न्याय म्हणून शुद्ध अन्याय आपल्या पदरी बाधून घेत आहेत, असेच विचाराअती म्हणावे लागते त्याच्या न्यायाच्या झऱ्याचे पाणी मुळाशींच गढूळ झालेले आहे, त्याच्या न्यायाची इमारत वाळूच्या पायावर उभारलेली आहे, त्याच्या न्यायरूपी शरीरातील रक्ताचा पहिलाच थेंब रक्तपितीच्या रोगाने दूषित झाला आहे, व त्याच्या न्यायरूपी वृक्षाचे बीज करपून गेलेले आहे, असे कोणालाही वाटल्यावाचून राहणार नाहीं.

अने बची काही जमीन घेतली असली तर ब राजाकडे फिर्याद करती आणि राजा ती त्याला परत देण्याविषयीं अला हुकूम करतो. परतु एखादा अ असे म्हणणारा भेटेल कीं, 'हे दुसऱ्याचा अपहार करणाऱ्या राजा, ही दीड वीत लाबी-रुदीची जमीन ज्याची त्याला परत देण्याविषयीं तू मला हुकूम करतोस खरा, पण हजारो एकर लाबी-रुदीची जी जमीन तू स्वतः दडपून बसला आहेस ती तू ज्याची त्याला परत दिली आहेस काय ? ती तू तशीच बळकावून ठेवावीस आणि मी मात्र ही परत द्यावी असा भेद तुझ्या न्यायांत का बरें असावा ? तू ती ज्याची त्याला परत देण्याला कबूल आहेस काय ? तू कबूल असशील तर मीही कबूल होतो. पण तू नसशील तर मी तरी का बरे व्हावे,' असा कोणी युक्तिवाद करूं लागला तर त्याला

देण्यासारखे सरळ उत्तर त्या राजापाशीं काय बरें आहे ? अनें बचा खून केला तर अला फांशीं द्यावे असा राजा हुकूम करतो. पण यावर राज्यापहार करणाऱ्या राजाला अ असें म्हणूं शकणार नाहीं काय कीं, ‘ हे राजा जो खून करील त्याला फांशीं द्यावें हा नियम जर सर्वत्र पाळला गेला असता तर तूं आज मला फांशीं देण्याचा हुकूम करण्याला खास जिवंत राहिला नसतास; इतकेंच नव्हे, तर प्रत्येक खुनाला एकेक वेळी फांशीं हा नियम घेऊन चालावयाचें म्हटलें तर तुझ्या सर्व खुनाबद्दल शासन मिळेपर्यंत तुला किती जन्म घ्यावे लागतील हें तुला माहीत आहे काय ? मग अशी स्थिति आहे तर मला फांशीं देण्याचा हक्क तुला कसा पोंचतो ? तूं पुष्कळ खून केलें आहेस म्हणून तुला हा हक्क मिळाला आहे, असें असेल तर हा न्याय नव्हे, हा न्यायाचा भयंकर विपर्यास आहे. अनेक खून करूनही जर तू राज्याचा उपयोग घेऊं शकतोस तर यःकश्चित् एक खून करणारा पृथ्वीच्या पाठीवर, हालविपत्तींतच कां होईना पण नुसता जिवंत राहण्यालाही योग्य नाहीं हा न्याय होईल काय ? मी खून केला आहे तर मी मरावें हें अगदीं खरें आहे; पण माझ्यापुढें तुझी स्वारी आधीं थाटानें वधस्तंभाकडे गेली पाहिजे हे खरे नाही काय? न्याय असेल तर तो सगळ्यांना सारखा लागू केला पाहिजे.’ यावर राजापाशीं उत्तर देण्याला काय आहे बरें ? अर्थात् कांहीं नाहीं. अशा रीतीनें पाहूं गेलें तर राज्यापहार करणाराला एक क्षणभरही न्यायासनावर बसतां यावयाचें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर एखाद्या भयंकर गुन्हेगारापेक्षां ज्यास्ती पुढें न्यायासनाकडे जाण्याचीसुद्धां त्याची लायकी नाहीं हें उघड होतें. व अशा दृष्टीनें त्या ठिकाणीं लोकांना जो कांहीं मिळत असतो तो न्याय नव्हे, व जो कोणी न्याय देण्यासाठीं म्हणून प्रमुखत्वानें बसलेला असतो तो न्यायाधीश नव्हे; तर एका बड्या गुन्हेगाराच्या हातून छोट्या गुन्हेगारांना अन्याय मिळत असतो असा याचा अर्थ निष्पन्न होतो. व हा अर्थ खरा ठरला म्हणजे जेथें राजा नाहीं व न्यायही नाहीं तेथें झोटिंगपाच्छाई आहे, अराजकता आहे असे लोक समजतात. तेव्हां राजांनीं आणि लोकांनीं असा प्रसंग होतां होईल तों टाळावा हें इष्ट आहे.

तिबेट आणि नीतिशास्त्र : : : १८

What is here! Gold? yellow, glittering precious gold? Thus much of this will make black, white, foul, fair, wrong, right, base, noble,.. .. What this, you gos? Why, this will lug your priests and servants from your sides .This yellow slave will knit and break religions — *Shakespeare.*

पापभीरू, न्यायी नीतिधर्मप्रमाणे वागणारे, आणि ज्याच्या धर्माचा पाया केवळ नीतिवरच रचलेला आहे, अशा ख्रिस्ती धर्मानुयायाच्या तोंडाला तिबेटची संपत्ति पाहून हल्ली कसें पाणी सुटत आहे याचे काही मासले आम्ही पूर्वी दिलेलेच आहेत. अलीकडे त्याच विषयावर पायोनियरमध्ये एक निनावी पत्र प्रसिद्ध झाले आहे व सेंट जेम्स गॅझीटच्या एका बातमीदाराचा तिबेटासंबधानें प्रसिद्धीस आलेल्या मि. सॅव्हेज लँडॉरपाशी झालेला संवाद प्रसिद्ध झाला आहे. त्या दोहोंतून ख्रिश्चन नीतींचे काही निवडक नमुने आम्हीं आपल्या वाचकापुढें मांडतो. दुसऱ्याचा सुतळीचा धागा घेणें म्हणजेसुद्धा ती चोरी आहे असे बायबल म्हणतें. मग दुसऱ्याचा संबंध मुलुखच्या मुलूख घेणें हें कोणा तरी ख्रिश्चनाला बरें वाटेल काय? पण काय करावयाचे? 'क्षुधितास अन्न द्यावें' हीसुद्धा ईश्वराचीच आज्ञा आहे. आणि आज हिंदुस्थानात किंवा हिंदुस्थानाच्या बाहेर किती बरे युरोपियन आणि युरेशियन गरिबीच्या स्थितींत आहेत! त्याना फार राहिले, पण निदान महिन्याचे शेंदोनशें रुपये तर मिळाले पाहिजेत! म्हणून परमेश्वराची आज्ञा पाळण्यासाठीं आणि गरीब लोकाना अन्न देण्यासाठीं तिबेट घ्यावें असें म्हणावें लागते. नाहीं तर दुसऱ्याच्या वस्तूला कोणी बरे हात लावला असता? शिवाय कोणतीही गोष्ट पापकारक आहे किंवा पुण्यदायक आहे, हें ती गोष्ट करणाराच्या हेतूवर

अवलंबून असते. तिबेटांत राज्य करण्यासाठीं आणि चैन मारण्यासाठीं जर आम्हीं तिबेटचा मुलूख घ्यावा असें म्हणत असलों तर आमच्याकडे दोष आहे खरा; पण आमचा असला हलकट, आणि देवाला तिरस्करणीय वाटणारा, उद्देशच नाहीं. आम्हाला तेथें राज्य करायला थोडेंच जावयाचें आहे ! व्यापार ! व्यापार ! व्यापार हा आमचा उद्देश ! व्यापार हा आमचा स्तुत्य हेतु ! व व्यापार करू नये असें देवानें कोठेंही सांगितलें नाहीं. तेव्हां फक्त व्यापारासाठींच जर कोणी तिबेट देश लामांच्या हातांतून हिसकावून घेतला तर त्यांत परमेश्वराच्या घरीं पातक होईल काय ? नाहीं, नाहीं. अशीं पातकें होऊं लागलीं तर मग माणसांना ख्रिस्ती धर्म पाळणें फार जड जाऊं लागेल. तिबेटचें राज्य लामांच्या हातांत असलें काय, आणि हिंदुस्थानच्या गव्हरनर जनरलच्या हातांत असलें काय, देवाला दोन्हीं सारखींच. पण गरीब युरोपियन आणि युरेशियन याचे प्राण अन्नावांचून गेले काय आणि राहिले काय, या गोष्टी मात्र देवाला सारख्याच नाहींत. कसेंही करून मनुष्यांचे जीव वांचविणें हें देवाचें पहिलें कर्तव्यकर्म आहे. आणि त्यासाठीं 'तिबेटाचें राज्य घ्या, तिबेटाचें राज्य घ्या,' असें देव कोणाच्या तरी कानांत सांगतो. सर्व कर्ता करविता परमेश्वर आहे व त्याच्या इच्छेसाठीं हा सर्व खटाटोप. नाहींतर मनुष्याला राज्य आणि त्याचा त्रास या गोष्टी करावयाच्या होत्या काय ? शिवाय, दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं तिबेटचें राज्य घ्यावयाचें झालें तरी तें कसें घ्यावयाचें इकडे लक्ष देणें जरूर आहे. राज्य घेण्याघेण्यांत प्रकार आहेत. दिल्लीचें राज्य तैमुरलंगानें घेतलें, नादिरशहानें घेतलें, सदाशिवराव भाऊंनीं घेतलें आणि सर्वांच्या मागून इंग्लिशांनीं घेतलें. पण या चवथ्या खेपेला कधीं कोठें कत्तल झाली काय ? दिल्लींतील गल्लयांतून कधीं रक्ताचे पाट वाहिले काय ? किंवा प्रेतांचे ढीग कुजत पडून तेथील स्वच्छ हवा कधीं बिघडली होती काय ? किंवा तेथील तक्त फोडून त्याचे कोणी रुपये पाडले काय ? नाहीं. यांपैकीं कांहीं एकसुद्धां गोष्ट घडून आली नाहीं. पण राज्य आपलें इंग्रजांच्या ताब्यांत यावयाचें तें आलें. तेव्हां तिबेटचें राज्य घेण्यासाठीं दुर्दैवानें जर स्वारी करावी लागली तर ती स्वारीसुद्धां अशी करावयाची कीं ती अगदीं peaceful असली पाहिजे. Peaceful invasion करण्यांत फार मौज आहे. Peaceful invasion हा शब्दही अजून

कित्येकाना ठाऊक नाहीं, व कित्येक ज्ञानलवदुर्विदग्ध लोक तर peaceful invasion यामध्यें शब्दाचा परस्परविरोध आहे असें म्हणण्याचें धाडस करूं लागले आहेत. पण हें नीतिशास्त्र आहे, व्याकरणशास्त्र नव्हे, हें त्याना अजून कळत नाहीं. ज्याच्या योगानें एका सबध राष्ट्राचें कल्याण होणार त्या peaceful invasion मध्यें शब्ददोष काढण्याचें ज्याना सुचतें त्याना काय नाव द्यावें हें सागणें कठिण आहे. पण त्याहीबद्दल कोणाचें काहीं विशेष म्हणणें नाहीं. गरीब युरोपियन आणि युरेशियन याच्या पोटाला अन्न मिळो, चायनीज आणि रशियन टर्किस्तानमध्यें खालावत चाललेला आमचा व्यापार तिबेटात भरभराटीस येवो. आणि त्या व्यापाराला हरकत न येण्यासाठीं लामाच्या जागीं लॉर्ड कर्झनची स्थापना होवो, मग peaceful invasion यातील शब्दप्रयोगाच्या चुकीबद्दल एखाद्या शाळामास्तरानें दोन छड्या मारल्या तरी चालतील. पण मास्तराच्या छडीला भिऊन देवाची इच्छा परिपूर्ण करण्याला मागेपुढें पाहणें ठीक नाहीं लोकात व्याकरणाचा प्रसार कमी झाला तरी हरकत नाहीं. पण त्याना नीतीनें कसे वागावें हे समजलें पाहिजे. आणि peaceful invasion यात एवढा म्हणण्यासारखा शब्ददोष तरी काय आहे ? असें म्हणतात कीं उदीर जेथे डास घेतो तेथें डास घेताना तो फुकर घालीत असतो. सिंह, वाघ, लाडगा याच्या तावडींत जर कोणी सावज सापडले तर ते त्याचे हाल हाल करून प्राण घेतात, पण अस्वलाची पद्धत अगदीं वेगळी आहे. त्याला कोणाचा प्राण घ्यावयाचा झाला तरी तेथें छळ म्हणून बिलकूल व्हावयाचा नाहीं, सर्व काम हसून खेळून व्हावयाचे. अस्वल आपल्या सावजाला गुदगुल्या करून इतके हसवून सोडतो कीं तें सावज जर कोणी मनुष्य असेल तर त्याला ' हा अस्वल म्हणजे एक आपला गमतीबाज दोस्त आहे ' असें वाटल्यावाचून खास राहणार नाहीं. ज्याचा प्रत्यक्ष प्राण घ्यावयाचा त्याच्याही मनात आपल्याविषयीं इतका प्रेमभाव आणि इतकी आदरबुद्धी उत्पन्न करण्याची हातोटी साधणें म्हणजे काहीं लहानसहान काम नव्हे. ही हातोटी जनावरानासुद्धा साधलेली असून मनुष्याना साधू नये ही आश्चर्याची गोष्ट आहे. काहीं लोकाना या कलेत बरेंच यश आलेले आहे हें प्राजलपणे कबूल केलें पाहिजे. तरी पण ख्रिस्ती शकाला आज एकोणिसशें वर्षे होत आलीं असूनही peaceful

invasion चें लोकांना इतकें आश्चर्य वाटावें हें आश्चर्य नव्हे काय ? चावतांना फुंकर घालणें, प्राण घेतांना गुदगुल्या करणें, किंवा एखाद्या हतभाग्य देशावर हल्ला करतांना तो शांतपणानें करणें, इतकी माणुसकी जर आपण विसरलों, इतका उदारपणा जर आपण आपल्या शत्रूवर दाखविण्याला तयार नसलों तर ख्रिस्ताचा या पृथ्वीवर अवतार फुकट झाला आणि आपण आजपर्यंत ख्रिस्तीधर्माचे पोवाडे फुकट गाइले, असें होणार नाहीं काय ? जेथें रक्त दूषित झालें असेल तेथें मात्र जळू चिकटते, बाकीच्या भागाला ती आपला दांत कधीं लावीत नाहीं, हा सद्गुण जळवांपासून मनुष्यानें शिकणें अवश्य नाहीं काय ? जर शांततेनें हल्ला करणें शक्य असेल तर मग धांगडधिंग्याचा हल्ला कशाला पाहिजे ? जर एखाद्या गोड अभिवचनानें काम होत असेल तर तोफेच्या भयंकर गर्जना आणि घोड्यांची कर्कश खिंकाळणीं कशाला पाहिजेत ? आणि अभिवचन म्हणजे कांहीं एखादा लोखंडी गज नव्हे कीं जो किती श्रम केले तरी मोडतां यावयाचा नाहीं. तर अशा धोरणावरच चालणें इष्ट आहे. जिकडे तिकडे शांतता पाहिजे. हें जग शांततेसाठीं आहे आणि शांतता ही ह्या जगासाठीं आहे हें विसरतां कामा नये. सर्व कांहीं शांततेसाठीं ! प्रत्यक्ष लढाईसुद्धां शांततेसाठींच म्हणून केली पाहिजे तरच ती खरी ख्रिश्चन शांतता होय. जगांत शांतता राखण्यासाठीं कित्येक लोकांना कष्टप्रद असें राजाचें काम करावें लागतें आणि असंख्य लोकांना गुलामगिरीच्या कोठडींत कोंडून ठेवावें लागतें. शांततेसाठीं—त्या ख्रिश्चन शांततेसाठीं—जर नसतें तर हें राज्यभार वाहण्याचें दुःख कोणी सहन केलें असतें ? तर अशा त्या शांततेसाठीं लढाई करावी लागली तर ती नको का करावयाला ? बरें त्या लढाईत थोडा फायदा असता तर एक गोष्ट वेगळी. पण फायद्याच्या अवाढव्यपणाचा अंदाज केल्यावांचून जर नुसत्या नीतिशास्त्राच्या अनुरोधानेंच कोणी या 'शांततेच्या लढाई' ला नांव ठेवूं लागले तर त्यांना काय म्हणावें बरें ! फायद्यापुढें नीतिशास्त्राची किंमत ती काय ? नीतिशास्त्र तरी कोणत्या धोरणावर रचलें आहे ? फायद्याच्याच कीं नाहीं ? तर खोटें बोलूं नये, खरें बोलावें, असें नीतिशास्त्र कां शिकवतें ? तर खोटें बोलण्यापेक्षां खरें बोलण्यांत अधिक फायदा आहे म्हणून. तर मग नीतिशास्त्राच्या आज्ञा मानण्या-

पेक्षा मोडण्यातच जर अधिक फायदा असेल तर नीतिशास्त्राच्या आज्ञा मोडण्याला त्याच शास्त्राची समति आहे असे होत नाहीं काय? तिबेटातील लामाच्या घरावर सोन्याचे पत्रे इतके आहेत कीं, ते काढून आणले असता हिंदुस्थानचे सर्व कर्ज आज फिटून जाईल. देशातील उधळपट्टीचा कारभार आणि सरहद्दीवरील अनवश्यक लढाया, मोठाले भत्ते आणि त्याहूनही मोठाले पगार, याच्यायोगाने आज अनेक वर्षांपासून वाढत आलेले हिंदुस्थानचे सोनेरी कर्ज जर लामाच्या घरावरील सोनेरी पत्र्यानीं एका क्षणात फिटून जात असलें तर फायनॅन्स मिनिस्टरच्या ऑफिसापासून तो तहत कॉंग्रेसच्या मडपापर्यंत सर्वांना अत्यानद होणार नाही काय? निदान लामाच्या घरावरचे पत्रे निघून विलायतेस गेले तरी आपले कर्ज होते तेवढेच आहे, असे समजेपर्यंत तरी हिदुस्थानाला हर्षवायूनें बेशुद्ध होण्याला काय हरकत आहे? शिवाय, हल्लीं लामाच्या घरावर बसून सोन्याचे पत्रे जें काम करीत आहेत ते मातीचीं कौलेसुद्धा करणार नाहीत काय? विलायतेच्या बॅंकामधून ह्या व्यापाऱ्याच्या हातून त्या व्यापाऱ्याच्या हातीं खेळत असण्याचे सोडून देऊन या सोन्याने मातीच्या मोलाचें काम करीत आळसात लामाच्या घरावर पडावे हे बरे दिसतें काय? जगात कोणी सोन्याचा भोक्ताच राहिला नाही काय की त्यानें या लामाच्या घरीं कौलाचे काम करावे? जगात हाव, तृष्णा हे पदार्थच उरले नाहीत काय कीं या सोन्याने लामाचे ऊन आणि पाऊस यापासून रक्षण करीत बसावे? छे, छे! सोन्याचा काय उपयोग आहे हे आम्ही लामाना शिकविले पाहिजे. या गोष्टीपासून हिंदुस्थान देशाला तर फायदा आहेच. पण या देशाच्या राजालाही फायदा आहे. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानाला ज्याने सामील केला तो आज ड्यूक आफ् आवा म्हणून गाजतो आहे. तर मग जो महात्मा तिबेट सामील करील तो ड्यूक आफ् लामा होणार नाहीं कशावरून? शिवाय लॅंडारसाहेब असें सागतात की लामा काय ते विरुद्ध आहेत. बाकी सर्व तिबेटातील लोक आपला मुलुख इंग्रजी राज्यात कधीं सामील होतो याची वाट पहात बसले आहेत. गुलामगिरीसाठीं हपापलेल्या या चातकाच्या तोंडातून पाण्याचे थेंब पाडणारा कृपामेघ तिबेटाकडे आता कधीं वळेल तो वळो. साराश, वाघाला आणि माणसाला दोघानाही भूक लागते व दोघेही हरणाचे मास खातात. परतु मनुष्य हरणाचें

खाण्याच्या पूर्वी मी तें कां खावें याबद्दल प्रमाणें दाखवूं शकतो, व तीं वाघाला दाखवितां येत नाहींत. तेव्हां पशु आणि मनुष्य यांच्यांत अंतर पाहूं गेलें तर तें फक्त तर्कशास्त्राचें होय.

समजूत : : : ११

समजूत हा शब्द किती गोड ! पण या गोड शब्दांत किती कडू अर्थ भरला आहे. किती भयंकर कल्पनांचा यांत समावेश झाला आहे व अंगावर शहारे आणणारीं अशीं किती अघोर कर्में यांत अंतर्भूत झालीं आहेत, याची कोणाला तरी सकृद्दर्शनीं कल्पना येईल काय ! बाहेरच्या गोजिरवाण्या आकारानें दुसऱ्याला फसवावयाचें हें काम मूळचें म्हटलें म्हणजे मनुष्याचें. पण त्याचें फसवेगिरीचें काम इतकें वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलें कीं तें पाहून कांहीं शब्दसुद्धां लोकांना फसविण्याचें काम शिकले. त्यांपैकींच ' समजूत ' हा एक लोकांना फसविणारा आणि खोटें बोलणारा शब्द आहे. ' समजून सांगणें ' हा याचा दिखाऊ अर्थ आहे. पण 'समजून सांगून कोणी समजला नाहीं तर तंबी देणें, हालअपेष्टा करणें, छळणें, शरिराला क्लेश देणें ' हा अर्थ त्याच्या आंत दडून बसलेला आहे. वरून हें गुलाबाचें फूल आहे, पण त्याच्या खालीं कांटे आहेत. बाहेरून ह्याची पाठ गुळगुळीत आहे, पण आंतून ह्याचें तोंड विषारी दांतांनीं भरलेलें आहे. बाह्यात्कारी ' समजूत ' हा फार सौम्य शब्द आहे, पण ह्याच्या खालीं राखेचा तोबरा, तापलेला तवा, मिरच्यांची धुरी, चिंचेचा फोक, लोखंडी

चाप, लाकडी खोडा, विजेची पेटी इत्यादि अतिशय उग्र पदार्थ छपून बसलेले आहेत. मराठींत जसा 'समजूत' हा शब्द तसाच इंग्रजींत Question हा शब्द आहे. दिसावयाला Question म्हणजे विचारणें, पण 'Question' आणि 'समजूत' या दोघांचाही कैद्याच्या खोलींतील अर्थ अगदीं एकच.

असो. ही वर सांगितलेल्या प्रकारची 'समजूत' देण्याचा प्रघात जो कित्येक ठिकाणीं प्रचारांत आहे त्याच्या न्यायान्याय्यतेबद्दल आपण थोडासा विचार करूं. अपराध्याच्या शरीराला क्लेश अपराध शाबीत होण्याच्या पूर्वीं आणि नंतर असे दोन वेळां होत असतात. त्यापैकीं अपराध शाबीत झाल्यानंतरचा क्लेश ही त्याच्या अपराधाबद्दल त्याला शिक्षाच असल्यामुळें ती न्याय्य आहे व त्याच्याबद्दल आपल्याला विचारही कर्तव्य नाही. परंतु एखाद्यानें गुन्हा केला असे सिद्ध होण्यापूर्वी त्या गुन्ह्याबद्दल त्याला क्लेश सोसावे लागतात हें न्याय्य आहे काय, हा प्रश्न आज आपलेपुढे आहे. एखाद्या आरोपीनें गुन्हा केला असला पाहिजे असा संशय येतो, परंतु आरोपी तो गुन्हा कबूल करीत नाहीं, अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां आरोपीचे तोंडून कबुली काढून घेण्यासाठीं 'समजुती' चा उपयोग करण्यांत येतो. एकाद्यावर चोरीचा वहीम येतो व त्यानें चोरलेलें द्रव्य कोठें पुरून ठेविलें आहे तें दाखवावें म्हणून त्याला 'समजूत' देण्यांत येते. मूळचे हे प्रकार म्हटले म्हणजे दरवडेखोरांचे होत. चोर एखाद्या घरावर दरवडा घालण्यासाठीं आले आणि घराचा मालक आपलें द्रव्य कोठल्या भुयारांत आहे हें सांगत नसला तर ते दरवडखोर त्याच्या मानेवर तरवार ठेवतात, त्याच्या गळ्याला फांस लावून त्यास पाण्यांत बुडवितात आणि वर काढतात, त्याच्या अंगाला चिंध्या बांधून वर तेल ओतून पेटवितात, व तो आपल्या द्रव्याची जागा सांगेपर्यंत ते दरवडेखोर त्याचे अशा रीतीनें हाल हाल करीत असतात. दरवडे घालून ज्यांनीं आपल्या धंद्याला सुरवात केलेली असते तेच पुढें आपल्या धंद्यांत नावालौकिकाला आले म्हणजे ज्या अर्थी राजे बनतात त्या अर्थी राजाच्या गादीवर शुभ्र अस्तरावर दरवड्यांतील सवयीचे कांहीं काळेकुट्ट डाग पडलेले असणें अगदीं साहजिक आहे. सारांश, छळ करून इष्ट हेतु साधण्याची ही युक्ति मूळची दरवडेखोरांची, व तिचें आज

राजे लोक अनुकरण करीत आहेत. तेव्हां दरवडेखोरांच्या कुळांत उत्पन्न होऊन राजांच्या घरीं नांदण्याकरतां आलेली ही पद्धति आपल्या माहेरचे कांहीं आनुवंशिक दुर्गुण अर्थातच बरोबर घेऊन आलेली असली पाहिजे. तर मग अशी पद्धति न्याय्य म्हणून कशी ठरणार ?

ही 'समजूत' देण्याची पद्धति मूळची कोठून कां आलेली असेना, परंतु तिच्या योगानें जर सत्य बाहेर पडत आहे तर तिचा उपयोग करण्याला कांहीं हरकत नाहीं असें कोणी म्हणेल. पण हें म्हणणें अतिशय भ्रामक आहे. कारण, न्याय करण्यासाठीं जर अन्याय करावा लागत असेल, सत्याचा जय होण्यासाठीं जर असत्य गोष्ट करावयाची असेल, किंवा एक अपराध बाहेर काढण्यासाठीं जर दुसरा अपराध करणें भाग असेल, तर अशी गोष्ट नीतितत्त्वाना कधींही संमत होणार नाहीं. सत्य बाहेर निघालें नाहीं तरी हरकत नाहीं. परंतु सत्याच्या नांवाखालीं आणखी असत्य नको, असेंच कोणी झालें तरी म्हणणार. व या 'समजुतीनें' सत्य बाहेर पडतेंच असें तरी कोठें आहे ? मार सोसण्याची शक्ति ज्याच्या अंगांत आहे तो खरा अपराधी असूनही मार सोसून निरपराधी ठरेल. आणि निरपराधी पण अशक्त असा माणूस चापाच्या आणि विजेच्या पेटीच्या वेदनांतून मुक्त होण्यासाठीं मी अपराध केला आहे असें कबूल करूं लागेल. तेव्हां या योगानें शक्तीची परीक्षा होते, सत्याची होत नाहीं. अशा योगानें सशक्त लोकांना अपराध करण्याला उत्तेजन येईल आणि अशक्त लोक विनाकारण गांजले जातील. हा सत्यशोधनाचा उपाय म्हणून मानला जातो. पण कधीं कधीं वस्तुस्थिति अशी होते कीं त्या यमयातनांच्या भीतीनें कित्येक असत्य बोलण्याला मात्र प्रवृत्त होतात कारण अपराध केलेला नसून मी केला असें म्हणणें म्हणजे खोटें बोलणेंच नव्हे काय ? पुष्कळ वेळां आरोपीनें स्वतः कबूल व्हावें किंवा दुसऱ्यांची नांवें सांगावीं अशी 'समजूत' देणा-रांची इच्छा असते. पण त्या बापड्याला जर कांहीं ठाऊक नसेल तर तो सांगतो काय ? व अशा ठिकाणीं त्याला गुन्हा कोणी केल्याबद्दल नव्हे, तर गुन्हा कोणी केला हें माहीत नसल्याबद्दल, चार चार दिवस उपाशीं राहून चाबकाच्या दोरीनें आंगठे बांधून घेऊन बसावें लागतें. गुन्ह्याविषयींच्या अज्ञानानें मनुष्याला शिक्षेला पात्र करावें हा न्यायाचा एक अपूर्व मासला

होय. ‘ समजूत ’ म्हणजे अपराध सिद्ध होण्याच्या आधीं शिक्षा करणें होय, आणि असला विपरीत क्रम न्यायदेवतेला कधीं तरी मान्य होईल काय ? शिवाय आरोपी आणि त्याजवर ‘ याने अमुक गुन्हा केला ’ असा आरोप करणारा या दोन व्यक्ति नेहमीं निरनिराळ्या असतात. परतु नुसत्या सशया-वरून पकडलेल्या आरोपींच्या तोंडून ‘ समजूत ’ देऊन कबूली काढून घेणें म्हणजे आरोपीने आपणच आपल्यावर आरोप आणणे नव्हे काय ? आणि आपण आपल्यावर आरोप आणणें ही गोष्ट स्वाभाविक आहे काय ? नाहीं. पण असें असूनही जेव्हा आरोपी आपणच आपल्यावर आरोप करून घेत आहे असे लोक पाहतात तेव्हा त्याची हाडे मऊ झालीं असलीं पाहिजेत असे अनुमान ते सहज काढतात शिवाय ‘ समजूत ’ देण्यात मूळचा जर काहीं चागला हेतु असेल तर तो हाच की अपराधी माणसाचा लवकर शोध लागून निरपराधी माणसाना विनाकारण त्रास होऊ नये. पण निरपराध्याना त्रास न देणे ही गोष्ट जी टाळण्याविषयीं प्रयत्न झाला पाहिजे, ती तर येथे अवश्य घडून येते, व मूळ हेतूचा विपर्यास होतो. आता जे लोक निरपराधी आरोपीला ‘ समजूत ’ देतात त स्वतः मात्र दुहेरी गुन्हेगार होतात कारण ते खऱ्या अपराध्याला मोकळा सोडतात हा त्याचा एक अपराध, आणि निरपराध्याला विनाकारण छळतात हा दुसरा शिवाय आरोपीकडून अपराध कबूल करविणें म्हणजे इतर पुरावा गोळा करण्याची आपणावर जी जबाब-दारी असत तिजविषयीं टाळाटाळी करणे होय. या व अशाच दुसऱ्या अनेक कारणासाठीं ही पद्धत अतिशय गर्हणीय व सुधारणेच्या तोंडाला काळोखी लावणारी आहे. हिच्यात न्यायाचा लेशही नाहीं. तर ही सर्व अन्यायानीं भरून गेलेली आहे.

पूर्वी ग्रीस व रोम या ठिकाणीं ही पद्धत प्रचारात होती. पुढे पोपाची आणि कॅथॉलिक लोकाचीं जी राज्ये झाली त्यातूनही हा प्रकार मोठ्या जारीनें चालू आहे. स्पेन मधील इन्क्विझिशन ही सस्था त्या वेळच्या ‘ Torture ’ साठीं अतिशय प्रख्यातीस आलेली होती. तरी पण त्या वेळच्या ‘ समजुतींत ’ आणि आताच्या ‘ समजुतींत ’ एक मोठा फरक आहे व तो कोणीही विसरता कामा नये. त्यावेळची torture कायद्यानें नियत्रित केलेली होती व आताची कायद्यानें बद केली आहे. पूर्वी ‘ सम-

जूत ’ कशी द्यावी याबद्दल कायद्यानें नियम केलेले होते म्हणून अतिरेक होत नसे. आतां ‘ समजूत ’ देणें अन्याय आहे असें कायद्याला वाटल्यामुळें ती बंदच झाल्यावर मग तिच्याबद्दल कायद्यांत नियम कोठून येणार ? पण याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, कायद्यानें जरी torture बंद केली तरी ती गुप्त कृतीनें बंद केली नाहीं. त्यामुळें कायद्यांच्या नियमांचा कांहीं प्रतिबंध नसल्या कारणानें असह्य अतिरेक होतो. व torture कायद्यानें बंद करण्यापेक्षां ती कायद्यानें मान्य करून तिजविषयीं कांहीं नियम असतील तर बरें असें वाटूं लागतें. Torture चे वेळीं कोणी तरी दोघे जज्ज, किंवा सेनेटर जवळ असले पाहिजे असा पूर्वीचा नियम असे. परंतु आतां एखाद्या दीड दमडीच्या इसमाच्या लहरीवर आरोपीचा सुरक्षितपणा अवलंबून राहतो. पूर्वी स्वतंत्र रीतीनें पुरावा मिळाल्यावर मग आरोपीला कबुलीसाठीं rack वर घालीत असत. पण हल्ली नुसत्या संशयावरून कोणाला तरी धरून आणावें व त्याला चाप लावावे आणि त्या वेदनांतून सुटण्यासाठीं तो कदाचित् निरपराधीही असलेला आरोपी ज्यांचीं ज्यांचीं नावें घेईल त्यांच्या त्यांच्याकडून पुरावा तयार करावा अशी रीत आहे. पूर्वी लहान वयाचे मुलगे व स्त्रिया यांना torture करण्याचा हुकूम नसे. पण हल्लींच्या या समतेच्या काळांत हा भेदाभेद बिलकुल नाहीं. Torture करण्याचा हुकूम झाला तर त्यावर अपील करण्याचा आरोपीला पूर्वी अधिकार असे, व अपीलाचा निकाल होईपर्यंत त्याला कोणी torture करीत नसे. पण हल्लींचे torture चें काम सर्व अंधारकोठडींत किंवा रात्रीच्या काळोखांत होत असल्यामुळें त्याला एखाद्या झरोक्यांतून येणारा प्रकाशदेखील जर सहन होत नाहीं तर मग अपीलाची वगैरे गोष्ट कशाला पाहिजे ! एकदां torture केल्यानंतर मग प्रॉसिक्युशनतर्फेची फिर्याद पूर्वी काढून घेता येत नसे. परंतु आता हा विधिनिषेध नाहीं. पूर्वी ‘ Lent’ च्या चाळीस दिवसांच्या मुदतींत कोणालाही torture करीत नसत. परंतु हल्लींच्या या नास्तिक काळांत कोणताही दिवस इतका पवित्र उरला नाहीं कीं त्या दिवशीं एखाद्या अनाथाची छळणूक करण्याला कोणी मागेंपुढें पाहील. आरोपीला torture करीत असतांना आपण त्याला काहीं प्रश्न विचारावयाचे नाहींत, तर तो आपण होऊन जे कांहीं सांगेल तेवढें मात्र ऐकून घ्यावयाचें अशी पूर्वीची चाल

होती. पण आता ' म्हणा मम आत्मनः श्रुतिस्मृति० ' हे जसे भट सांगतो आणि यजमान म्हणतो त्याप्रमाणे अधिकारी कसे बोलावयाचे तें सांगतो आणि आरोपी तसे बोलून दाखवितो, अशी स्थिति आहे. या पूर्वीच्या आणि हल्लींच्या स्थितीच्या तुलनेवरून कोणालाही वाटेल की पूर्वीची अनियंत्रित torture बरी. परंतु हलकट, नीच, व क्षुद्र अशा व्यक्तीच्या मर्जीवर अवलंबून राहणारी काळोखातील गुप्त torture नको.

आर्यांकरितां गाणें : : : २०

(चाल—चंद्रकांत रायाची कन्या)

नशिब जोरावर इंग्रज जिंकिति खडकीस लढाई ।। पळू लागले वनीं पेशवे सोडुनि पेशवाई ।। अशी खबर पसरली सर्व जन रडति धाइधाई ।। स्तनांत पान्हा फुटुनि पाजिना बाळकास आई ।। होति दिव्याच्या घाटामध्यें एक वृद्ध बाई ।। तिनें पाहिलें पळतांना श्रीमंत बाई घाई ।। रडुनि म्हणे अहा दैवा माझा पती आज नाही ।। स्वामीसाठीं फिरुनी मरण्याची संधि फुकट जाई ।। असें म्हणुनि धावत धावत गेलि डोंगरांत ।। खांद्यावर घोंगडी कोयता घेऊनि हातांत ।। पुत्र तियेचा जेथ लाकडें होता तोडीत ।। म्हणे तोडिशी अरे माकडा काय लाकडांत ।। तोडि शत्रुची डोकीं जा जा धाव लढाईंत ।। आपल्या प्रभुला पळवुनि दिधलें झाला रे घात ।। स्वस्थ कसा जा लढें रक्त जो आहे अंगांत ।। भिऊं नको हातास मास नऊ माझ्या उदरांत ।। ऐकुनि लगबग पुत्र तिचा मग निघे जावयाला ।। कांदा भाकर माय तयाच्या बांधी कमरेला ।। हातिं कोयता देऊनि म्हणे तव हाचि

बराचे भाला ।। देशकार्य बेधडक करी जा राखील प्रभु तुजला ।। असें सांगुनीं निरोप देई आई पुत्राला ।। एक मास लोटला जाऊनि पुत्र घरिं न आला ।। त्या वेळेला मात्र आईचा धीर सुटुनि गेला ।। माय निघाली अति तांतडिनें पुत्र शोधण्याला ।। सवाईशिकंदर नशीब इंग्रज लढे अष्टीवरतीं ।। बापु गोखले रणशूर तिथें रणांगणीं मरती ।। बाजरिाव प्रभु ब्रम्हावर्तीची नीट वाट धरती ।। अष्टयापाशीं कैक मर्द प्रभुसाठिं मरुन पडती ।। धुंडित धुंडित माय तया स्थळि प्राप्त जाहली ती ।। प्रेतें तुडवित फिरे चहूंकडे रणाभोंवति भोंवती ।। मध्यरात्र अंधारी एकटी नाहीं मनी भीति ।। रणांगणीं सुत शोधि आईची फार कठिण प्रीति ।। अखेरीस त्या माऊलिनें निजपुत्रा ओळखिलें ।। मृत पाहुनिया त्यातें किंचित् खिन्न वदन केलें ।। निज पुत्राच्या परि कोयत्यानें कंठ कापिलेलें ।। पांच शत्रु पाहुनी तयाच्या संनिध पडलेले ।। उभी राहुनी अति हर्षानें काय वचन बोले ।। ' जन्मा येऊन करावयाचें तें कार्य तुवां केलें ।। खुशाल जा जा स्वर्गी आतां सार्थक तव झालें ।। आनंदाच्या अश्रूंनीं मम पाहि अंग न्हाले ।। तुझ्यासारिखें प्रत्येकानें पांच पांच रिपुंतें।। वधिलें असतें तरी आज तें राज्य गेलें नसतें ।। मोठमोठे सरदार जाहले फितुर अशा वेळीं ।। आपल्या राजासाठीं देशि तूं आपले प्राण बळी ।। ह्यांताचि मजला भूषण आतां हाचि पुत्र माझा ।। नको वळुनि बघुं आईकडे सुख स्वर्गी भोगि जा जा ।। तसा तुझा हा धन्य कोयता ठेविन मी जपुनी ।। शूर कर्म करतील पुत्र तव यातें पाहूनी'।। असें म्हणूनी घेउनियां तो माय घरा येई ।। रक्तांकित परि देव्हाऱ्यांताचि ठेवुनि त्या देई ।। कांहीं दिसांनीं त्यानंतर ती माउलि मृत झाली ।। नातू पणतू होते तिचे त्या कठिण दशा आली ।। सरकाराचें देणें देण्या कवडि नुरे गांठीं ।। लिलावांत ती विकलि कोयती दिड आण्यासाठीं ।।

संवाद : : : २१

तारीख २२ जुलै रोजीं कलकत्त्यास हावरा स्टेशनचे नजीक नदीचे काठीं सध्याकाळीं ५॥ वाजण्याचे सुमारास कोणी एक युरेपियन गृहस्थ हवा खात इकडे तिकडे फिरत होते. तेथे हवा खाण्याकरिताच सुमारे बारा वर्षांचा एक लहान बगाली मुलगा आला. त्याचे व साहेबाचे सहज बोलणे सुरू होऊन बराच वेळ सवाद चालला त्यात मध्येच साहेबानी मुलाला असा एक प्रश्न विचारला कीं काय रे बाळा, समज, तुला एक सोजीर गोळी घालू लागला, आणि एक पाद्री बाटवू लागला तर त्यापैकीं तुला जास्ती आनद कशाने होईल ?

मुलगा—साहेब, हे इग्रजी राज्य आहे, बेबदपाच्छाई नव्हे. तुम्ही म्हणता असें होईल कस ? मला कोणी गोळी घालू लागला किंवा माझ्या इच्छेविरुद्ध मला बाटवू लागला तर राणी सरकारचे अधिकारी त्याला शासन केल्यावाचून कधीं राहणार नाहीत.

साहेब—हे तर मीसुद्धा समजतोच. पण अधिकारी शिक्षा करणार अन्याय झाल्यावर. अन्याय करिताना अधिकाऱ्याना जवळ बोलावून कोणी अन्याय करीत नसतो. म्हणून अशा प्रसगीं तू कोणत्या गोष्टीला कबूल होशील, हे मी तुला विचारतो.

मुलगा—असाच जर प्रसग आला तर मी मोठ्या आनदानें त्या सोजरापुढे जाऊन म्हणेन कीं तू आपली बदूक माझ्या अगावर खुशाल झाड.

साहेब—तुला तुझ्या जिवाची काहींच किंमत वाटत नाही काय ?

मुलगा—वाटते, अतिशय वाटते आणि म्हणूनच पाद्र्याच्या हातच्या पाण्याचा थेंब माझ्या डोकीवर पडण्याचे अगोदर सोजिराच्या बदुकीतील गोळी माझ्या डोकीवर आदळावी अशी मी त्या वेळीं परमेश्वराची प्रार्थना करीन.

साहेब—मुला, येवढा वेळपर्यंत तूं समंजसपणानें बोलत होतास. पण आतांचें हें तुझें बोलणें अगदीं वेडगळपणाचें दिसतें.

मुलगा—तुम्हांला तें वेडगळपणाचें दिसत असेल. पण मला तसें वाटण्यास कारणें आहेत.

साहेब—तीं काय ?

मुलगा—मी ख्रिस्ती होऊन जिवंत राहिलों तर माझ्याकडे पाहून माझ्या आईबापांना अतिशय दुःख वाटेल. त्यायोगानें मी जिवंत राहीन पण मी आपल्या आईबापांना शोकानें ठार मारीन. तेव्हां पितृवध आणि मातृवध ह्यांपेक्षां आत्मवध फार चांगला. मी ख्रिस्ती झालों तर आमच्या हिंदुधर्माचे संस्थापक वसिष्ठ, वामदेव, विश्वामित्र, व्यास, वाल्मीकि, शंकराचार्य इत्यादि थोर महात्म्याचा मी अपमान केला असें होईल. कारण, दुसऱ्यांचीं मतें स्वीकारणें म्हणजे आपलीं पूर्वींचीं तुच्छ मानणें होय. तेव्हां शंकराचार्यप्रभृति मंडळींना मूर्ख ठरवून आपण शहाणें होण्यापेक्षां मी मेलेला बरा. मी ख्रिस्ती झालों तर ब्रह्मदेवानें मला नरकांत टाकण्यासाठीं वेद निर्माण केले होते, मला दगड बनविण्यासाठीं व्यासांनीं आपलीं ब्रह्मसूत्रें लिहिलीं होतीं, आणि माझी पापाकडे प्रवृत्ति करण्यासाठीं कृष्णानें अर्जुनाला भगवद्गीता सांगितली होती असें मानल्यासारखें होणार आहे. तेव्हां ब्रह्मदेव, व्यास, कृष्ण अशांसारख्या परमपूज्य देवतांच्या पदरीं लुच्चेगिरी बांधण्यापेक्षां मी मेलों तरी कांहीं हरकत नाहीं. मी ख्रिस्ती होऊन जिवंत राहिलों तर मी पुढें लग्न करीन व त्यापासून मला जीं मुलें होतील तींहीं ख्रिस्तीच होणार. मी एक ख्रिस्ती होणार तर होणार आणि नवीन ख्रिस्ती उत्पन्न करणार ! ह्या पातकाबद्दल माझा देव आणि माझा देश मला कधींही क्षमा करणार नाहींत. माझ्याबरोबर माझ्या साऱ्या वंशजांनीं आणि पोराबाळांनीं हिंदुधर्माला आंचवावें ह्यापेक्षां मीच अधम मेलेला काय वाईट ? मला सोजिरानें गोळी घालून मारलें तर लोक त्या सोजिराला नांवें ठेवतील. पण मी ख्रिस्ती झालों तर लोक मलाच नांवें ठेवतील. सोजिरांनीं मला मारलें तर त्याचे जातभाई तो खून करणारा म्हणून त्याच्याशीं व्यवहार बंद करतील. पण मी ख्रिस्ती झालों तर माझे जातभाई मी अधमाधम म्हणून माझें तोंड सुद्धां पाहणार नाहींत. सोजिरानें मला मारलें तर तो निदान पांच सात वर्षें तरी तुरुंगांत पडेल. पण पाद्र्यानें

ख्रिस्ती केलें तर त्याबद्दल मलाच आणि तेही साऱ्या जन्मभर एक प्रकारच्या तुरुगांत रहावें लागेल. मी गोळी लागून मेलों तर माझा खून करणाऱ्याला फाशीची नाही तर निदान कैदेची तरी शिक्षा मिळेल, पण मी बाटलों तर माझ्या बाटविणाऱ्याला तद्धर्मीयाकडून शाबासकी मिळेल. मी गोळी लागून मेलों तर माझे इष्टमित्र माझ्या आईबापाची कींव करतील, पण मी ख्रिस्ती होऊन जिवत राहिलों तर ते माझ्या आईबापाचा तिटकारा करतील. मी गोळी लागून मरून परलोकी गेलो तर माझ्या देशबांधवाचे इतःपर प्राग वाचविण्यासाठीं मी विष्णूची प्रार्थना करीन, आणि निरपराधी असल्यामुळे भगवान् श्रीविष्णू तो खास मान्य करील. पण ख्रिस्ती होऊन मी आपल्या विष्णूला झिडकारून दिले तर मग त्याच्यापाशीं अशी प्रार्थना करण्याला मला काय तोंड उरणार? सोजिराने मला गोळी घालून मारलें तर परलोकी तो नरकात पडेल. पण मी ख्रिस्ती झालों तर परलोकीं स्वधर्मत्यागाच्या पातकाबद्दल मला नरकात पडावे लागेल. सोजिराने मला गोळी घालून मारलें तर त्याला थोडी बहुत तरी शिक्षा देऊन, कायद्याप्रमाणे सरकारला त्याचे पारिपत्य करता यतें, पण मी ख्रिस्ती झालों तर मला जो बाटवील त्याचे पारिपत्य सरकारला कायद्यानें करता येत नाहीं. ह्या फरकामुळें लोकाचीं मन मी आपल्या सरकाराविषयीं कलुषित करण्याला कारणीभूत होण्यापेक्षा आपण मरून जाणे हेच बरे. आपल्या सरकारला अडचणींत घालण्यापेक्षा आपणच नाहीसे होणे फार उत्तम.

साहेब—मुला, तुझे हें बोलणे ऐकून मला फार आनद होत आहे. देव आणि राणीसरकारेचे कायदे हे खून आणि धर्मांतर ह्या दोहोंपासून तुझे नेहमीं रक्षण करोत. सोजिराच्या अडदांडपणाबद्दल आम्ही अलीकडे कडक नियम केलेच आहेत व धर्मांतराच्या बाबतींतही उघड उघड रीतीनें तुम्हाला जितका सुरक्षितपणा देता येईल तितका देण्यात आला आहे, एवढ्यात तू संतोष मानून रहा.

ह्या सुमारास सूर्य अस्तास जाऊन थोडथोडा काळोख पडत चालला होता. इतक्यात स्टेशनावर एक गाडी ओरडली. त्या गाडींतून साहेबाचे कोणी स्नेही य़ावयाचे होते म्हणून त्याना भेटण्यासाठीं साहेब स्टेशनाकडे गेले व तो मुलगा झालेल्या भाषणाचा विचार करीत करीत आपल्या घराकडे वळला!

एका सोमयज्ञाची हकीकत : : : २२

★ लो. टिळक तुरुंगांत होते. केळकरांचें धोरण खाडिलकर, परांजपे यांना नापसंत होते. रँडच्या मागून आलेल्या अधिकाऱ्यांनीं लोकप्रियता संपादिली. प्लेग संपून ते परत निघाले तेव्हां त्यांना पानसुपाऱ्या झाल्या व आभारप्रदर्शक भाषणेंही झाली अशा एका प्रसंगावर यज्ञाचें रुपक करून परांजपे यांनीं तें आपल्या स्वभावाप्रमाणें रंगविलें व केळकरांचा प्रच्छन्न नामनिर्देश करून उपहास केला.

—गतगोष्टी, पृ. २५२-३

या समारंभाकरितां एक भव्य दिवाणखाना मागून घेण्यांत आला होता. व त्यालाच यज्ञमंडप असें नांव दिलें होतें. हंड्या, झुंबरें, शामदानें, निळ्या रंगाच्या चिमण्या, साहेबांच्या तसबिरी, बकऱ्यांचीं कातडीं, गव्याचीं शिंगें, चमत्कारिक प्राण्यांचीं अंडीं इत्यादि वस्तूंनीं यज्ञमंडपाला अतिशय शोभा आली होती. यज्ञमंडपांत जागोजागीं स्थंडिलें (टेबलें) मांडलेलीं होतीं व त्यांजवर परिस्तरणेंही (टेबलक्लॉथ) होतीं. रात्रीं नऊ वाजण्याचें सुमारास वेदशास्त्रसंपन्न विष्णुभट हे बूट पाटलोण घालून वॉचकडे पहात पहात यज्ञमंडपांत आले, व अजून कोणी मंडळी आली नाहींत म्हणून सखेदाश्चर्य प्रदर्शित करूं लागले. इतक्यांत जिन्यांत बुटांच्या टाचांचा गोंगाट झाला आणि वेदमूर्ती श्रीपाद भटजी, बाळंभट सोमयाजी, पद्मण्णा अग्निहोत्री, राघवेंद्राचार्य, वगैरे बरीच ऋत्विज् मंडळी लगबगीनें यज्ञशरणांत (गृहांत) आली. व तेथें जीं वेत्रासनें (खुर्च्या) ठेविलेलीं होतीं त्यांवर ते विराजमान झाले व आणखी सुमारें वीस पंचवीस मिनिटांत तो यज्ञमंडप गच्च भरून गेला. यजमानांनीं उदक सोडून विष्णुभटजीस अध्वर्यूची सुपारी दिली व राघवेंद्राचार्य यांनीं ब्रह्मा व्हावें अशी केलेली योजना सर्वानुमतें पास झाली. नंतर

यज्ञमंडपातील उत्तरवेदी जवळ एका वेत्रासनावर प्रभाकर दीक्षित हे उद्गात्याचे काम करण्यासाठीं पुढें पियानोची पेटी ठेवून बसले होते. त्याना ‘ उद्गात-र्गायस्व ’ अशी अध्वर्यूंनीं खूण केल्याबरोबर पेटींतून सूर निघू लागले व ‘चल ग गडे माडीवरी ’ या छंदात बृहस्पति ऋषींनीं केलेल्या सूक्तातील कांहीं मंत्र त्यांनीं गाऊन दाखविले. नंतर प्रत्यक्ष वेदोनारायण असें गोविंद-शास्त्री जटिलबुवा याना उद्देशून अध्वर्यु म्हणाले, ‘प्रस्तोतर, प्रस्तुहि.’ तेव्हा प्रस्तोत्याचें (तोंडपुजाचें) काम करण्यासाठीं जटिलबुवा उठले. यानीं सर्व मस्तकावर जटा ठेविल्या आहेत. परंतु त्या पूर्वीच्या ऋषींप्रमाणें लांब लांब वाढू न देता एक दोन बोटे लांब झाल्या कीं त्या स्वहस्ताने कातरल्या जात असल्यामुळे त्याच्या। कुरळेपणा व मोहकपणा फारच शिरलेला आहे म्हणून याना जटिलशास्त्री असे म्हणतात. प्रस्तोत्यानी मंत्र म्हटले त्याचा साराश असा होताः—‘तुम्हाला हजार डोकीं आहेत. कारण तुम्ही आमच्यापेक्षा हजार पटीने शहाणे आहा. तुम्हाला हजार डोळे आहेत. कारण, आम्ही खोट्या कड्या पिकविलेल्याही तुम्हास दिसतात. तुम्हाला हजार पाय आहेत. कारण आगगाडीच्या योगाने तुम्ही आमच्या-पेक्षा हजारपट अधिक चालता. तुम्ही ही भूमि सर्व बाजूंनीं व्यापून आणखी कोणती व्यापू असे म्हणत दहा अंगुळे उरलाच आहा. एतावानस्य महिमा ! अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम। तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष परमेश्वर ॥ ... ... गतं दुःखं गतं पापं गतं दारिद्र्यमेव च। आगता सुखसंपत्तिः पुण्योऽहं तव दर्शनात् ॥ इ. इ. ’ हे मंत्र म्हणून झाल्यावर अध्वर्यूंनी नृसिंहोपाध्याय काशीकर याना कांही मंत्र म्हणण्यास सांगितलें याजकडे सदर यज्ञात ग्रावस्तुत्चे (दगड असला तरी त्याची स्तुति करण्याचे) काम होते. तें त्यानी मनोभावाने व सरळपणाने केलें ‘ हे दगडा तुझे वजन फार आहे हें मी जाणतों. तू वाटोळा आहेस. तू गुळगुळीत आहेस तुझ्यामुळे आम्हाला सोमपान करण्याचे वारंवार प्रसंग येतात. ह्याबद्दल आम्ही तुझे आभार मानतो इ. इ. ’ अशा रीतीनें दगडाची स्तुति झाल्यावर जगत्प्रसिद्ध वेदशास्त्रसंपन्न पिंटोभट गोंवेकर (ज्याच्याकडे प्रतिप्रस्थातृचे काम नेमलेलें होतें) यास अध्वर्यूंनीं नेत्रसंकेत केला. त्या बरोबर पिंटोनें दर्वी, जुहू, ध्रुवा (काटा, चमचा वगैरे) द्रोण (काचेचा

पेला) इत्यादि सोमयज्ञाचीं संभारद्रव्यें प्रत्येक स्थंडिलापाशीं आणून मांडलीं. नंतर उत्तरवेदीवर ठेविलेलीं सोमरसाचीं पात्रें (बाटल्या) गोंवेकर भटजींनीं पुढें आणिलीं तेव्हां अध्वर्यू म्हणाले 'पात्राणि उत्तानानि कृत्वा' त्याबरोबर सर्वांनीं आपआपले ग्लास उताणे केले. नंतर अध्वर्यूंनीं दुसरा मंत्र म्हटला. तो असा 'आच्छादनं दूरीकृत्य.' त्याबरोबर पिंटोनें भराभर सर्व बूच उडविले. 'उत्पूताभिरद्भिस्तत्पात्रं पूरयित्वा' या अध्वर्यूंच्या हुकुमाबरोबर पिंटोनें सर्व ग्लासांतून सोमरस ओतला. नंतर अध्वर्यूंनीं पुढील मंत्र म्हणून तो शुद्ध केला. 'स्वादिष्ठया मदिष्ठया नित्य पुष्टां करीषिणीम्, योवः शिवतमो रसः यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके' इ. इ. नंतर अध्वर्यू म्हणाले: 'आचमने विनियोगः,' तेव्हां सर्वजण चमस ग्लासांत बुडवून तयार झाले. नंतर राणीचें नांव घेऊन प्रदीप्त झालेल्या जठराग्नीमध्यें सोमरसाची पहिली आहुति देण्याविषयीं अध्वर्यूंनीं सुचविलें आणि म्हणाले, 'जठराग्नये स्वाहा जठराग्नय इदं न मम.' नंतर यथेच्छ सोमपानाला सुरवात झाली. पण मध्येंच कैलासवासी नारायणमूर्ति गोकुळानंद स्वामींची अध्वर्यूंना स्मृति झाली. तेव्हां त्यांच्या स्मरणार्थ एक एक द्रोण सोमरस सर्वांनीं आणखी घ्यावा अशी शिफारस करून अध्वर्यु म्हणाले: 'गोकुलानंदस्वामिशर्मणे वसुरूपाय स्वधा.' त्याबरोबर सर्वांनीं एक एक पेला एकदम झोंकला, त्यामुळें फिरून पेले भरण्याचे कामीं पिंटोची फार तारांबळ उडाली. शेवटीं अध्वर्यूंनीं स्विष्टकृन्मंत्र म्हटला. तो येणेंप्रमाणें:—सुधारक ऋषिः दारू देवता, अनुष्टुप् छंदः, सोमप्राशने विनियोगः—वसिष्ठ ही पि ई ३ दारू । आम्ही सोम पीतसों ॥ इत्यादि मंत्र म्हणून सर्वांनीं जठराग्नींत आणखी एक आहुति दिली. व शेवटीं सर्वांनीं उभे राहून पुढील खरी प्रार्थना म्हटली, 'मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर [सुरा + ईश्वर ?] जठरं पूरितं देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥' व यानंतर सोमयज्ञ आटपून सर्वांना गाड्यांत घालून घरोघर पोंचते करण्यांत आले. गाडी भरधांव चालत असल्यामुळें एक ऋत्विज गाडींतून रस्त्यावर पडला. त्याला रात्रभर पोलिसांनीं आपल्या येथें ठेवून घेऊन सकाळीं घरी पोंचते केलें. मात्र त्याची पगडी गहाळ झाली आहे. कोणास सांपडली असल्यास फारसा बोभाटा न करतां आणून देण्याची मेहेरबानी व्हावी.

एक सदस्य

भोंवरीचें फूल : : २३

एके दिवशीं सध्याकाळीं मी रानात फिरावयास गेलो असता एका वेलाच्या झुडुपावर बरीचशीं भोंवरीचीं फुलें माझ्या दृष्टीस पडलीं. हीं फुले पावसाळ्याच्या दिवसात कोंकणात फार असतात. परतु दुर्दैवानें मला आपल्या जन्मभूमींतून काढून हल्लीं जेथे आणून ठेविलें आहे तेथे हीं फुले आजपर्यंत माझ्या कधीच दृष्टीस पडली नव्हतीं. म्हणून तीं पाहून मला फारच गहिंवर आला. माझ्यानें एक पाऊलसुद्धा पुढे टाकवेना माझा लहानपणाचा मित्र फारा दिवसानीं भेटला असे मला वाटले. मला माझ्या जन्मभूमीची आठवण झाली लहानपणचे ते सुखाचे दिवस माझ्या डोळ्यापुढे मूर्तिमत उभे राहिले. त्या निःशब्द अरण्यात माझ्या लहानपणच्या खेळगड्याच्या हाका मला ऐकू येऊ लागल्या. ते रान हेच माझें खेडेगाव झाले आणि त्या रानातील हिरव्यागार गवतामध्यें मला माझ्या घराचा उबरठा दिसू लागला. तो विदेश माझी जन्मभूमि झाला. मी मोठ्याचा लहान झालो. आणि वर्तमानकाळाची सर्व स्थिति नाहीशी होऊन पूर्वीच्या काळींचा वृत्तात माझ्या डोळ्यापुढे प्रत्यक्षवत् भासू लागला. माझा कठ दाटून आला. माझे डोळे पाण्याने भरून आले. माझें रडें मला आवरेनासे झालें, तेव्हा मी तेथील एका पावसानें धुवून स्वच्छ झालेल्या कातळावर बसलों. लहानपणी शाळेतून सुटून आल्यावर आम्ही सर्व मुलें मिळून हीं भोंवरीचीं फुले गोळा करीत असो, व त्याचा एक झेडलोबा करून त्याच्या भोंवतीं रात्र पडेपर्यंत नाचत होतो. त्या वेळच्या त्या सुखाची आठवण होऊन माझे मन अतिशय उद्विग्न होऊन गेले. इतक्यात त्या फुलापैकीं एक फुल माझ्याजवळ येऊन मला म्हणालें: ‘ लहानपणीं तू माझ्याभोंवतीं नाचत होतास तेव्हा तुला आनद होत असे. तसाच तुला हल्लींही होत आहे ना ? हे माझ्या लहान-

पणाच्या मित्रा, तुझी माझी फार वर्षांनीं गांठ पडली आहे म्हणून मी तुला कुशल प्रश्न विचारीत आहें.' हा त्या फुलाचा प्रश्न ऐकून तर माझ्या पोटांत अगदीं कालवूं लागलें. त्या भोंवरीच्या फुलांचा झेंडलोबा करून 'झेंडलोबाच्या रे गोंडलोबा,' हें गाणें म्हणत मी त्याच्या भोंवतीं लहानपणीं नाचत असें त्या वेळेस मला किती सुख होत असे! आणि आतांही मी साहेबलोकांच्या भोंवतीं अक्षयीं नाचतों आहे आणि 'झेंडलोबाच्या रे गोंडलोबा,' ह्याच्या इतकीच अर्थरहित आणि वेडगळ अशी त्यांचीं गाणीं गात आहे. तरी पण दोहोंतल्या सुखदुःखांत केवढें तरी मोठें अंतर हें! मनुष्य लहानपणीं आणि मोठेपणीं कोणाच्या तरी भोंवतीं नाचत असतोच. पण दोहोंत केवढा फरक! लहानपणीं सर्व पदार्थांत आनंद भरलेला असतो. पण मोठेपणाचें ज्ञान हें त्या सर्व आनंदाची माती करून टाकतें. मी लहानपणीं आपल्या झेंडलोबाभोंवतीं नाचत होतों त्या वेळेला माझ्या हिंदुस्थानाला कोण सुख देत आहे आणि कोण दुःख देत आहे ह्याची मला काय दाद होती! दुष्काळानें माणसें पटापट प्राण टाकीत असलीं तरी मी त्या वेळेस उड्याच मारीत होतों. त्या वेळेस मी वाऱ्याप्रमाणें स्वतंत्र होतों. प्रत्येक मैदान मला हिरवेगार दिसत होतें. प्रत्येक डोंगर मला उच्च वाटत होता आणि प्रत्येक पक्ष्याच्या आवाजांत माधुर्य भरलेलें आहे असें मला वाटत होतें. पण ह्या ज्ञानानें—ह्या सुखविनाशक ज्ञानानें—तो माझा भ्रम नाहींसा केला. त्यानें माझ्या अन्नांत विष कालविलें व त्यानें माझ्या अंथरुणावर सहस्रावधि कांटे पसरून ठेविले. तींच मैदानें मला उदास भासूं लागलीं. तेच डोंगर कशानेंसे खालीं वांकलेले मला दिसूं लागले. हाय, हाय! अशा स्थितींत ज्ञानापेक्षां अज्ञान बरें. आपल्या भूमीची हालअपेष्टा पाहण्याला डोळे असण्यापेक्षां अंधळे झालेलें बरें. माझें दुःख मला सहन होईना. मी आपल्या मित्राच्या प्रश्नाला कांहीं एक उत्तर न देतां तसाच तेथून उठलों, व मनाचा निश्चय केला कीं इतःपर लोकांच्या भोंवतीं नाचणें आणि त्यांचीं गाणीं म्हणणें बस्स झालें. मी घरीं आलों आणि आपल्या चाकरीचा राजिनामा लिहून पाठविला.

एका पूजेच्या गणपतीचें पत्र : : : २४

प्रसिद्ध झाल्यापासून सर्व लोकात याच्याबद्दल बारीक रीतीने तावडतोब तपास सुरू झाला. कोणा एका पूजेच्या गणपतीच्या सहीचे सुधारकात एक पत्र प्रसिद्ध झालें आहे, ही कुणकूण लागलीच सर्व गणपतिमडळात व देवात पसरली व हें काम कोणाचे असावे, अशाबद्दल चर्चा सुरू झाली तेव्हा सुधारकाच्या घरचा पूजेचा गणपति पुढें आला आणि त्याने सर्वांच्या शकेचे निवारण केले. तो म्हणाला:—'मी सर्व सागतो. मला ह्यातली खडान् खडा माहिती आहे. कारण, खुद्द एका सुधारकाच्या घरींच मी गणेशचतुर्थींत गेलों होतों.' 'काय!' इतर सर्व देव आश्चर्याने म्हणाले, 'काय! सुधारक आपल्या घरीं गणपति आणतात! आणि फिरून वर्तमानपत्रातून असले लेख लिहितात! हे कोणी माणूस आहेत किंवा जमिनीवर सरपटणारे कोणी कीटक दुतोंडे आहेत?' 'ते कोणी असतील ते असोत.' गणपति म्हणाला:—'पण त्यानीं मला आपल्या घरी नेऊन पूजिलें हें खास, आणखी ही एका सुधारकाचीच गोष्ट नव्हे. सगळ्याही सुधारकाच्या घरातून हाच प्रकार झाला. इतकेच नव्हे, तर एकदा एका सुधारकाची आई आमच्या सुधारकाच्या आजीबाईकडे मी असताना आली होती त्याच्या बोलण्यावरून मला असेंही कळले कीं सुधारकाची आम्हावर श्रद्धाही आहे. एका सुधारकाला मूल होत नाहीं म्हणून त्याने व त्याच्या बायकोनें गणपतीला नवस केला आहे. एका सुधारकाची चाकरी निघाली आहे, ती फिरून लागावी म्हणून त्यानें स्वतःच गणपतीला नवस केला आहे. एका सुधारकाची कशानेंशी प्रकृति बिघडून मधुमेहाच्या पंथावर जाण्याच्या बेतात होती म्हणून इतःपर मी * * ला शिवणारदेखील नाहीं अशी गणपतीची शपथ त्याच्या बायकोनें त्याजकडून वाहविली. एका पुनर्विवाह

केलेल्या जोडप्यांतील सुधारकानें आपल्या कुटुंबाकडून हरताळकेची पूजा करवून आपण स्वतः गणपतीची पूजा केली. आणखी—' 'पुरे, पुरे, !' सर्वजण म्हणाले, 'ह्या दुटप्पी लोकांच्या घरसोडीच्या वर्तनाचा हा पाढा पुरे झाला. ह्या पत्राविषयीं काय माहिती असेल ती आम्हांस पाहिजे आहे.' 'बरें तर तीच मी आतां सांगतों.' गणपति म्हणाला:—'आपल्या घरांतील बायकांच्या पुढें माना वांकविणारे हे सुधारक वर्तमानपत्रांतून मात्र लांब लांब गोष्टी सांगत असतात. सारखे सारखे फार धर्मभ्रष्ट लोक जमले म्हणजे देवाची थट्टा करावयालाही तयार आणि कांहीं संकटप्रसंग आला म्हणजे फिरून त्याचे पाय धरावयालाही तयार. सुधारकांतील पत्र कोणत्याही गणपतीनें लिहिलेलें नाहीं. हें त्याचेंच स्वतःचे काम आहे. आपण घरीं गणपतीजवळ प्रार्थना करितों काय आणि पत्रांत त्यांच्याबद्दल बनावट आणि खोटा मजकूर लिहितों काय, ह्याची शुद्ध त्याना कशाच्या तारेंत असल्यामुळें रहात नाहीं कोण जाणें !' ही माहिती स्वर्गांतील न्यायाधिशाच्या कानावर गेली. तेव्हां सुधारकांनीं बनावट पत्र लिहिल्याबद्दलचा आरोप त्यांच्यावर ठेऊन त्यांनीं खटल्याला सुरुवात कली. तेव्हां आरोपीतर्फे कोणी वकील आहे काय म्हणून पुकारण्यांत आलें. स्वर्गांतील न्यायाधिशाचा शिपाई स्वर्गांत कोणी सुधारकांच्या तर्फे वकील आहे काय, म्हणून चौकशी करण्याला गेला. तेव्हां तेथील एकजण म्हणाला, 'कोणाचा वकील ? सुधारकांचा ? सुधारक म्हणजे किती पायाचा प्राणी असतो हें सुद्धां येथें कोणाला माहीत नाहीं. स्वर्गलोकांत त्यांना वकील कोण मिळणार ? तिकडे नरकलोकांत कोणी असल्यास पहा.' तेव्हां तो शिपाई तिकडे चौकशी करण्याकरितां गेला. तों तेथें 'सुधारकांच्या तर्फेनें वकिली मी करितों, मी करितों,' अशी एकच ओरड त्याच्या कानावर आली. त्यांतून एक म्हणाला:—'कज्जा जिंकला तर किती बाटल्या बक्षीस मिळतील ?' दुसरा ओरडला, 'मी त्यांच्यासाठीं भांडलों तर तेथें माझा पुनर्विवाह करून मिळेल काय ?' आणखीही कित्येकजण ओरडत होते. कोणी पैसे मागत, कोणी चाकरी मागत, कोणी गोमांस मागत, सगळा एकच कल्होळ चालला होता. इतक्यांत त्या सर्वांना मागें ढकलून एक तरुणपणीं वृद्ध झालेला मनुष्य खोकत खोकत पुढें आला, आणि बोलूं लागला. परंतु त्याला दमा लागलेला असल्यामुळें व कफानें त्याची सर्व छाती डबडब-

लेली असल्यामुळे त्याचा शब्द इतराच्या घोळक्यात कोणाला मुळींच ऐकू येई ना. पण जरा गलबला शात झाल्यावर तो फिरून धापा टाकीत टाकीत म्हणाला:–'आमचा पथ अजून नवीन आहे. त्यामुळे आमचे शिष्य येथे फारसे आलेले नाहींत. परतु लवकरच ते येथें येऊन दाखल होतील असा अजमास आहे. तरी तेथपर्यंत हा खटला तहकूब ठेवावा अशी माझी विनति आहे' ही विनति मान्य होणार नाहीं असे सागून शिपाई न्यायाधिशाकडे आला. कोणी वकील मिळेना, आरोपीतर्फे मग दुसरा कोण तक्रार करणार? तेव्हा सुधारकाच्या घरच्या गणपतीच्या साक्षीवरुन बनावट कागद तयार केल्याच्या आरोपावर गुन्हा शाबीत झाला. नतर आरोपीला शिक्षा काय द्यावी हे ठरविण्यासबधाने पुष्कळ भवति न भवति झाली अखेरीस बहुमताने असेच ठरले की कुविचार आणि कुसगति याच्या यातना फटके मारण्यापेक्षाही भयकर आहेत. ह्यासाठीं सदर आरोपीच्या मनात नेहमी देव आणि धर्म ह्याच्याबद्दल कुविचार चाललेले असावेत व दारूबाज, छाकट्या व देशद्रोही लोकाच्या सगतीतच त्याने रहावें अशी शिक्षा देण्यात आली व 'एष उ वासाधु कर्म कारयति त यमधो निनीषते' ह्या कौषीतकिब्राम्हण ऊर्फ सार्वत्रिक पीनलकोड मधील चॅप्टर ३ सेक्शन ८ अन्वये सदर शिक्षा सर्वानुमते पसत झाली.

अहाहा! मला दारू पितां येत असती तर किती बरें झालें असतें! : : : २५

साऱ्या जन्माचे सार्थक झाले असते! साऱ्या विद्येचे चीज झाले असतें! मग कोणाची फट् म्हणण्याची प्राज्ञा नव्हती. पण माझ्या दुर्दैवानें धाव

घेतली त्याला काय करावयाचें ? हाय हाय ! तीं विद्या मला साध्य झाली असती तर मी बाकीच्या विद्यांची मुळींच पर्वा केली नसती. मग मला चाकरी हवी तेवढी मोठी मिळाली असती. कोठेंही पार्टी झाली तरी मला बोलावणें आले असतें. आतां येत नाहीं तें साहजिकच आहे. कारण आम्ही मुखदुर्बळ तेथें जाऊन बोलणार काय आणि खाणार काय ? आम्हाला दारूच्या जाती किती आहेत, त्यांतली कोणती कोणत्या देशांत होते, कोणती चांगली आणि कोणती वाईट हेंसुद्धां माहीत नाहीं. बड्या बड्या म्हणविणाऱ्या लोकात ओळखदेख झाली असती. हल्लीं त्यांचें माझें रहस्य नाहीं ह्यात नवल तें काय ? माझें त्याच्याशीं सख्य व्हावें कोठून ? कारण 'समानशीलेव्यसनेषु सख्यम्' पण त्याच्यात शील नाहीं, माझ्यांत व्यसन नाहीं मग सख्य काय वाटेवर पडले आहे ? पण सगळ्यांत मोठा जो फायदा झाला असता त्यामुळें तर मला राहून राहून फारच वाईट वाटत आहे. शिक्षेची धास्ती न बाळगता मला पाहिजे तो गुन्हा करतां आला असतां. कारण, मी शुद्धीवर नसताना एखादा अपराध केला तर त्याबद्दल मला शिक्षा देण्याचा अन्याय कोणत्याही न्यायी मनुष्यानें खास केला नसतां. हे मदिरे, तुझें सामर्थ्य अगाध आहे ! पण त्याची खरी कल्पना कोणालाही न येऊन लोक तुला नांवें ठेवीत आहेत. इतर हलकट चोरांप्रमाणें फटके खाल्ल्यावांचून दुसऱ्यांच्या खिशांतले पैसे आपल्या हातांत आणतां येतात. एखाद्या बदमाशाप्रमाणें खडी फोडायला लागल्यावांचून परक्या स्त्रीवर खुशाल हात टाकतां येतो. कोणा खून करणाऱ्या डांबिसाप्रमाणें फांशी न जातां पाहिजे त्याच्या प्राणाचा नाश करतां येतो. पण ह्या सगळ्या शिक्षा चुकविण्याला आपण खरोखरच मात्र अपराध करतेवेळीं दारूच्या धुंदींत असले पाहिजे. नाहींतर खोटें बोलल्याबद्दल येथें शासन झाल्यांवाचून कधीं रहाणार नाहीं. हे मदिरे, तुझें या जगांवर फार उपकार आहेत. तूं आजपर्यंत किती निरापराधी अपराध्यांचा बचाव केला आहेस व या पुढें करशील ! खरोखर तूं सद्गुणांची जननी आहेस. निरपराधी हे सद्गुणी असतीलच, पण अपराध्यांनाही तूं सद्गुणी करतेस हा तुझ्यांत विशेष आहे. रत्नें हीं चमकणारच परंतु गारगोट्याही ज्या कलेच्या योगानें चमकतात त्या कलेची धन्य आहे. हे मदिरे, तुला क्षीरसागरांतून मंथन करून ज्या देवींनीं किंवा दैत्यानें काढली त्याचे पुतळे

प्रत्येक चवाठ्यावर करुन ठेविले पाहिजेत. आणि त्याची जागोजाग देवळें बांधलीं पाहिजेत. त्या आंधळ्या शुक्राचार्यांने दारू पिऊ नये म्हणून तुझा निषेध केला त्याची फळें त्याच्या त्या बामण जातींतले काहीं दुर्धारक अजून भोगीत आहेत. पण तुझा अव्हेर करणाराना असेच प्रायश्चित्त पाहिजे. जा म्हणावे, खून करून खुशाल फाशीं जा. पण मी दारू प्यायलों होतो असें ह्मणू नका हो. अहारे दुध–खुळ्यानों! हे देवी मदिरे, तू काय करशील? तुझा ह्यात काय दोष आहे? 'गंगा आली आळशावरी, आळशी पाहून पळे दुरी' अशी गत झाली आहे. हे बंधमुक्त करणारे भागीरथि, तू प्राण वाचवीत असून तुला स्पर्श करणें ह्मणजे पाप असे अशिक्षित मुर्ख मानतात ना? अथवा 'प्रबलतमसिमेवप्रायः शुभेषु हि वृत्तयः। स्रजमपि शिरस्यधः क्षिप्तां धुनोत्यहिशंकया' असेंच म्हटलें पाहिजे. दुसरे काय? हे माते, मीही तुझी इतके दिवस उपेक्षा केली. ह्याबद्दल तू मला क्षमा कर. मी आता कोणा तरी वयातीत पाढऱ्या केसाच्या, मधुमेह झालेल्या व वेळेस गटारात बसूनही चार चार घटका समाधि लावून तुझ्या आनंदात लीन होणाऱ्या चागल्या अनुभवशीर राजमान्य राजश्रीकडून गुरूपदेश घेतों. इतके दिवसात सभ्य लोकाप्रमाणें मी हतभाग्य एकदादेखील बेशुद्ध होऊन पडलो नाहीं, हे पाहून आता मी शुद्धीवर आलो. आणि सुशिक्षित लोकाप्रमाणें एकदादेखील माझे डोळे धुंद झाले नाहींत हें पाहून आज माझे डोळे उघडले. असो. हे शक्तिमाते, आजपासून मी तुझा दास बनणार.

मी एके दिवशीं स्वप्नांत असें पाहिलें कीं एक बाई मौक्तिकरत्नजडित सुवर्ण पलंगावर रेशमी गादी टाकून पडली आहे. तिचा चेहरा प्रफुल्लित दिसत होता. तिच्या सभोंवतीं ठाकठीक पोषाख केलेलीं पण अतिशय व्रात्य व नेहमीं आनंदांत निमग्न असलेलीं बाळें होतीं, व दुसरी बाईही जवळच एका सुवर्णमय पलंगावर फाटकीशी गादी टाकून बसली होती. तिच्या फिकट व चिंतायुक्त चेहेऱ्यावरून ती मोठ्या दुर्धर प्रसंगांत असावी असें पहाणाराला वाटत होतें. तिच्या आसपास दीन मुद्रेनें पहात असलेलीं पण गंभीर स्वभावाचीं मुलें शेजारीं बसलेल्या तीव्र मुद्रेनें बघणाऱ्या मुलांचा हुकूम बजावित आहेतशीं दिसलीं. तेथें असलेल्या बंदिजनांस मी विचारलें हे तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं ही जी बाई रत्नजडित पलंगावर बसली आ, तिचें नांव धवलकुसुमावती व जी सुवर्णमय पलंगावर बसली आहे ती हेमवती. ह्या दोघीही एकाच राजाच्या बायका आहेत. धवलकुसुमावती ही पहिली व हेमवती ही दुसरी बायको. पहिलीवर त्याचें अतिशय प्रेम आहे व तिच्या अर्ध्या वचनांत तो वागतो. दुसरीवर तो प्रीति करीत आहे असें दाखवितो इतकें ते सांगत आहेत तों ह्या दोघांमध्यें बोलण्याला सुरवात झाली. हेमवती म्हणाली, 'बाई, तुझीं मुलें मला व माझ्या मुलांना फार त्रास देतात व त्यांना बंदिवानाप्रमाणें लेखितात. आपणां दोघींचें व आपल्या मुलांचें नातें सारखें असून तुम्ही व तुमचीं मुलें आम्हाला बंदिवानाप्रमाणें वागवितां ह्याला काय म्हणावें ? मी संपत्तीचें, विद्येचें, नीतीचें, सुखाचें व कलाकौशल्यादिकांचें माहेरघर अशी पुरातन कालापासून माझी ख्याति आहे. व म्हणूनच मला वरण्यासाठीं देशोदेशींचें नृपती येत व लढाया करून एकमेकाकडून मला हिसकावीत. त्यांत किती न्यायी व

किती अन्यायी होते. त्याप्रमाणे तुमच्या पतीने मला वरण्यासाठीं दीर्घ प्रयत्न करून आपला हेतु सिद्धीस नेला आहे. पतीकडून आपणा दोघींलाही सारख्या नात्याने वागविण्याचे आश्वासन मिळाले असून तसे कांहीं होत नाहीं. आमची बरदास्त चांगली ठेविली आहे, असे राजाजवळ खोटेंच सांगून तुझी मुले आमची फार अवहेलना करतात व फार त्रास देतात. माझीं मुले राजाजवळ आपली दुःखद स्थिति सांगू लागलीं असतां त्यांना दरडावितात व नेहमीं त्यांना जनावराप्रमाणे लाथाबुक्क्याखाली जर्जर करितात. तें दुःख पाहून माझें काळीज तिळतिळ तुटते. हायरे दैवा, माझ्या पोटीं जी वीररत्ने जन्मलीं व ज्यांनीं दिगंतरीं ख्याति करून माझें नाव व वैभव गाजविलें व दुसऱ्यास माझी सेवा करावयास लाविलें, त्या मला आता दुसऱ्याचें दासीपण करावयास लावितेस ना ! असो. तुझ्यापुढे कोणाच्याने जाववणार नाही ’ हे तिचे केविलवाणे उद्‌गार ऐकून धवलकुसुमावती व तिचीं मुले शिवाय करून तेथे असलेल्यांच्या डोळ्यांतून खळ खळ टिपें गळू लागलीं. पण धवलकुसुमावतीचे अंतःकरण तिळभरही वितळले नाहींच, पण रागाने संतप्त होऊन ती ह्मणाली ‘ माझीं बाळे तुझ्या मुलांचा इतका मान राखीत असतां त्यास तू इतका दोष देतेस व नसत्या गुणाचा गर्व करितेस ! तुला व तुझ्या कारट्यांना शासनच योग्य आहे ! ’ असे ह्मणून तिने लगेच आपल्या मुलांना आज्ञा केली की ‘ बघतां काय धरा रांडेला ! चोपा ! आली आहे माझ्यापुढे दिमाखाने बोलायला ’ व तिला मारू लागताहेत तोंच मी मोठ्याने ओरडलो आणि इतक्यांत जागा होऊन पाहतो, तो हे स्वप्न !

पुनः प्रकाशित होणाऱ्या

काळ-वाङ्मयाचा

प्रभाव, पार्श्वभूमि आणि पूर्वेतिहास

किं कवेस्तस्य काव्येन किं कांडेन धनुष्मतः
परस्य हृदये लग्नं न घूर्णयति यच्छिदः

आपल्या शत्रूला जें डोळ्यासमोर नको असेल, तें आपण अवश्य आपल्या डोळ्यांसमोर ठेवावें हा राजकारणांतील सामान्य आणि सर्वमान्य असा एक सिद्धांत आहे. ‘ काळांतील निवडक निबंधा ’चे दहा भाग हें एक वरील कोटींत गणलें जाणारें वाङ्मय आहे. म्हणूनच १९३७ सालीं जेव्हा काँग्रेस सरकार सत्ताधिरूढ झालें, तेव्हा हें वाङ्मय आतां बंधमुक्त होईल अशी आशा लोकांना वाटूं लागली होती. पण कोणत्याही कारणानें कां होईना, त्यावेळीं हें वाङ्मय मोकळें होऊं शकलें नाहीं. काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती ! शरदृतूंतील त्यावेळच्या पांढऱ्या ढगांतून जलवृष्टि झाली नाहीं. फक्त एक दहावा भागच काय तो सोडण्यांत आला. तथापि, या खेपेस मात्र काँग्रेसचें मंत्रिमंडळ अधिकारावर येतांक्षणींच त्यांनीं मराठी भाषेचें वैभव व स्फूर्तिस्थान असें हें तेजस्वी वाङ्मय निर्बंधमुक्त करून व अशारीतीनें लोकांचें ऋण फेडून स्वतःला अभिनंदनास्पद करून घेतलें आहे, यांत बिलकुल शंका नाहीं.

काळकर्त्यांचें संक्षिप्त चरित्र

काळकर्ते शिवराम महादेव परांजपे यांचा जन्म सन १८६४ च्या जून महिन्यांत महाड येथें झाला. त्यांचे वडील महादेवराव हे महाडांतले एक नाणा-

वलेले वकील होते. शिवरामपताचा प्राथमिक विद्याभ्यास महाडच्याच प्राथमिक शाळेंत झाला. परतु या शाळेंत शिकत असताना त्याचें चित्त अभ्यासात मुळींच नव्हतें. सारें लक्ष शाळा चुकविण्याकडे आणि हूडपणा करण्याकडे असे. हा 'सरस्वतीचा कठमणि' त्यावेळीं उनाडाचा मेरूमणि होता! अखेर त्याच्या वयाच्या चवदाव्या वर्षी वडिलानीं त्याना रत्नागिरीच्या हाय स्कुलात शिकण्यासाठीं ठेविलें. आणि हाच शिवरामपताच्या आयुष्यातला पहिला आणि महत्त्वाचा क्रान्ति बिंदू ठरला. कारण यावेळीं शाळेंत शिकवीत असणाऱ्या शिक्षकात 'मराठीचे शिवाजी' म्हटले जाणारे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर होते शास्त्रीबोवाच्या शिकवणीनें शिवरामपताच्या मनःसृष्टींत क्राति घडून आली. त्याचे लक्ष्य एव्हापासून अभ्यासाकडे तर वळलेच पण शिवाय त्याच्यामध्यें तीव्र देशाभिमानाचें बीजारोपण झालें. पुढें शास्त्रीबुवानीं पुण्यास न्यू इ. स्कूल काढल्यानतर १८८२ सालीं त्या शाळेंत जाण्याकरिता रत्नागिरीच्या विद्यार्थ्यांनीं चळवळ केली त्यात शिवरामपतानीं पुढाकार घेतला होता.

पुण्याच्या न्यू इ. स्कुलात दाखल झाल्यामुळें शिवरामपताना प्रो. वामन शिवराम आपटे, लो. टिळक, आगरकर याच्यासारखे शिक्षक लाभले. प्रो. आपटे यानीं त्याची एकदर तरतरी व सस्कृतातील तयारी पाहून याना एकदम पाचव्या इयत्तेतून सातवींत घेतलें. सन १८८४ मध्यें शिवरामपतानीं जगन्नाथ शकरशेठ स्कॉलरशिप मिळविली. त्याच वर्षी फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना झाल्यामुळें प्रीव्हीसच्या वर्गात त्यानीं आपलें नाव दाखल केलें. त्यानतर डेक्कन-कॉलेजात त्यानीं आपला एम्. ए. पर्यंतचा अभ्यासक्रम पुरा केला. बी. ए. च्या परीक्षेंत त्याचा नबर बराच वर आल्यामुळे त्याना दक्षिणा फेलोशिप मिळून १८९१।९२ हीं दोन वर्षे फेलो नेमण्यात आलें होतें. याच सुमाराला त्याचें 'अहल्या-जार' या नावाचें खडकाव्य आणि 'भामिनी विलासा' वरच्या इग्रजी नोट्स प्रसिद्ध झाल्या. परतु त्याच्या आयुष्यातल्या या दोन वर्षांच्या अवधीचे महत्त्व आहे तें वेगळेंच आहे. पुढें सबध काळ-वाङ्मयात त्यानीं जो क्राति-वाद पुरस्कारिला व क्रातीचें एक तत्त्वज्ञान किंवा शास्त्र म्हणून पुढें माडलें, त्याची बैठक या काळात तयार झालेली आहे. या दृष्टीनें त्याच्या या दोन वर्षांना पूर्वतयारीचा काळ

(Formative years) असें म्हटलें पाहिजे. या काळांत त्यांनीं आपलें लक्ष उच्च दर्जाच्या वाङ्मयाकडे लाविलें होतें. अर्वाचीन ग्रंथकारांपेक्षां प्राचीन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांचें परिशीलन करण्याची त्यांना विशेष हौस असे. बहुतेक पूर्वकालीन कवि, इतिहासकार, तत्ववेत्ते व साहित्यिक यांचे ग्रंथ त्यांनीं वाचून टाकले. युरोपांतील व इतर देशांतील वाङ्मय त्यांना विशेष आवडत असे. जर्मनी, फ्रान्स, इटली, अमेरिका वगैरे देशांतील मोठमोठ्या लेखकांनीं लिहिलेल्या निरनिराळ्या भाषेंतील पुस्तकांचीं इंग्रजी भाषांतरें मुद्दाम आणवून तीं ते मोठ्या आवडीनें वाचीत असत. प्लेटो, सॉक्रेटिस, गिबन, बायरन, बर्क, होमर, कार्लाइल, शिलर, लेसिंग, रेसीनी, गीझो, गटे, रँक, शेक्सपिअर वगैरे ग्रंथकार त्यांच्या फार आवडीचे होते. शिवाय त्यांच्या वाचनांत रूसो, व्हॉल्टेअर, टॉलस्टॉय इत्यादि पुरोगामी लेखकांचीं (Radical thinkers) पुस्तकें आल्यामुळें त्यांच्यावर सोशॉलिस्ट मतांची बरीच छाप पडूं लागली होती. 'राज्यापहार आणि न्याय,' 'इन्कम-टॅक्स आणि सोशॅलिझम्,' 'आमच्या इंग्रजांच्या इंपीरिॲलिझमचा शेवट काय होणार ?' इत्यादि 'काळां'त लिहिलेल्या लेखांतील विचारसरणीचा उगम यावेळीं केलेल्या वाचनांत सांपडतो. **या ग्रंथमंथनांतून एक 'चवदावें रत्न' ही निघालें !** तें म्हणजे त्यांनीं नंतर प्रसृत केलेलें क्रांतीचें तत्वज्ञान. आपला हिंदुस्थान देश गुलामगिरींत सांपडलेला आहे, ही गोष्ट त्यांच्या मनाला खटकत होती. या गुलामगिरीवर रामबाण शोधून काढण्याकरितां इतर पारतंत्र्यांत सांपडलेल्या देशांनीं काय इलाज केले व त्यांनीं आपलें स्वातंत्र्य कसें संपादन केलें, याचा इतिहास त्यांनीं अभ्यासण्यास सुरवात केली व जगाच्या पाठीवर परतंत्र राष्ट्रांत जिथे जिथे म्हणून स्वातंत्र्याची क्रांती झाली त्या सगळ्या क्रांतींचे संपूर्ण इतिहास त्यांनीं पालथे घातले. आजपर्यंतच्या राज्यक्रांत्या ह्या गुप्तसंस्थांनीं असोत किंवा उघड बंडांनीं असोत, पण सशस्त्र उठावणीमुळें झालेल्या आहेत हें त्यांच्या लक्षांत आलें. अर्जविनंतींनीं कांहींएक मिळत नसतें, खणाखणी करून, लढून-झगडून गेलेलें स्वराज्य मिळवावें लागतें, हाच बोध कोणीही इतिहास वाचला तरी त्याला मिळणार ! पुढें शिवरामपंत 'काळां'तून काय किंवा व्याख्यानांतून काय गत इतिहासांतले हेच दाखले लोकांपुढें ठेवीत असत व त्याच

उपायाचा अवलब करण्याला लोकानीं प्रवृत्त व्हावें, असे त्याचें ससूचन असे. सन १८९५ मध्यें एम्. ए. च्या परीक्षेंत शिवरामपताचा पहिला नंबर येऊन त्याना गोकुळदास व झाला वेदान्त अशीं नऊशें रुपयाचीं बक्षिसें मिळालीं. ह्याच वेळीं नवीन निघालेल्या 'महाराष्ट्र कॉलेज'मध्यें त्याची सस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून नेमणूक झाली. परतु " ते एखाद्या लहानशा चार भिंतींच्या शाळेमध्यें किंवा कॉलेजात शिकविण्याला जन्माला आलेले नव्हते." हे शिवरामपतानीं टिळकासबधीं लिहिलेले वाक्य खुद्द त्यानाही लागू पडण्या-सारखे आहे. कारण, शिवरामपत नुमते कॉलेजात शिकवून स्वस्थ बसेनात किंवा त्याची अतरींची ऊर्मी त्याना गप्प बसू दईना त्यानीं देवळात व्यासपीठावरून पुराणे सागावयास सुरवात केली. त्याचा सगळा थाट पुराणाचा असला तरी आतला घाट राजकारणाचा असे. निमित्ताला एखादा श्लोक किंवा प्रसग घ्यावा आणि त्याच्या मिषाने किंवा अनुषगाने श्रोत्याच्या डोळ्या-समोर सद्यःस्थितीचे व चालू राजकारणाचे चित्र उभे करावे, अशी त्याची पद्धत होती. हीं पुराणे नव्हती, ही त्याची बैठी व्याख्यानेच होतीं. हीं त्याचीं " राजकीय पुराणे " म्हणजेच त्याच्या भावी वक्तृत्वाच्या भव्य इमारतीचा पाया होता, असें म्हटले पाहिजे वक्तृत्व समुद्राला जाऊन मिळ-ण्याचें ते नदीमुख होते.

याखेरीज टिळकांनी नवीनच सुरू केलेल्या गणेशोत्सवात, शिवाजी-उत्स-वात व इतर चळवळींत ते भाग घेऊ लागले. सार्वजनिक सभेचे सेक्रेटरी या नात्याने १८९६।९७ च्या दुष्काळी आदोलनात त्याचे अनेक ठिकाणीं दौरे व व्याख्याने झालीं शिवरामपताच्या कॉलेजबाहेरील ह्या हालचालीं न मानवल्यामुळे 'महाराष्ट्र कॉलेज'च्या सस्थापकाना ते अवघड वाटू लागले. आणि अशा रीतीनें दोन वर्षाच्या आतच शिवरामपताना प्रोफेसरीचा राजी-नामा देऊन बाहेर पडावे लागलें !

सन १८९८ मध्यें शिवरामपतानीं आपलें सुप्रसिद्ध 'काळ' पत्र सुरू केले. वास्तविक यावेळचें वातावरण अत्यत भीषण आणि प्रतिकूल होतें. प्लेग–जुलूम असह्य होऊन पुण्यात रँडचा खून झालेला होता. टिळकाना केसरींतील लेखावरून राजद्रोहाची शिक्षा देऊन तुरुग दाखविण्यात आलेला

होता. अशा परिस्थितींत वर्तमानपत्र काढणें धाडसाचें व धोक्याचें होतें. परंतु—

क ईप्सितार्थ स्थिरनिश्चयं मनः
पयश्चनिम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ।

या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें दृढसंकल्प अशा मनुष्याला कोण परावृत्त करूं शकणार आहे ? देशाभिमानानें उद्दीपित झालेली त्यांची प्रतिभा देशाच्या गुलामगिरींतल्या अपमानास्पद व दुःखदायक स्थितीनें डिवचली गेली होती. आणि म्हणूनच त्यांची नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा यापुढें डोक्यांतल्या डोक्यांत घुटमळत बसेल, हें शक्यच नव्हतें. तिला वाट काढून देणें भागच होतें. शिवरामपंतांच्या स्वातंत्र्याच्या ऊर्मीनें त्यांच्यामागें टुमणें लावून 'काळ' काढविला आणि त्या काळच्या स्तंभांतून नारसिंहाप्रमाणें तिनें आपलें उग्रस्वरूप प्रकट केलें नारसिंहानें उन्मत्त व सत्ताधारी हिरण्यकशिपूच्या सगळया अटी पाळून आणि त्याच्या सर्व कायद्यांच्या कक्षेंत राहून त्याचें उदरविदारण केलें हें त्या अवताराचें वैशिष्ट्य सुप्रसिद्धच आहे ! यावरून हेंच दिसून येणार आहे कीं, त्यांनीं काळ काढला तो अपरिहार्य म्हणून.

काळ पत्र त्याच्या संपादकाप्रमाणेंच दिवसानुदिवस अधिकाअधिक लोकप्रिय होत चाललें. सन १८९८ ते १९०८ पर्यंत शिवरामपंतांनीं काळांत लिहिलें. पण या दहावर्षांच्या अवधींत त्यानें केलेली जागृति केवळ अपूर्व अशी होती. 'काळांतील मर्मभेदक आणि वक्रोक्ति प्रचुर हल्लयांनीं सरकारला आणि नेमस्तपक्षाला हैराण केलें. इंग्रज लोक हे देवदूत आहेत आणि हे कल्याणकर्ते हिंदुस्थानच्या थोर नशिबानें आपल्यावर राज्यकर्ते म्हणून लाभले आहेत, असा विचार जो त्यावेळच्या मोठया मोठया लोकधुरीणांकडून प्रसृत केला जात होता त्याचे 'काळा'नें धिंडवडे काढले, ठिकऱ्या उडविल्या. काळांतील जहरी आणि जळजळित लिखाणानें तरूणांचीं मनें प्रक्षुब्ध करून सोडली, टिळकांनी असंतोष निर्माण केला; पण काळाच्याद्वारा शिवरामपंतांनीं चीड उत्पन्न केली; सर्वसामान्य जनतेचें तोंड जें सरकारकडे वळलेलें असें तें काळानें वळवून स्वातंत्र्यसन्मुख केलें. काळानें महाराष्ट्राच्या मनोभूमिकेंतच क्रांति घडवून शुद्ध स्वातंत्र्याची कल्पना प्रथम स्पष्टशब्दांत प्रदर्शित करण्याचा मान काळपत्राचा आहे.

पण काळकर्ते नुसते काळात लिहून स्वस्थ बसले नव्हते. लेखणीबरोबरच कदाचित अधिक प्रखर व परिणामकारक असें आपलें दुसरे अस्त्र त्यानीं बाहेर काढलें होतें. दहा दहा हजाराचा श्रोतृसमुदाय त्याच्या व्याख्यानातल्या अस्खलित वाक्प्रवाहाने मुग्ध होऊन तीन तीन तासपर्यंत नागासारखा डुलत राहत असे. ते मनात आणीत तेव्हा श्रोत्याच्या चित्तवृत्ति थरारून सोडीत असत. हा काळ म्हणजे त्याच्या वक्तृत्वाचा वसतऋतु होता. या सुमारास त्यानीं वाग्वैभवाचा विक्रमाक गाठलेला होता यात शका नाहीं. यामुळें वैयक्तिक दृष्ट्या यावेळीं ते लोकप्रियतेच्या शिखरावर होते. लोकमान्य टिळक एवढे सव्यसाची, तेजस्वी नेते खरे, पण शिवरामपंताची सुविभूषित भव्य आकृति आणि अप्रतिम वाक्चातुर्य याचीं काहीं विलक्षण मोहिनी व छाप पडून शिवरामपताबद्दल लोकाना अधिक आकर्षण वाटत असे. त्यावेळच्या तरूणाना व शाळाकॉलेजातील विद्यार्थ्यांना तर त्याच्या व्याख्यानाचे वेडच लागले होते.

अशा रीतिनें आपल्या लेखन वक्तृत्त्वाच्या जोडगोळीने लोकाना चेतविणाऱ्या शिवरामपताना यापुढे सरकार मोकळें ठेवील, हे शक्यच नव्हते. १९०८ सालीं काळ पत्रावर खटला भरण्यात आला. मुबईच्या हायकोर्टात सरकारनें युरोपियन व मुसलमानाची स्पेशल ज्युरी नेमून घेतली होती. शिवरामपतानी आपला खटला स्वतःच चालविला व आपल्या मोहक व मुद्देसूद वक्तृत्त्वाच्या जोरावर त्यानीं ज्युरींत फूट पाडली. पण अखेर ज. दावर यानीं त्याना सौम्य म्हणून १९ महिन्याची सक्तमजुरीची शिक्षा फर्मावली. तरी काळ पत्र चालूच होते. पुढें १९१० सालीं शिवरामपत सुटून आल्यानतर काळपत्राकडून जबर जामीन मागण्यात आल्यामुळें तें बद करणें भाग पडलें! येवढेंच नव्हे, तर काळातील निवडक निबधाची दहाही पुस्तके जप्त करण्यात आली! त्याचा परिणाम म्हणून शिवरामपताना कित्येक दिवस स्वतःची पुस्तकें आपल्या हातानीं जाळावी लागली! त्यावेळीं त्याच्या तोंडून खालील उद्गार निघाले होते —देहान्त प्रायश्चित्ताची शिक्षा देऊन सुद्धा मला जितका धक्का बसला नसता तितका सरकारनें माझा प्रतिप्राण असणारें दशवर्षातलें वाङ्मय जप्त करून दिला व हाच माझा तरूणपणचा जिवत मृत्यु होय!

तुरुंगांतील हालअपेष्टांनीं शिवरामपंतांच्या मूळच्या कणखर प्रकृतीवर बराच परिणाम झाला होता. शिवाय लो० टिळक तुरुंगांत गेलेलें होते. बाहेरची परिस्थिति चिघळलेली आणि सरकार बिथरलेलें होतें. त्या काळांत कोणतीही हालचाल करणें अशक्य होतें. त्यामुळें शिवरामपंतांनीं आपलें लक्ष साहित्याकडे वळविलें १९१० ते १९२० या कालखंडांत त्यांनीं अनेक साहित्यविषयक लेख व ग्रंथ लिहिले.

सन १९२० मध्यें लो० टिळकांच्या मृत्यूनंतर म० गांधींनीं जी असहकारितेची देशव्यापी चळवळ पुकारली त्यांत ते मनोभावानें सामील झाले. याच सालीं त्यांनीं आपलें 'स्वराज्य' पत्र सुरू केलें व त्यांतून त्यांनीं गांधींच्या असहकारितेचा पुरस्कार केला. १९२२ सालीं मुळशी—सत्याग्रहाची चळवळ निघाली. त्यांत त्यांनीं धडाडीनें भाग घेऊन पुन्हा एकदां वयाच्या ५८ व्या वर्षी सहा महिन्यांचा कारागृहवास पत्करला. ह्या शिक्षेतून सुटल्यावर त्यांची प्रकृति बरीच खालावली म्हणून त्यांनीं स्वराज्य पत्रांतून आपलें अंग काढून घेतलें. त्यानंतर सायमन कमिशन बहिष्कार व नेहरू रिपोर्ट प्रचार या महत्त्वाच्या चळवळींत त्यानीं मोठ्या नेटानें भाग घेऊन आपलें स्वभावसिद्ध प्रचारकी कौशल्य जनतेच्या निदर्शनास आणलें १९२७ सालीं मद्रास येथें पं. जवाहरलाल नेहरू, श्रीनिवास अय्यंगार व सुभाषचंद्र बोस यानीं जो स्वातंत्र्यसंघ काढला होता त्याच्या महाराष्ट्र शाखेच्या अध्यक्षस्थानीं शिवरामपंतांची योजना झाली होती. १९२८ सालीं बाबू सुभाषचंद्र बोस यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुणें येथें भरलेल्या महाराष्ट्र प्रां० परिषदेचे ते स्वागताध्यक्ष होते १९२९ सालच्या बेळगांवच्या साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यांत आलें होतें.

याच वर्षी मधुमेहाच्या व्यथेनें त्यांची शरीरप्रकृति पोखरून निघाली होती. मनाचा उत्साह कायम असला तरी शरीर थकलें होतें. ता. २७ सप्टेंबर १९२९ च्या उगवत्या शुक्रवारीं स्वातंत्र्योपासक, मराठी भाषेंतील अद्वितीय वक्ता आणि वक्रोक्तिकुशल असामान्य लेखक अशा या थोर त्यागी आणि ज्वलजहाल देशभक्ताचें देहावसान झालें. शिवरामपंत दर शुक्रवारीं काळ काढीत असत, पण ह्या शुक्रवारीं काळानें दावा साधून त्यांनांच बाहेर काढलें !

काळाची कामगिरी आणि कर्तबगारी

'काळा'चा पहिला अंक शके १८२० च्या पाडव्याला (ता. २५ मार्च १८९८) शुक्रवारी सकाळीं बाहेर पडला. सुरुवातीला सहाशेंच वर्गणीदार होते. पण त्याचा खप झपाट्यानें वाढत जाऊन १९०४ सालीं तर तो बारा हजाराच्यापुढे गेला शुक्रवार येतो केव्हा आणि काळ वाचतो केव्हा अशी स्थिति झालेले हजारो वाचक चातकाप्रमाणे अंकाची वाट पहात असत. एवढेच नव्हे तर पुण्यात कोनकराच्या वाड्याच्या बाहेरच्या कट्ट्यावर शिव-रामपतांनीं या अंकात काय लिहिले आहे हें वाचण्यासाठीं आतुर झालेली शेदीडशे मंडळी तरी पहाटे पाच वाजता अंक बाहेर पडण्याची वाट पहात बसलेली असत या मंडळींत भालाकार भोपटकरासारखे लोकही होते. त्या-वेळच्या परिस्थितीमुळे वर्गणीदार होण्याला भिणारे लोक फुटकळ अंक घेऊन वाचीत काळपत्र वाचण्याचे व त्यातील लिखाणाची चर्चा करण्याचे अड्डे गावात स्थापन झाले होते १९०८ सालीं तर काळाचे सोळा हजार वर्गणी-दार होऊन सुटा खप धरून बावीस हजार प्रती काढाव्या लागत असत. केसरीहून अधिक नसला तरी बरोबरीनें काळ खपत असे, असे म्हणतात. लोकमान्य टिळकांचा 'केसरी' गर्जत असताना व झेंड्यावर असताना पाच सात वर्षांतच काळानें इतकी लोकप्रियता संपादन केली, हे शिवरामपंताच्या लेखनकलेला जनतेनें दिलेले मोठे शिफारसपत्र होय, त्यात संशय नाहीं. काळपत्रानें सर्वसामान्य जनतेचे तोंड सरकारकडे फिरलेले होतें तें वळवून स्वातंत्र्यसन्मुख केले एका माणसानें फक्त आपल्या लेखणीच्या साहाय्यानें दहा वर्षांच्या अवधींत लोकांच्या मनोभूमिकेत जी क्रांति घडवून आणली व विचाराची दिशाच अजिबात बदलून टाकली, याला मराठी पत्राच्या इति-हासात तरी तोड नाहीं जगात लेखणीचा प्रभाव केवढा असू शकतो याचा हा प्रत्यक्ष पुरावाच आहे लेखणीची बहादुरी व श्रेष्ठत्व अशा प्रकारच्या कामगिरीनेंच प्रस्थापित झालेले आहे. वेळ आली म्हणजे लेखणीनेंच पुढें तरवारी बनत असतात !

लोकांना खडबडून जागे करुन चेतविण्याकरिता काळकर्ते शिवरामपंत नाना तऱ्हेच्या युक्त्या शोधून काढीत असत. कधीं जुन्या ग्रीक रोमन गोष्टीच

काढतील, तर कधीं शिवाजीचे रूपक घेऊन त्याने स्वातंत्र्यस्थापना करण्यासाठीं लोक कसे जमविले, शस्त्रास्त्रें कशीं मिळविलीं, व गनिमी काव्याचें युद्ध खेळून परकीय सत्ता कशी जर्जर केली याचें सूचक वर्णन करतील. ते केव्हा चालूं परिस्थितीला हुबेहूब लागू पडेल असें सृष्टिचमत्काराचें रूपक करीत तर कव्हां 'थोट्या तळि कसे खाशील' अशा मासल्याची एखादी कल्पित गोष्ट रचीत. आज त्यांच्या लेखणीनें साम्राज्याच्या सामर्थ्याला पाहून विकट हास्य केलें तर उद्यां तीच लेखणी आपलें गतवैभव आणि हल्लींची हीन स्थिति याची हृदयभेदक तुलना उपस्थित करून अंतःकरणाला पीळ पाडी. अशा तऱ्हेच्या जिवंत, उद्दीपक रसरसणाऱ्या वाङ्मयामुळें काळपत्राची एक कक्षा (Magnetic Sphere) तयार झाली होती. त्यात सांपडलेल्या वाचकांना मनाचा समतोलपणा टिकाविणें कठीण होत असे. पारतंत्र्याच्या जाणिवेनें त्यांचें अंतःकरण प्रक्षुब्ध होई. तरुणांचें रक्त सळसळूं लागे. त्यांची डोकीं फिरुन–भणाणून जात. काळकर्त्यांचे लेख वाचणारा मनुष्य कोरडा, विकार–हीन व भावनाशून्य असा राहणेंच शक्य नव्हतें. असंतोषाच्या ज्वाला निघणारा तीव्र देशाभिमानाचा हा वणवा दर शुक्रवारीं पेटाविला जाई व त्याची लागण साऱ्या महाराष्ट्रभर होत असे !

वक्रोक्ति

दिवसेंदिवस शिवरामपंतांची लेखणी काळांत अधिकाधिकच रंगू लागली. पांडित्य आणि प्रतिभा याचा सहसा एकें ठिकाणीं न दिसणारा हृदयंगम संगम लोकांना दर शुक्रवारीं पहावयास मिळूं लागला. व्याजोक्तिचे आणि विनोदबुद्धीचे त्यांनीं देशाभिमानाशीं लग्नच लावून टाकलें. एक वक्रोक्ति-कुशल लेखक असें शिवरामपंतांचें वर्णन जरी राजवाड्यांनी केलेलें असलें तरी तें म्हणजे कांहीं नेहमींच 'शालजोडीचा' उपयोग करीत असत, असे नाहीं. कधीं वक्रोक्ति तर कधीं सडेतोड तर्कशुद्ध कोटिक्रम असा दुतर्फी मारा चालत असे. मात्र प्रतिपक्ष्याची खुसखुशीत उडवावयाची असेल आणि त्याला उपहासास्पद करून सोडावयाचा असेल तर त्यांची लेखणी वक्रोक्तीचा व उपरोधाचा आश्रय केल्याशिवाय रहात नसे. या दृष्टीनें पहातां त्यांची राजकीय मतें व स्वातंत्र्य मिळविण्याचे त्यांचे मार्ग हे जसे स्वतंत्र व इतरांपासून निराळे होते त्या प्रमाणेंच त्यांची लेखनशैलीही नवीन व

विशिष्ट अशी होती. वक्रोक्ति आणि तीही इतकी भरपूर व राबवून घेतलेली मराठी वाङ्मयात यापूर्वी नव्हती. तिचे इतके वक्र व मनोहर वर्तन मराठी वाचकानीं प्रथम काळातच उत्सुक आणि विस्फारीत नेत्रानीं पाहिले एकीकडे सरकारी कायद्याचे बधन आणि दुसरीकडून सरकाराला नको पण देश-हिताला हवे ते लोकाना कळविण्याची मनाची उत्कटता अशा दोन्हींच्या दाबामुळें ही वक्रोक्तीची हिरकणी बनलेली आहे. त्यावेळीं शिवरामपताच्या मनोभूमीवर खालीलप्रमाणें एखादा नाट्यप्रवेश झाला असेल, अशी कल्पना करता येईल.

मनः——हाच मार्ग ! हेच लोकाना शिकविले पाहिजे तरच उद्धाराची आशा. हे माझे कर्तव्य होय.

बुद्धिः——असे लिहिता येत नाहीं. त्याला कायद्याचे बधन आहे.

परिस्थितिः——मी प्रतिकूल आहे. तुला जखडून टाकीन.

लेखणीः——मी यातून वाट काढीन !

या झगड्यातून निघालेली वाट म्हणजेच वक्रोक्ति होय. अर्थात् ही वक्रोक्ति तीव्र व परिणामकारक होण्याला एक विशिष्ट मनोरचना आणि भावनेची किंवा विचाराची तीव्रता असावी लागते ती शिवरामपताच्या ठिकाणीं होती, यात शका नाहीं. शिवाय त्यावेळीं वर सागितल्याप्रमाणे परिस्थितीची अडचण असे. म्हणजे काहीं गोष्टी सरळ बोलण्याची चोरी या सर्व कारणानीं मिळून ही पताची वक्रोक्ति सिद्ध झाली असली पाहिजे. एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, ही त्याची विशिष्ट शैली जशी पूर्वी अस्तित्वात नव्हती तशी त्याच्यानतरही ती नाहीं. या शैलीचे अनुकरण करण्याचे काहीं फुटकळ प्रयत्न झाले असतील, पण त्यात शिवरामपताचा सफाईदारपणा, मर्मभेदकपणा आणि रकानेच्या रकाने भाषा तशीच त्याच पट्टींत पेलत नेण्याचा दमदारपणा आढळावयाचा नाहीं. वक्रोक्ति आणि उपरोध हे विशेष त्यानीं पेटट घेतल्याप्रमाणें त्याचेच होऊन राहिले आहेत.

या वक्र-लेखाच्या (Satire) अमोघ शस्त्रामुळें प्रतिपक्षीयाना एक वेळ टिळक पुरवले पण पराजपे नकोत असें होऊन जाई. या वक्रलेखनातल्या छुपी हल्ल्याची गोष्टच अशी असते कीं, शत्रूच्या गळ्यात बिनतोड बाजू यावी. चार मडळी बसली असतानः एखाद्यानें काहीं मत्रसिद्धीच्या

जोरावर अदृश्यरूप धारण करून यावें आणि एखाद्याची हळूंच पगडी उडवून द्यावी अशांतलाच तो प्रकार होत असतो. धरायला जावें तर धरणार कुणाला ? अशा वेळीं प्रतिपक्षाला तोंड दाबून बुक्क्याचा मार निमूटपणें सहन करावा लागतो व शिवाय प्रेक्षक पहातात-हंसतात तें वेगळेंच ! वाग्युद्ध करण्याला अत्यंत उपयुक्त असें हें भयंकर अस्त्र आहे, यांत संशय नाहीं. तथापि तें पेलणाराही तसाच जबरदस्त आसावा लागतो. नाहींतर तें उचलतांना तोल जाऊन स्वतःचीच शोभा व्हायचा संभव अधिक. शिवरामपंतांनीं हें हत्यार मोठ्या कौशल्यानें वापरून त्याचा मनसोक्त व भरपूर उपयोग करून घेतला. खायचे दात वेगळे व दाखवावयाचे वेगळे ही कला किंवा क्लृप्ति, भाषा लिहिण्यांत कमालमर्यादेपर्यंत कोणी नेऊन भिडविली असेल तर ती शिवरामपंतांनींच. निर्जीव मृदंगांतून बोल काढावे त्याप्रमाणें मुक्या शब्दसमूहांकडून त्यांत न लिहिलेला अर्थ ते बोलावयाला लावीत ! शिवरामपंतांच्या राजकीय विचारसरणीप्रमाणेंच त्यांची भाषाही गुप्तीच्या काठीसारखी होती. 'त्यांच्या उपहासाच्या सपाट्यांत जी जी व्यक्ति सांपडली ती ती अंग छिन्नविच्छिन्न झाल्यावांचून कधींही सुटली नाहीं. विनोदशास्त्र त्यांच्या हातांत जितकें वीर्यशाली झालें, तितकें दुसऱ्या कोणाच्याही हातीं कधीं झालें नसेल.' सरकारापासून ते खासगी संस्थेपर्यंत व सरकारी अधिकाऱ्यापासून तों खासगी व्यक्तीपर्यंत ज्यांत ज्यांत म्हणून कांहीं वाईट, अनिष्ट देशविघातक असेल तें नेमकें हुडकून काढून शस्त्रवैद्याच्या चाकूप्रमाणें त्यांची लेखणी त्या व्यंगावर अचूक जाऊन बसत असे. यामुळें संस्था काय किंवा व्यक्ति काय—मग त्या सरकारी असोत किंवा बऱ्या असोत—त्या पंतांच्या उपहासानें लोकांत हास्यास्पद आणि परिणामांत फिक्या पडत.

कायद्याचा डोळा चुकवून नव्हे, डोळ्यांदेखत—पण त्याच्या टप्प्याच्या बाहेर राहून लिहिलेले हे लेख म्हणजे गद्यकाव्याचे व गनिमीकाव्याचे उत्कृष्ट नमुने आहेत ! अशा प्रकारच्या काळांतील लेखनाचा लोकमतावर फार परिणाम होत चालला आहे, हें सरकारला जाणवूं लागलें होतें. 'काळाचे लेख वाचून तरुणांनाच काय पण वृद्धांनाही चेव येई. मग तरुणांची डोकीं भडकून जात असलीं तर त्यांत नवल काय ?' काळांतील विचारसरणीचा किंवा तत्त्वज्ञानाचा वाचकांच्या मनावर अंमल बसून त्यांत सांगितलेले मार्ग

चोखाळल्याशिवाय गत्यतर नाहीं असे मत बनण्याकडे त्याच्या मनाची प्रवृत्ति होत असे ! शिवरामपतांनीं जरी उघड अत्याचाराचा उपदेश केला नाहीं तरी त्याच्या लिखाणावरून काय बोध घ्यावयाचा तो लोक घेत

देशाभिमानाला जुंपलेली कला

पण वक्रोक्ति हे काहीं काळपत्राचे एकच एक वैशिष्टय नव्हते. काळात वक्रोक्तीच्या मसालेदार टीकाप्रचुर लेखाप्रमाणें प्रतिभासपन्न आणि तत्त्वगभीर असे सात्त्विक लेखही बरोबरीने असत. त्याच्या सर्व लेखनाला तीव्र देशाभिमानाचे अस्तर आतून शिवलेले असे प्राय: काळातील एक ओळ अगर विचारही असा सापडावयाचा नाहीं कीं जो स्वातत्र्याच्या ध्येयाला पोषक नाहीं. शिवरामपतानी आपल्या कालातील लिखाणाने देशभक्तिरस या दहाव्या रसाची नव्याने निर्मिति केली. वक्रोक्ति, प्रतिभासामर्थ्य, अलकृत व चटकदार भाषा आणि क्रातिप्रवण तत्त्वज्ञान या चार खबीर खांबावर काळ-वाङ्मयाची भव्य इमारत रचलेली आहे.

हे वाङ्मय महाराष्ट्र-वाचकाना आता उपलब्ध होत असल्यानें मराठीवाङ्मयाला एक अपूर्व शोभा व दीप्ती प्राप्त झाल्यासारखी तर होणारच आहे. पण शिवाय या तेजस्वी वाङ्मयाच्या परिशीलनामुळे आदर्श व आदरणीय वाङ्मय कसे असते तें कळून येऊन जिवन्त व जिवन्त करणारें साहित्य कोणते, आणि जिवन्त असून मृतवत् लिहिलेले साहित्य कोणते, टिकाऊ कोणते व टाकाऊ कोणते, अभ्यसनीय कोणते आणि अननुकरणीय कोणतें या प्रश्नाचा उलगडा रसिकाना व अभ्यासकाना आपो आपच होणार आहे शिवाय कलेसाठीं कला हा पक्ष जरी वादविवादात रगणारा असला, तरी या वाङ्मयाच्या वाचनानें कलेच्या मागे कोणत्यातरी उदात्त हेतूचा भुंगा असल्याशिवाय, जीवनाला आवश्यक अशा भावनेची कळ असल्याशिवाय उच्चकलेचा खरा व स्वैरविलास आणि मनसोक्त नर्तन कसे सुरूच होत नाही, याहि गोष्टीवर प्रकाश पडणार आहे. (Necessity is the mother of invention) यातील मर्मच याहि गोष्टींत अतर्भूत झालेलें आहे. हेतूचे डोळे नसतील तर कला ठेंचकाळत खड्ड्यात पडेल; आणि हेतूमुळें उत्पन्न झालेल्या तीव्र भावनेचा आपला तृतीय नेत्र उघाडल्याशिवाय

कला प्रभावी होणार नाहीं. कलेला उच्च पायरीवर नेण्याकरितां तिच्यामागें हेतूचाच हांक्या पाहिजे. कोणाच्याही अंगची कला इंद्राच्या ऐरावताप्रमाणें दिव्य, देदीप्यमान आणि वैभवशाली असली तरी तिचेवर दिग्दर्शनाचा आणि प्रचोदनेचा अंकुश सदैव रोखलेला हवा. हेतु विरहित आणि ध्येयशून्य कला मुरडेल, फार तर फिकट नकली शोभिवन्तपणाही त्यांत दिसेल, परंतु ती चपल आणि रसरसित दिसणार नाहीं. तींत जोम आणि जिवन्तपणा आढळणार नाहींत. ती सावलीप्रमाणें वावरेल; पण विजेप्रमाणें चमचमण्याचें आणि थैमान घालण्याचें सामर्थ्य तिच्यांत असूं शकणार नाहीं हाच काळ–वाङ्मयाचा व्यवच्छेदक विशेष (Distinguishing feature) होय.

हे शिवरामपंताच्या आत्म्या !

कुणाला ठाऊक आत्मा अमर आहे कीं नाहीं ? पण आत्माच्या अमरत्वाची कल्पना आपल्या हिंदूच्या हाडीमाशीं खिळलेली आहे, हें खास. ह्या कल्पनेचाच उपयोग करून शिवरामपंतांनीं भासाची भवितव्यता या आपल्या लेखांत कारुण्य-जनित कल्पनाशक्तीला भरपूर वाव करून दिला आहे. भासकवीचे ग्रंथ असेच त्याच्या हयातींत नष्ट झाले होते–त्याचीं नाटकें जाळण्यांत आलीं होतीं ! मग सांगा आतां स्वतःचें वाङ्मय नष्टप्राय झालेल्या शिवरामपंतांना भासकवीखेरीज दुसरा कोणता जिव्हाळ्याचा विषय सांपडण्यासारखा होता ? म्हणून त्यांनीं भासकवीला पुढें घेतला आणि त्या मिषानें, अनुषंगानें स्वतःच्याच वेदना आणि भावना वर्णन केल्या. कवीच्या मनोव्यथेचें कोण तें हृदयद्रावक वर्णन ! भासाच्या भवितव्यतेंत त्यांच्या स्वतःच्या भवितव्यतेचा भास होत होता !

पण नाश आणि निराशा यांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या आणि करुण रसानें ओथंबलेल्या या लेखाच्या शेवटीं मात्र शिवरामपंतांनीं आशावादाची भक्कम कलाटणी दिली होती. कारण हा लेख लिहिण्याचे वेळीं भासकवीचा एकेक ग्रंथ उपलब्ध होऊं लागला होता. या उत्तेजक घटनेमुळें उल्हासित झालेले शिवरामपंत या लेखाच्या शेवटीं भासाला–त्या समानशील आणि समान–व्यसन अशा आपल्या स्नेह्याला–सहानुकंपेनें भरून आलेल्या अंतःकरणानें आणि अशावादामुळें उत्पन्न झालेल्या आत्मविश्वासानें समाश्वसित

करीत आहेत आणि धीर देत आहेत. पण आता खुद्द शिवरामपंताचेच ग्रंथ बंधमुक्त होत असल्यामुळें ते त्यांचे शब्द त्यांनाच उद्देशून उच्चारूं—

" पण हे भाषेच्या आत्म्या तू निराश होऊं नको. परमेश्वर या जगांत जोंपर्यंत हयात आहे, तोंपर्यंत दुष्ट लोकांनीं कितीही अपकार केले तरी कोणालाही निराश होण्याचें कारण नाहीं. ज्यानें बुडणारी श्रुति मत्स्यरूपानें तारली ज्यानें ज्वाळांमध्यें प्रविष्ट झालेली सीतादेवी प्रत्यक्ष अग्नीच्याच हातून श्रीरामचंद्राच्या हातीं आणून दिली, आणि ज्यानें तुकारामाच्या अभंगाची गाथा श्रीपांडुरंगाच्या रूपानें इंद्रायणीच्या डोहांतून कोरडीच्या कोरडी वर काढून आणिली तोच परमेश्वर तुझ्याही कवितेच्या पाठीमागें उभा आहे ! तो पहा ! तो या जगांतील जरूरीची अशी कोणतीही गोष्ट नाहींशी होऊं देणार नाहीं !"

सतरावा स्मृतिदिन
२७ सप्टेंबर १९४६
६ शुक्रवार, पुणें २.

वामन कृष्ण परांजपे

———

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड
गोया गेट, बडोदे

दुसऱ्या महायुद्धामुळें हिंदुस्थानच्या औद्योगिक वाढीस अेक मोठी जोराची चालना मिळाली. ब्रिटिश व अितर परकीय मालाची भरमसाट आयात व परकीय धार्जिणी अशी हिंदुस्थान सरकारची कृति व धोरण यामुळें स्वदेशी अुद्योगधंद्याच्या वाढीला अेक प्रकारचा कायमचा अडथळा असे. परंतु दुसऱ्या महायुद्धामुळें या परिस्थितींत आमुलाग्र फरक घडून आला. जर्मनी, जपान या देशांचा माल हिंदुस्थानांत येणें अजिबात बंद झालें व युद्धामुळें सर्वच प्रकारच्या अुद्योगधंद्यांची जरूरी सरकारला जास्तच भासूं लागली. अशा वेळीं हिंदी अुद्योगधंद्याच्या वाढीला अुत्तेजन देण्यावांचून-निदान अडवणूकीचें धोरण-तरी सोडून देण्यावांचून हिंदुस्थान सरकारला दुसरा मार्गच अुरला नाहीं. या अनुकूल परिस्थितीचा फायदा घेअून ज्या बऱ्याच महाराष्ट्रीय धंदेवाल्यांनीं आपले आसन स्थिर केलें अशांत बडोद्याच्या बरोडा बॅटरीज लि. या मोटार, रेडिओ व अितर टॉर्चला लागणाऱ्या बॅटरीज तयार करणाऱ्या कारखान्याचा अुल्लेख करावा लागेल.

युद्धपूर्वकाळीं धंदा सर्वस्वीं जर्मन व अमेरिकन कारखानदारांच्या हातीं होता असें म्हटल्यास चालेल. परंतु युद्धाबरोबरच जर्मनीचा माल येणें बंद झालें व अुरलेल्या अमेरिकन कारखान्यांना युद्धकार्याला मदत करावी लागल्या-

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड
गोया गेट, बडोदे

मुळे त्यांचा माल बाजारात मिळणे अशक्य झाले अशा वेळी वरील प्रकारच्या बॅटरीज शास्त्रशुद्ध पद्धतीनें तयार करवून त्या बाजारात आणण्याचे ठरवून बडोदा बॅटरीज लि. चे मॅनेजिंग अेजटस् श्री दाजीसाहेब पानसे यानी औचित्य दाखविले यात शका नाही.

युद्धाच्या सुरुवातीसच पुण्याला श्री दाजीसाहेब पानसे यानी लहान प्रमाणावर अशा प्रकारच्या बॅटरीज तयार करण्यासाठी म्हणून कॉर्बो प्रॉडक्टस् या नावाने अेक छोटासा कारखाना सुरु केला. परतु लढाअीच्या तीव्रतेबरोबरच कच्च्या मालाचा पुरवठा मिळविणे कठिण होअू लागले व दिवसानुदिवस कारखान्याच्या वाढीच्या दृष्टीने अडथळे येअू लागले. यावेळी कारखान्या पुढील वाढीच्या दृष्टीनें श्री. पानसे यानी हा कारखाना बडोदे येथे नेला व तेथेच बडोद्े सरकारच्या मदतीनें या कारखान्याचे **बडोदा बॅटरीज लि.** या कपनींत रूपातर केले. बडोदे सरकारचे सरक्षण व प्रत्यक्ष मदत यामुळे कारखान्याच्या वाढीला चांगलीच चालना मिळून कारखाना बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर चालू झाला व कपनीचा माल ‘ तेज ’ बॅटरीज या नांवाने सर्वत्र मिळू लागला. आज ‘ तेज ’ बॅटरीजने बाजारात चागलीच लोकप्रियता मिळवलेली आहे व कारखाना भक्कम पायावर चालू आहे. अजूनही कच्च्या मालाच्या पुरवठ्याच्या बाबतींत फारशी सुधारणा नसल्यामुळे मालाचा पुरवठा मागणीप्रमाणे करतां येणें कठीण आहे.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड

गोया गेट, बडोदे

युद्धकाळामुळें कच्च्या मालाच्या अडचणीची जाणीव असलेमुळें शक्यतों दुसऱ्यावर अवलंबून रहावें लागूं नये या दृष्टीनें कंपनीनें संशोधनाच्या कामाकडेही दुर्लक्ष केलेलें नाहीं. कांहीं विशिष्ट रसायनें तयार करून तीं वापरल्यास कच्च्या मालाचा पुरवठा भरपूर होऊन माल यापेक्षां स्वस्तही काढतां येअील असें वाटल्यावरून श्री. दाजीसाहेब पानसे यांनीं संशोधनांवर बराच भर दिला आहे. या बाबतींतले कांहीं प्रयोग यशस्वी झाले असून लवकरच याहीपेक्षां स्वस्त माल बाजारांत येअूं लागेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. युद्धोत्तर मंदीच्या दृष्टीनें विचार करतांनाहि ही गोष्ट अतिशय महत्त्वाची आहे. युद्धकाळामध्यें बऱ्याच कारखानदारांनीं मोठमोठालीं सरकारी कामें करून कारखान्यांना आर्थिक बळकटी आणली. परंतु आतां पुन्हां परदेशांची स्पर्धा सुरू झाल्यानंतर त्यापैकीं किती कारखाने तोंड देअून अुभे राहूं शकतात हा फार महत्त्वाचा प्रश्न आहे. त्या दृष्टीनें केवळ नफ्यावर लक्ष न ठेवतां व सरकारी कॉन्ट्रॅक्टर्सच्या मागें न लागतां आपला माल देशभर पसरलेल्या गिऱ्हाअिकांना शक्य त्या प्रमाणांत का होअीना पुरविण्यांत व मिळालेल्या संधीचा संपूर्णपणे व कायम दृष्टीनें बाजारांत निश्चतपणें स्थान मिळविण्यांत कंपनीनें मोठेंच औचित्य व संयम दाखविला आहे यांत शंका नाहीं.

दि बडोदा बॅटरीज लि. या कंपनीचें अधिकृत भांडवल आतां दहा लक्षांचें असून त्यांपैकीं तीन लाखांचें भांडवल विक्रीस काढलें आहे.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड
गोया गेट, बडोदे

या तीन लाखापैकी दीड लाखाचे शेअर्स पूर्वीच खपलेले असून नवीन विक्रीस काढलेल्या दीड लाखाच्या शेअर्सपैकी २५०० रुपयाचे शेअर्स बडोदे सरकारसाठी राखून ठेवण्यात आले आहेत व अुरलेले शेअर्स खुल्या विक्रीस काढलेले आहेत कंपनीचे मॅनेजिंग अेजंटस् श्री. दाजी साहेब पानसे व त्याचे बंधू श्री बाळासाहेब पानसे यानी मिळून या कंपनीत स्वत.चे असे ७५०० रुपये गुतविले आहेत. याशिवाय आपले आप्तेष्ट व मित्र मडळी याचेकडून वेळोवेळी हजारो रुपयाच्या ठेवीही श्री पानसे यानी मिळवून दिल्या आहेत स्वत चा पैसा अितक्या मोठया प्रमाणावर अेकट्याने गुतविल्याचे अेकादेच अुदाहरण महाराष्ट्रीय कपन्यात सापडेल स्वत मॅनेजिंग अेजटसनीं स्वत चा पैसा गुत विण हे कपनीमध्ये जनतेचा विश्वास अुत्पन्न होणे व टिकविणे व अितर स्थैर्याच्या दृष्टीनेही फायद्याचे असते तसेच यांत मॅनेजिंग अेजटसचा स्वतःच्या कर्तृत्वावरील विश्वासही प्रतीत होत असतो

युद्धकालीन अवघड परिस्थितीत निर्माण होणारा कच्चा माल, वहातूक अित्यादि सर्वच अडचणीना व विशेषत महाराष्ट्रीयाच्या आपसातील दुहीला तोंड देअून हा कारखाना भक्कम पायावर अुभारण्यांतील श्री. पानसे याचे श्रम व चिकाटी खरोखरीच अभिनंदनीय आहे. वरील सर्व परिस्थितीमुळे निर्माण झालेल्या अडचणी निवारण्यात व त्यांतून मार्ग काढण्यांत खर्च झालेल्या श्रमात असा आणखी अेकादा कारखाना अुभारता आला असता किंवा ह्याच कारखान्याचे स्वरूप पाच पटीने वाढविता आले असते असे अुद्गार श्री.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड
गोया गेट, बडोदे

पानसे यांनीं काढल्यास त्यांत कोणतीही अतिशयोक्ती होईल असें वाटत नाहीं.

अशा प्रकारें अनेक अडचणींना तोंड देऊन भक्कम पायावर चालू झालेला हा कारखाना दिवसेंदिवस प्रगतीच्या मार्गावर पुढें जाऊन हिंदुस्थानांतील निदान महाराष्ट्रांतील अुद्योगधंद्यांत मानाचें स्थान मिळवील अशी साधार अपेक्षा आहे व ती अपेक्षा पुरी करण्यासाठीं श्री. पानसे बंधू आपल्या श्रमांची पराकाष्ठा करतील अशी अशा वाटते.

आज हिंदुस्थानांतील राजकीय परिस्थिति झपाट्यानें बदलत आहे. यापुढें हिंदुस्थान ब्रिटिश व अमेरिकन भांडवलदारांचे राखीव कुरण म्हणून राहूं शकणार नाहीं ही गोष्ट अुघड आहे. यापुढें हिंदुस्थान जास्तींत जास्त अुद्योग प्रधान होत आहे. अशा वेळीं अशा अुद्योगधंद्यांना जोराची चालना मिळेल व त्या दृष्टीनेंही या कारखान्याचें भवितव्य अुज्ज्वल आहे.

याप्रमाणें बॅटरी कारखान्याची प्रगति श्री. रघुनाथराव पानसे यांच्या देखरेखीखालीं सुरू असतांना ते व त्यांचे बंधु श्री. गणपतराव पानसे हें कोल्हापूर संस्थानांत दहा लाख रुपये (१०,००,०००) भांडवलाची अेक स्पिनिंग व होजिअरी मिल सुरू करण्याच्या तयारींत आहेत. श्री. गणपतराव पानसे हे पनावा अेजन्सी लि., मुंबअी या फर्मचे मॅ. डायरेक्टरही आहेत.

दि बरोडा बॅटरीज लिमिटेड

गोया गेट, बडोदे

ही फर्म देशी कारखान्यातील मालाचा व आयात-निर्यातीचा व्यापार करीत असते मुबअीच्या व्यापारी क्षेत्रात श्री. गणपतराव पानसे यानी अुत्तम जम बसविला असून त्याच्या नेतृत्वाखाली व श्री रघुनाथराव याच्या सहकार्याने

नवीन निघणाऱ्या मिलचे भवितव्य यशस्वी ठरेल असा भरवसा आहे

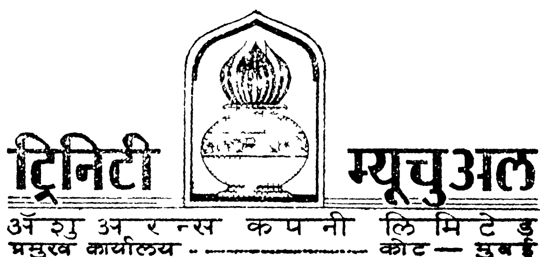
सदर मिलच्या योजनेस कोल्हापूर दरबारचे साहय मिळाले असून अनेक अनुभवी व प्रतिष्ठित व्यापारी, अुद्योगी व तज्ज्ञ मडळी डायरेक्टर बोर्डवर येणार आहेत या मिलबद्दल जाहीर निवेदन लौकरच प्रसिद्ध होअील.

श्री पानसे बधु यांची राष्ट्रीय अुद्योगधद्यातील कामगिरी निव्वळ प्रशसनीयच नव्हे तर अनुकरणीय आहे हे सध्याच्या परिस्थितीत विशेष लक्षात घेण्याजोगे आहे. राष्ट्रीय सरकारच्या आर्थिक योजनामध्ये असल्या ल्हानल्हान पण महत्त्वाच्या धद्याना प्रमुख स्थान दिले गेले आहे या प्रथित यश बधूची अधिकाधिक प्रगति होअून महाराष्ट्राच्या औद्योगिक प्रगतीस चालना मिळेल असा विश्वास वाटतो

“ तुका म्हणे तेथें पाहिजे जातीचें
येरे गबाळा काम नव्हे ”

या उक्तीप्रमाणें स्वातंत्र्यप्राप्तीहूनही अधिक महत्त्वाच्या अशा स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं जातिवंत पाहिजेत. सबब देशातील प्रत्येक व्यक्तीला आयुरारोग्यसंपन्न करून एकंदर जनतेला कणखर व दीर्घायुषी बनविण्यासाठी अहर्निश झटणारी हिंदुस्थानातील

एकमेव आदर्श विमा संस्था

व म्हणूनच

नामदार श्री. दादासाहेब मावळणकर, नामदार श्री. बाळासाहेब खेर, स्वामी केवलानंद, प्रांताध्यक्ष श्री. स. का. पाटील, वीर वामनराव जोशी, सौ हंसा मेहता, सौ. लीलावती, मुनशी, वगैरे सारख्या अनेक थोरानीं तिची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली आहे.

मॅनेजिंग डायरेक्टर **स. पां नाडकर्णी,** बी कॉम
अेम्. सी. (मुंबअी), अे. सी आय. आय (लंडन)